

ISSN 2706 - 719X (Online)

ISSN 1680 - 1245 (Print)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
MINISTRY OF EDUCATION THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi

Серия: Социальные и гуманитарные науки

Series for Social and Humanitarian Studies

*Cild
Том
Volume*

17 № 4

Sumqayıt - 2021

ISSN 2706-719X (Online)
ISSN 1680-1245 (Print)

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSITETİ
СУМГАЙТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Studies

Cild 17

2021

№ 4

Sumqayıt – 2021

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi xəbərlər. Sosial və Humanitar elmlər bölməsi

REDAKSİYA HEYƏTİ

ELXAN HÜSEYNOV	<i>prof., rektor (baş redaktor)</i>
RAMAZAN MƏMMƏDOV	<i>prof., elm və innovasiyalar üzrə prorektor (baş redaktor müavini)</i>
NİGAR İSGƏNDƏROVA	<i>prof. (məsul katib)</i>

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik	Nizami Cəfərov , <i>akad. (Azərbaycan)</i> , Natalia Qaqarina , <i>prof. (Almaniya)</i> , Astan Bayramov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Sayalı Sadıqova , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Böyükxanım Eminli , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> .
Ədəbiyyatşünaslıq	Şeril Lester , <i>prof. (ABŞ)</i> , Şükrü Haluk Akalın , <i>prof. (Türkiyə)</i> , Avtandil Məmmədov , <i>prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Fikrət Rzayev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Rafiq Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Məhərrəm Qasımlı , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Filip Barnard , <i>dos. (ABŞ)</i> , Sevinc Həməzəyeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .
Tarix Sosiologiya	Daniyal Kədirmiyazov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Selma Kadir qızı Yel , <i>prof. (Türkiyə)</i> , Kozma Tamas , <i>prof. (Macarıstan)</i> , Adil Baxşəliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Əziz Məmmədov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Həsən Sadıqov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Zabil Bayramov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Şirxan Səlimov , <i>prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Matias Dornfeld , <i>dos. (Almaniya)</i> .
İqtisad elmləri	Ziyad Səmədzadə , <i>akad. (Azərbaycan)</i> , Mixail Osipov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Vasiliy Bespyatix , <i>prof. (Rusiya)</i> , Nazim İmanov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Arif Şəkarəliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Hacığa Rüstəmbəyov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Şəfa Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Qalib Hüseynov , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Aynurə Yəhyayeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .
Pedaqogika Psixologiya Metodika	Aleksandr Korostelyov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Fərrux Rüstəmov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Ramiz Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Rüfət Hüseynzadə , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Erde Gabor , <i>dos. (Macarıstan)</i> , Lada Çepeleva , <i>dos. (Rusiya)</i> , Aytəkin Məmmədova , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Fuad Məmmədov , <i>dos. (Azərbaycan)</i> , Sevər Mirzəyeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .

Сумгаитский государственный университет
Научные известия. Серия: Социальные и гуманитарные науки

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ЭЛЬХАН ГУСЕЙНОВ	<i>проф., ректор (главный редактор)</i>
РАМАЗАН МАМЕДОВ	<i>проф., проректор по науке и инновациям (зам. главного редактора)</i>
НИГАР ИСКЕНДЕРОВА	<i>проф. (ответственный секретарь)</i>

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Языкознание	Низами Джафаров , <i>акад. (Азербайджан)</i> , Наталья Гагарина , <i>проф. (Германия)</i> , Астан Байрамов , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Саялы Садыгова , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Беюкханым Эминли , <i>доц. (отв. ред., Азербайджан)</i> .
Литературоведение	Шерил Лестер , <i>проф. (США)</i> , Шюкрю Халук Акалын , <i>проф. (Турция)</i> , Автандил Мамедов , <i>проф. (отв. ред. Азербайджан)</i> , Фикрат Рзаев , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Рафик Алиев , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Магеррам Гасымлы , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Филип Барнард , <i>доц. (США)</i> , Севиндж Хамзаева , <i>доц. (Азербайджан)</i> .

История Социология	Даниял Кидирниязов, проф. (Россия), Селма Кадир гызы Йел, проф. (Турция), Козьма Тамас, проф. (Венгрия), Адиль Бахшалиев, проф. (Азербайджан), Азиз Мамедов, проф. (Азербайджан), Гасан Садыхов, проф. (Азербайджан), Забиль Байрамов, проф. (Азербайджан), Ширхан Салимов, проф. (отв. ред., Азербайджан), Матнас Дорнфельд, доц. (Германия).
Экономические науки	Зияд Самедзаде, акад. (Азербайджан), Михаил Осипов, проф. (Россия), Василий Беспярых, проф. (Россия), Назим Иманов, проф. (Азербайджан), Ариф Шекералиев, проф. (Азербайджан), Гаджиага Рустамбеков, проф. (Азербайджан), Шафа Алиев, проф. (Азербайджан), Галиб Гусейнов, доц. (отв. ред., Азербайджан), Айнура Яхьяева, доц. (Азербайджан).
Педагогика Психология Методика	Александр Коростылев, проф. (Россия), Фаррух Рустамов, проф. (Азербайджан), Рамиз Алиев, проф. (Азербайджан), Руфат Гусейнзаде, проф. (Азербайджан), Эрде Габор, доц. (Венгрия), Лада Чепелева, доц. (Россия), Айтекин Мамедова, доц. (отв. ред., Азербайджан), Фуад Мамедов, доц. (Азербайджан), Севар Мирзоева, доц. (Азербайджан).

Sumgayit State University
Scientific News. Series for Social and Humanitarian sciences

EDITORIAL STAFF

ELKHAN HUSEYNOV	prof., rector (chief editor)
RAMAZAN MAMMADOV	prof., vice-rector for Science and Innovations (deputy chief editor)
NIGAR ISGANDAROVA	prof., (executive secretary)

MEMBERS OF EDITORIAL STAFF

Linguistics	Nizami Jafarov, acad. (Azerbaijan), Natalia Gagarina, prof. (Germany), Astan Bayramov, prof. (Azerbaijan), Sayali Sadigova, prof. (Azerbaijan), Boyukkhanim Eminli, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan).
Literary criticism	Sheril Lester, prof. (USA), Shukru Haluk Akalin, prof. (Turkey), Avtandil Mammadov, prof. (executive secretary, Azerbaijan), Fikrat Rzayev, prof. (Azerbaijan), Rafiq Aliyev, prof. (Azerbaijan), Maharram Gasimli, prof. (Azerbaijan), Philip Barnard assoc.prof. (USA), Sevinj Hamzayeva, assoc.prof. (Azerbaijan).
History Sociology	Daniyal Kadirniyazov, prof. (Russia), Selma Kadir gizi Yel, prof. (Turkey), Kozma Tamas, prof. (Hungary), Adil Bakhshaliyev, prof. (Azerbaijan), Aziz Mammadov, prof. (Azerbaijan), Hasan Sadigov, prof. (Azerbaijan), Zabil Bayramov, prof. (Azerbaijan), Shirkhan Salimov, prof. (executive secretary, Azerbaijan), Matias Dornfeld, assoc.prof. (Germany).
Economic sciences	Ziyad Samadzadeh, acad. (Azerbaijan), Mikhail Osipov, prof. (Russia), Vasiliy Bespyatikh, prof. (Russia), Nazim Imanov, prof. (Azerbaijan), Arif Shakaraliyev, prof. (Azerbaijan), Hajiagha Rustambayov, prof. (Azerbaijan), Shafa Aliyev, prof. (Azerbaijan), Galib Huseynov, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Aynura Yahyayeva, assoc.prof. (Azerbaijan).
Pedagogy Psychology Methodology	Alexander Korostelyov, prof. (Russia), Farrukh Rustamov, prof. (Azerbaijan), Ramiz Aliyev, prof. (Azerbaijan), Rufat Huseynzada, prof. (Azerbaijan), Erde Gabor assoc.prof. (Hungary), Lada Chepeleva assoc.prof. (Russia), Aytakin Mammadova, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Fuad Mammadov, assoc.prof. (Azerbaijan), Sevar Mirzayeva, assoc.prof. (Azerbaijan).

Təsisçi: Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Elmi Xəbərlər” jurnalı Sosial və Humanitar elmlər bölməsi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 19.07.2004-cü il tarixli 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Jurnal Rusiya Elmi İstinad İndeksinə (REİİ) daxil edilmişdir (müqavilə № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Hər bir məqaləyə ayrıca unikal DOI identifikatoru verilir. (№ DOI-14054/2021, 15 noyabr 2021-ci il. **Prefiks 10.54758/...**).

Məqalələrin tərtibatı qaydaları ilə jurnalın rəsmi saytında <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> tanış olmaq olar.

Учредитель: Сумгаитский государственный университет

Журнал «Научные Известия» Серия: Социальные и гуманитарные науки издается на основании приказа 46-16-3547/17 Министра Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Журнал включен в Российский Индекс Научного Цитирования (РИНЦ. Договор № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Каждой статье присваивается уникальный идентификатор DOI (№ DOI-14054/2021 от 15 ноября 2021 года.

Префикс 10.54758/...).

С правилами оформления статей можно ознакомиться на официальном сайте журнала

<https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az>.

Founder: Sumgayit State University

The Journal of "Scientific News" Series for Social and Humanitarian Studies is published due to the order № 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan from 19.07.2004.

It has been registered by the Minister of Justice of the Republic of Azerbaijan.

It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under President of the Republic of Azerbaijan.

The journal is included in the Russian Scientific Citation Index (RSCI. Contract № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Each article is assigned a unique identifier DOI (No. DOI-14054/2021, November 15, 2021. **Prefix 10.54758/...**).

Please, see the website <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> in order to be familiar with the proper design of the articles.

UOT 81`373.21

DOI 10.54758/16801245_2021_17_4_4

KRİM TÜRKLƏRİNİN DEPORTASIYASI VƏ ORTAQ ETNİK KODUMUZ SAYILAN TOPONİMLƏRİN SOYQIRIMI (oronim və hidronimlər)

BAYRAMOV ASTAN ƏHMƏDXAN oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor

aslanbayramov@mail.ru

Açar sözlər: deportasiya, toponim, soyqırım, bolşevik, relyef, oronim, hidronim

Krım yarımadası bir çox türk boylarının qədimlərdən yaşadığı bir bölgə olmuşdur. Belə ki, hələ eradan əvvəl I əsrdə o coğrafiyada kimmerlər, 3-cü və 4-cü əsrlərdən hunlar, daha sonra avarlar, qıpçaqlar, poloveslər, xəzərlər, kumanlar, oğuzlar, noqaylar, çuvaşlar, tatarlar, türkmənlər, karaimlər və digər türksoylu xalqlar yaşamışlar. Ona görə də orada toponimlərin türk qatı yaranmışdır. 1945-ci ilədək orada mövcud olmuş və soykökümüzə iştirak etmiş etnotoponimlər də bunu təsdiq edir. Məsələn: Sakçı, Kaspi, Qazaxlar, Tavuzlar, Qırğızeli, Tatarköy, Kayı eli, Kimmer, Noqay, Çuvaşbaş, Oğuz, Qıpçaq, Türkmən, Cəlayir, Tatar, Başqurdka, Kuman, Qıpçaq və bunlar kimi digər adlar əski türk boylarının siyasi və sosial xüsusiyyətlərini əks etdirməkdədir. [3, s. 243-244]

Krım yarımadası 13-cü əsdə yaranmış Qızıl Orda dövlətinin- Qıpçaq imperiyasının mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur. Krım relyefi ilə bağlı olan *qırım* apelyativindən törənmişdir. Qızıl Orda dövləti (1236-1502) parçalandıqdan sonra həmin dövlətin sərhədləri daxilində Həştərxan, Kazan və Krım xanlıqları (1438-1783) yaranmışdır. Mərkəzi Bağçasaray olan Krım xanlığının sahəsi 25 min km² olsa da, xanlığın idarə etdiyi ərazilər 1 milyon km², əhalisi isə 1,5 milyon olmuşdur. Xanlığın sərhədləri Şimali Qafqazadək uzanırdı. Polşa və Rusiya da Krım xanlığına vergi verərmiş. 1853-1856-cı illərdə Krım rus-türk *müharibələrinin* meydanına çevrilsə də, Rusiya məğlub oldu. Daha sonrakı müharibələrdə Krım xanlığının ərazisi ruslar tərəfindən (1773) işğal olundu. Kiçik Qaynarca andlaşmasına əsasən 10 iyul 1874-cü ildə Krım yarımadası Rusiyanın ərazisinə qatıldı.

Böyük türkoloq V.Bartold yazır: “Krımın Rusiyaya qatılması onların (yəni Krım türklərinin) maddi və mənəvi fəlakətlərinə səbəb olmuşdur. Yarımadanın türk xalqı getdikcə azalmış, onların yerinə rus, erməni, yunan, ukraynalı kimi yabancılardan yerləşdirmişlər. İkinci Dünya müharibəsindən sonra isə onlar yersiz və anlamsız, gerçəyə uymayan bir bəhanə ilə Orta Asiyaya sürgün edilmişlər”. [11, s. 405-406]

Elə işğaldan dərhal sonra böyük və məşhur şəhərlərin adları – makrotoponimlər (Ağyar, “Sevastopol”, Ağməscid, “Simferopol”, Gözləvə, “Yevpotoriya”, Qafa, “Feodosiya” və s.) dəyişdirildi. Rusiyanın təbiiliyini qəbul etməyən və müqavimət göstərən Krım türkləri zaman-zaman müxtəlif yerlərə deportasiya edildi və ya adadan çıxarıldılar. Bu məqsədli şəkildə edilirdi ki, yarımadanın etnik tərkibi say etibarilə slavyan xalqlarının xeyrinə dəyişsin. Ondan sonrakı dövrlərdə, eləcə də vətəndaş müharibəsi dövründə on minlərlə Krım türkü pərən-pərən olmuşdur. Onun nəticəsidir ki, Krım türkləri Bolqarıstan, Rumıniya, Türkiyə və Orta Asiya respublikalarında, eləcə də, Şimali Qafqaz və Volqaboyunda hal-hazırda yaşamaqdadırlar.

Artıq 1784-cü ildə Krım xanlığı ləğv edilərək Rusiyanın bir subyektinə – Tavriya quberniyasına çevrildi. Bundan sonra 300 min Krım türkü Osmanlı Türkiyəsinə köç etdi. [11, s.261]

18 oktyabr 1921-ci ildə isə Krım Muxtar Respublikası yaradılmışdır. Çələbi Cihan və Cəfər Seyid Əhməd milli müstəqillik dövrünün milli qəhrəmanları olmuşlar. [1, s.207] Qısa müddət

ərzində maarif və mədəniyyət inkişaf etmiş, latın qrafikalı əlifbaya keçid tez bir vaxtda başa çatmış, ana dilində nəşr edilən qəzet və jurnalların sayı çoxalmışdır. 1918-ci ildən Ağməsciddə Tavriya Universiteti, 1922-ci ildən isə Tutay Pedaqoji Məktəbi fəaliyyət göstərmiş, teatr yaradılmışdır. B.Çobanzadə, N.Şəmişzadə, C.Qafar, C.Əhməd, U.Toxtarqazi, U.İpçi, İ.Qaspiralı kimi şair və yazıçılar, alim və tədqiqatçılar o zamanlar mədəniyyətin beşiyi sayılan Krımda yazıb-yaradırdılar. [1, s. 219] Belə bir zamanda Ukraynanı bürüyən aclıqdan – “Qolodomor”dan 70 min nəfər Krım türkü vəfat etmişdir. Sonralar mənbələrdə göstərilir ki, bu aclıq da bolşevik rəhbərliyinin düşünülmüş siyasəti olmuşdur.

Artıq 30-cu illərin sonlarında, Azərbaycanda olduğu kimi, “xalq düşməni” və “pantürkist” adı ilə Krımda da minlərlə insan (ziyalı, din adamı, yazıçı və b.) deportasiya olunmuş və soyqırma məruz qalmışdır. B.Çobanzadə, C.Qafar və bu kimi digər mütəfəkkirlər repressiya qurbanına çevrilmişlər ki, onların hazırda məzarlığı belə yoxdur.

Əlbəttə, bu deportasiya Sovetlər birliyi rəhbərliyinin düşünülmüş soyqırım aktı idi. Onların məqsədləri müharibə nəticəsində evsiz-eşiksiz qalan rus və ukraynalıları gözəl təbiəti olan Krıma yerləşdirmək, Krım türklərini Türkiyə sərhədlərindən uzaqlaşdırmaq və nəhayət, Krımda türklərin izini itirmək idi. 1944-cü ildə 16 min, 1945-ci ildə 13 min Krım türkü ağır və üzüntülü yollarda iqlim dəyişkənliyi, şəraitətsizlik, aclıq və xəstəlik səbəbindən həlak olmuşdur. Köçkünləri daşıyan 70-dən çox natəmiz yük vaqonlarında 7 min nəfər Krım türkü faciəli şəkildə vəfat etmişdir. [4, s. 64] Sonralar Krım türklərinə qarşı yönəldilmiş bu soyqırım aktını bir çox ölkələr – Ukrayna, Latviya, Litva, Kanada və digər ölkələr tanımışlar.

“Milli məsələnin ustadı” sayılan İ.Stalin bu dəhşətli cinayətdən sonra yarımadaanın torpaq üzərində yaddaşı sayılan yer-yurd adlarına divan tutdu. Belə ki, RSFSR Ali Sovetinin qərarı ilə Krımda 20.10.1944-cü ildə 11 rayonun və rayon mərkəzinin, daha sonra Sovetlər birliyi tarixində ən böyük, heç bir yerdə örnəyi olmayan toponimik repressiya həyata keçirildi. 21.08.1945-ci ildə 327, 18.05.1948-ci ildə isə 1052 türkmənşəli toponim rəsmi olaraq ruslaşdırıldı. Daha sonra dəmiryol stansiyalarının adları dəyişdirildi. [9, s.10] Stalin ölənə qədər (1953) addəyişmə davam etdirildi. Bundan dərhal sonra krımlılara aid muzey, məscid və kitabxanalar qəsb edildi. Onların dilində olan kitab və əlyazmalar yandırıldı, etnik adları - kimlikləri belə statistik sənədlərdə göstərlmədi. Bir çox halda onlar Kazan tatarları kimi qeyd edilirdilər. Halbuki onlar bir-birləri ilə qohum olan, ancaq başqa-başqa türk xalqlarıdır. 1945-ci ildə Krım Muxtar Respublikası ləğv edilərək RSFSR-in bir vilayətinə çevrildi. 19.05.1954-cü ildə, Ukraynanın Rusiyaya birləşdirilməsinin 300 illiyi ilə əlaqədar olaraq Krım vilayət kimi Ukraynanın tərkibinə qatıldı. Son məlumatlara görə, N.Xruşov Amerikanın Krımda RSFSR-in tərkibində Yəhudi Muxtar Respublikası yaratmaq niyyətində olduğuna görə Krım ərazisini Ukraynaya birləşdirmişdir.

Stalinin ölümündən sonra deportasiya edilmiş xalqlara (çəçen, inquş, kabardin, çərkəz, qaraçay, balqar və digər xalqlar) bəraət veriləndə onlara öz yerlərinə qayıtmağa icazə verəndilər, lakin Krım türkləri ilə Axısqa türklərinin bəraətləri kağız üzərində qaldı, onlar vətənə dönə bilmədilər. Beləliklə, bir nəsil Stalin repressiyasının qanlı məşinində məhv oldu.

Bunlara baxmayaraq, həm Krım türklərinin, həm də Axısqa türklərinin vətənə qayıtmaq eşqi azalmırdı. Moskvaya nümayəndələr gedib öz etirazlarını açıq şəkildə Sovetlər birliyinin başçısına bildirirdilər. Hətta bir nəfər Krım türkü etiraz əlaməti olaraq özünü Qızıl Meydanda yandıraraq intihar da etmişdi. Nəhayət, Sovetlər birliyinin rəhbərliyi ittifaq dağıldığı ərəfədə -1990-cı ildə onların tədricən Krıma qayıtmalarına icazə verdi. Onlar tədricən doğma yurdlarına qayıtdılar. Bundan sonra Krımda rus şovinistləri tərəfindən süni şəkildə yaradılmış kazak atamanlığı onlara mane olur, süni toqquşmalar törədirdilər. Krımın Ukraynanın subyektinə çevrilməsi bütün problemlərə son qoydu. Krım türklərinin mücadiləsinə rəhbərlik edən siyasi liderləri Abdülməcid Krımoğlu vətəninə qayıdan soydaşlarına hərtərəfli yardım göstərərək onların qanuni tələblərinə etinasız yanaşan məmurlara qarşı mübarizə apardı indi də aparır. İndi Krımda ana dilində məktəblər

və universitet fəaliyyət göstərir. Qəzet və jurnallar çap olunur. 02.02.2015-ci ildən “Vətən sədası” radiosu və “Millət” televiziya verilişləri efirə çıxır.

Kırım həm də qədim türk memarlığını əks etdirən maddi-mədəniyyət abidələri ilə zəngindir. Mənbələrdə göstərilir ki, 16-cı əsrdə Kırım yarımadasında 1600 məscid, 25 mədrəsə fəaliyyət göstərmişdir, Alupkadakı saray kompleksi, “Qaranquş yuvası” qəsri, Bağçasaraydakı Xan sarayı kompleksi, Gözləvədəki Memar Sinanın tikdiyi Came məscidi, Aybədri, Babaqan, Qaradağ dağlarındakı əlçatmaz qalalar, Təpə kermen və Əski kermen qalalarını göstərmək olar. Ağyar (Sevastopol), Ağməscid (Simferopol), Gözləvə (Yevipatoriya), Qafa (Feodosiya), Gəlincik, Sudaq, Mixxor, Qurzuf və başqa şəhərlərdə türk memarlığının inciləri sayılan körpü, bulaq, ovdan, qəbiristanlıqlar hələ də qalmaqdadır. Baxımsızlıqdan həmin abidələrin çoxu dağıdılmışdır. 1990-cı ildən sonra rusların kilsəyə çevirdikləri bir neçə məscidi türklər yenidən bərpa edib məscidə çevirmişlər. Hal-hazırda yarımada 250 mindən çox Kırım türkü qayıtmışdır.

Bəzi hallarda isə rus-bolşevik rəhbərliyi ermənilər kimi tarixi adları - toponimləri tərcümə və təhrif edərək ruslaşdırmağa çalışmışlar. Məsələn; Aybədri “Aypetri”, Sudağı “Sudak”, Batlımanı “Batlamən”, Balıqlavanı “Balaklava, Canıköyü “Cankoy”, Kermençiki “Krimunçuk”, Qarasunu “Qarasuyevka”, Qamışlı “Kamışevka”, Sarılar “Belobrodskoye”, Göydaşı “Sinekamenke” və s. etmişlər. Bunların sayı yüzlərlədir.

Relyef adları – oronimlər.

Kırımın relyefi müxtəlif olduğu üçün müxtəlif relyef adlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Relyef adlarının birinci tərəfi müxtəlif apelyativlərdən, ikinci tərəfi isə əsas coğrafi obyektin tipik xüsusiyyətlərini göstərən coğrafi terminlərdən ibarətdir. Bu coğrafi terminlər (dağ, dərə, təpə, daş, qaya, oba (zirvə, yaşayış yeri, koba (mağara), kermen (qala), koş, yar, **boğaz**, burun, çayır, qala, qüllə və s.) türklər yaşayan bütün ərazilərdə bu gün də relyef adları olaraq eyni semantik mənaları bildirməkdədir. [6, s.163, 179, 160, 271]

Bunlara ayrılıqda nəzər yetirək:

Daş - Qızıl daş, Tərək daş, Beşik daş, Ayrı daş, Bağa daş, Qabaq daş və s.; **Koba** (mağara) - Ballı koba, Şeytan koba, Buzlu koba, Minbaş koba, Uzunca mağara, Fatma mağarası, Qızıl koba, Keyik koba, Altun deşik və s.; **Yar** (dərə, yarıq) - Ağyar, Qızıl yar, Daşlı yar, Sarı yar, Daş yarıq və s.; **Kermen** (qala) - Ağkermen, Alma kermen, Əski kermen, Təpə kermen, Kermen qız; **Qaya** - Ballı qaya, Göy qaya, Kübrəli qaya, Nərdivan qaya, Göy qaya, Qoturqaya, Yelkən qaya, Quzğun qaya, Otlı qaya, Aralı qaya, Zeytun qaya, Çonqar qaya, Qırq qaya, Sarı qaya, Quş qaya, Qarpız qaya, Çıplaq qaya, Sandıq qaya, Ağqaya, Burun qaya, Panbıq qaya, Pərçim qaya, Qaraman qaya, Qırıq qaya, Çatlı qaya, Hasar qaya, Yıxılmaz qaya və s.; **Oba** (yaşayış yeri) - Mirzə oba, Qamış oba, Qazax oba, Günağız oba, Qamışlı oba, Baydfar oba, Güloba və s.; **Oba** (zirvə) - Böyükoba, Laləli oba, Uzunca oba, Karaul oba, Qaya oba, Qara oba, Taz (daz) oba (keçəl mənasında) və s.; **Barmaq** - Beşbarmaq, Altıbarmaq, Baş barmaq və s.; **Dərə** - Qanlı dərə, Bağca dərə, Hamam dərə, Çuxurca dərə, Qarannıx dərə, Porsux dərə, Cəvizlik dərə, Yamaq dərə, Qapı dərə və s.; **Təpə** - Göy təpə, Qara təpə, Qanlı təpə, Karaul təpə, Oğuz təpə, Paşa təpə, Koba təpə, Daş təpə, Daz təpə və s.; **Qala** - Qızqala, Paxla qala, Qız qüllə, Yeni qala, Taman qala, Daşqalax və s.; **Çayır** - Ocaq çayır, Əyri çayır və s.; **Boğaz** - Köpək boğaz, Qurd boğaz, Qabaq boğaz, Taş boğaz, Dar boğaz və s.; **Koş** (düşərgə, müvəqqəti yaşayış yeri) - Qartallı koş, Osman koş, Qızıl koş, Üç koş, Orman koş, Qartallı koş və s.; **Qır** (meşəsiz çöl) - Kübrəli qır, Daşlı qır, Çiçəkli qır, Kəklikli qır və s.; **Burun** - Camlı burun, Ardicıl burun, Qaya burun, Daşlı burun, Oraq burun, Yelli burun, Arpalı burun, Qara burun, Öksək (yüksək) burun, Deşikli burun, Şeytan burun və s.; **Dağ** // **tau** - Üçbaş, Dəmirçi dağ, Beşiktau, Baba dağ, Qaradağ, Qızıl dağ, Daş dağ, Qır dağ, Çadır dağ, Armudlu dağ, Alaçix dağ, Keçi dağ, Əskərxaçatan dağ, Keçidverməz, Böyük Ağarmış dağ, Kiçik Ağarmış, Laxana dağ, Ləyən dağ, Qazan dağ, Aybədri dağ, Qarşı dağ, Ayvalı dağ, Qala dağ, Əski dağ, Ayı dağ, Ala tau (3), Laxana dağ, Qazan dağ, Daz dağ, Qıpçaq tau və s.; **Göz** - Təpəgöz, Təkə göz, Daşgöz və s.; **Sirt** - Uzun sirt, Əyri sirt, Otdu sirt və s.; **Qışlaq, yaylaq** - Qara qışlaq, Xaraba yaylaq,

Qəribə yayla, Taş kışla və s.; **Sırt, qabırğa** - Uzun sırt, Qabırğa dağ; **Orman** - Kedi orman, Daş orman və s.; **Baş** –Atbaş, Bakır baş, Qarabaş, Xəstə baş, Taz (daz) baş (keçəl mənasında) və b.; **Bayır (təpə)** - Qurd bayır, Daş bayır və s.; **Ağac** - Qara ağac, Altı ağac, Dörd ağac və s.; **Bel** - Anaxlı bel, Kollu bel, Əyri bel və s.; **Yal, tarım** - Beş tarım, Moynak yal və s. [8]

Su mənbəyi adları – hidronimlər.

Coğrafi müvqeyi və əsrarəngiz mövqeyinə görə Avropanın incisi sayılan Krım yarımadasında 150-dən çox çay, 30-dan çox şlalə mövcuddur. Bu çayların cəmi uzunluğu 4027 metrdir. Ərazinin relyefi və su mənbələrinin çoxluğu burada müxtəlif növ hidronimlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. [4, s.51] Yarımada türk dillərində aktiv işlənən və su mənbələrinin müxtəlifliyini bildirən hidronimik terminlər (üzən (çay), coğraq (su mənbəyi, göl, qaynama, bulaq) su, çay, göl, burulğan, quyu, göz, çeşmə və s.) aktiv işlənmişdir. [6, s.180-407]

Hidronimlərin birinci tərəfində müxtəlif apelyativlər, ikinci tərəfində isə yuxarıda qeyd etdiyimiz coğrafi terminlərdən biri işlənir. Bunlara ayrılıqda diqqət yetirək:

Üzən // özən (çay) - Sarı üzən, Ulu üzən, Qazılı üzən, Quru özən, Orta üzən, Ağır üzən, Böyük özən və s.

Uçan (şlalə) - Uçan su, Suatxan, Suuçan, Gurlayan su, Çır-çır, Böyük şaxrax, Suçapdıran və s.

Quyu - Sazlı quyu, Palçıq quyu, Yeddi quyu, Asma quyu, Qızıl quyu və s.

Gözə - Göğ gözə, Daş gözə və s.

Coğraq (göl) - Göy coğraq, Çoban coğraq, Subaşı coğraq, Afa coğraq və s.

Batdax - Qəsab batdax, Uzun batdağ və s.

Çeşmə - Məlikçeşmə, Şonqar çeşmə və s.

Bulğanaq - Qərbi Bulğanaq, Şərqi Bulğanaq, Burulca və s.

Su - Çürük su, Soyuq su, Savlıx su, Burlaqa su, Burulca su, Uzun su, Coğraq su, Böyük Qarasu, Kiçik Qarasu, Ağ su, İyli su, Sarı su, Kurluyuq su (Quru su) və s.

Çay - Buzlu çay, Haça çay, Baybuqa çay, Salğur çay (238 km.), Bağa çay, Almaçay, Balabek çay, Dərə çay (Artek), Suvlu çay, Otuz çay, Baydarka çay, Quru çay, Samurka çay, Qazanka çay və s.

Göl - Acı göl, Ağdaş göl, Moynak göl, Qırxgöllər, Ağgöl, Təpəcik göl, Qaragöl, Coğraq göl, Qar göl, Uzunlar (göl), Dörd göl, Qıpçaq göl və s.

Nohur // nəhir - Nəhri Naxçıvan (Naxçıvan gölü), Nəhri Uluk (Böyük göl), Nəhri Alma (Alma gölü), Nəhri otluq (Otluq gölü) və s. Nohur monqol mənşəli söz olaraq türk dillərində göl mənasında işlənmişdir. Göründüyü kimi, birləşmənin tərəfləri inversiya olunmuş (izafət) modeldədir.

Yılğa (çay, axar su) - Üç yılğa, Daşlı yılğa və s. [8]

Krım yarımadasında da eyniadlı coğrafi obyektləri bir-birindən fərqləndirmək üçün fərqləndirici sözlər bir sistem kimi işlənmişdir [1, s.251]. Məsələn: Böyük Qaralar, Böyük Salqur, Böyük Canıbəy, Böyük Coğraq, Yeni Sala, Kiçik Qarasu, Əski Saray, Əski Krım, Kiçik Hacılar, Kiçik Canıbəy, Kiçik Hacılar, Kiçik Çalbaş, Aşağı Tayğan, Yuxarı Kermencik, Yuxarı Ozan baş, Aşağı Ozan baş, Köhnə Abdal, Əski Orda, Yeni Abdal, Aşağı Mamay, Yeni Çuvaş, Köhnə Çuvaş və s. [8]

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Krım yarımadasında mövcud olmuş türkmənşəli toponimlərin bəzi fonetik fərqlərini (Qatırşa//Qatırca, taz//daz, su//suv, tarak//daraq, taş//daş, kışlav//qışlaq, dağ//tau, kaya//qaya, öksək//yüksək və s.) nəzərə almasaq, leksik və qrammatik cəhətdən Cənubi Qafqazdakı Azərbaycan toponimlərinə oxşardır, həm də onların paralelləri çoxdur. Bu etnik adlar vasitəsi ilə türk tayfalarının miqrasiyasını, peşə fəaliyyətini, təbiətə psixoloji münasibətini, idrak və düşüncələrini, mifoloji baxışlarını və s. öyrənilməli təyin etmək olar. Məsələn: Arabacı, Ağbaba, Qanlı, Qaxaxlar, Quba, Quşçu, Urut, Daşkərpü, Qaltaxçı, Yalama, Qaltaxçı, Dəmirçi, Dədəli, Duvan, Baydar, Bayan, Çaldaş, Cəlayır, Çəkurlu, Axtacı, Beşbarmaq, Altıağac, Qaymaqlı, Qarasu, Ağqaya,

Qayı, Qızqalas, Sarıyar, Kosalar, Nalbəndlər, Dirəkli, Qapan, Təkəli, Salar və ilaxır. Bunların sayı yüzlərlədir. Bütün bu adlar həm də onu göstərir ki, Kırım türklərinin dili oğuz-qıpçaq mənşəlidir.

Hələ 20-ci əsrdən də əvvəl Krimdə İsmayıl bəy Qaspiralının rəhbərliyi fəaliyyət göstərən “Tərcüman” (1883) qəzetini Balkan, Orta Asiya, İran, Volqaboyu, Osmanlı və Qafqaz türkləri çox rahatlıqla oxuyub başa düşürdülər. Bu onunla bağlı idi ki, orada bütün türk boylarının nümayəndələri yaşadıkları üçün ortaқ bir ləhcənin yaranmasına səbəb olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov A.A. Azərbaycan onomastikası. – Bakı: AM965 MMC, –2015, –432 s.
2. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. – Bakı: BDU, –1991, –317 s.
3. Qəfəsoğlu İ. Türk milli kulturu / (Tərcümə edəni: Ramiz Əskər)/ – Bakı: –2017, –474 s.
4. Курмиев Р.У. Депортация крымских татар 18 мая 1944 год – как это было. – Симферополь : Оджаг, –2004, –251 с.
5. Lord Kinroş. Osmanlı imperatorluğunun yüksəlişi və çöküşü. – İstanbul: Altun kitablar, –2008, –655 s.
6. Мурзаев Э. Словарь народных географических терминов. – М.: Мысль, –1984, –648 с.
7. Постанова Верховної Ради України Про перейменування окремих населених пунктів та районів Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. ВВР., 5.02.2016 роки. 23, ст.478.
8. Türk dünyası araşdırmaları, – İstanbul: 1987, –N.48, –s. 60-100 (Kırımın Osmanlılar tərəfindən 1855-ci ildə çəkilmiş xəritəsi)
9. Указ Президиума Верховного Совета РСФСР от 18.05.1945 года «О переименовании населенных пунктов Крымской области», – М., –1945
10. Указ Президиума Верховного Совета РСФСР от 18.05.1948 года “О переименовании населенных пунктов Крымской области», – М.: –1948
11. Vilhem Bartold , Tarixdə türk dünyası, – Ankara, –2003, –489 s.
12. Bayramov, A. Ə. O. Krim türklərinin deportasiyası və ortaқ etnik kodumuz sayılan toponimlərin soyqırımı (oykonimlər) / A. Ə. O. Bayramov // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2021. – Vol. 17. – No 2. – P. 4-8.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46294125>

РЕЗЮМЕ

ДЕПОРТАЦИЯ КРЫМСКИХ ТУРОК И ГЕНОЦИД ТОПОНИМОВ, СЧИТАЮЩИХСЯ НАШИМ ОБЩИМ ЭТНИЧЕСКИМ КОДОМ (оронимы и гидронимы)

Байрамов А.А.

Ключевые слова: депортация, топоним, геноцид, большевик, рельеф, ороним, гидроним

В статье говорится о распространении на территории Крыма топонимов, отображающих названия тюркских родовых ветвей (Сакчи, Каспи, Газахлар, Товузлар, Гырғызели, Кайелли, Ногай, Киммер, Огузы, Татаркей, Куман, Башкырл, Гыпчак, Джалаир и др.) и отмечается, что Крым был одним из центров кипчакской империи. Далее отмечается о неоднократной депортации крымских турков, являющихся автохтонными жителями полуострова и подчеркивается, что названия мест их проживания, отражающие их этнический код, были подвергнуты геноциду, а иногда и намеренно искажались.

Также в статье в оронимах отражаются местные географические термины, указывающие на рельеф местности (Агйар, Гырылйаз, Агкерчем, Бадыкоба, Бешбармак, Дашбогаз, Дашгез, Эйрибель и др.) Значение каждого термина раскрывается и на конкретных примерах сравнивается с азербайджанскими соответствующими топонимами.

SUMMARY
THE DEPORTATION OF THE CRIMEAN TURKS AND THE GENOCIDE OF TOPONYMS
CONSIDERED TO BE OUR COMMON ETHNIC CODE
(oronyms and hydronyms)
Bayramov A.A.

Keywords: *deportation, toponym, genocide, Bolshevik, relief, oronyms and hydronyms*

It is noted in the article that the toponyms reflecting the names of different Turkic tribes (Sakchi, Caspian, Kazakhs, Tovuz, Kirgizeli, Kayelli, Kimmer, Oguz, Tatarkoy, Nogai, Kuman, Bashkir, Kipchak, Jalayir, etc.) were spread in the territory of Crimea, and Crimea was one of the centers of the Kipchak Empire. Crimean Turks, who are indigenous peoples of the peninsula, have been repeatedly deported, and their ethnic code-names have been genetically and in some cases distorted. The article also includes local geographical terms denoting the relief of the area in oronyms (Agyar, Girilyaz, Agkerchem, Ballykoba, Beshbarmag, Dashbogaz, Dashgoz, Ayribel, etc.) and hydronyms (Sariuzan, Uchansu, Dashgoza, Uchyilga, Nahri Ulug, Aqjoghraq). The meaning of each term is explained and its correspondence with Azerbaijani toponyms is compared with concrete examples.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	09.06.2021
	Son variant	23.07.2021

VIRTUAL DİSKURSUN LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

PAŞAYEVA GÜNEL BAXŞEYİŞ qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

p.gunel@hotmail.com

Açar sözlər: diskurs, virtual kommunikasiya, virtual diskurs, virtual ünsiyyət, virtual şəxs

Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər, mədəni və iqtisadi inkişaf dilə də öz təsirini göstərir. Əlbəttə, əminliklə demək olmaz ki, bu təsir həmişə yaxşı nəticələr vəd edir, amma görünən odur ki, demək olar ki, heç bir dil bu təsirdən yan keçə bilmir. İnternetin həyatımızın ayrılmaz bir hissəsinə çevrildiyi hazırkı zamanda mətn və diskurs anlayışı ilə yanaşı, virtual diskurs anlayışının da dilçiliyə daxil olması təsadüf deyildir.

Ümumiyyətlə, virtual diskurs anlayışını təhlil etməzdən əvvəl, diskurs termini və onun lingvistik təhlilinə nəzər salmaq lazımdır.

Bu söz latın mənşəli “discursus” sözündən götürülmüş və ünsiyyət qurmaq”, “söhbət etmək”, “danışmaq” mənasını ifadə edir. XX əsrin 50 -ci illərində ifadə nəzəriyyəsini tədqiq edən fransız tədqiqatçısı Emil Benvenist dilçilikdə yeni bir anlayış – diskurs haqqında danışır və onu *danışan tərəfdən təqdim olunan nitq* kimi izah edir. [1] Z. Harris isə 1952-ci ildə nəşr etdirdiyi “Diskurs təhlili” adlı məqaləsində diskursu mədəniyyət və dil əlaqəsini nəzərdə tutan ardıcıl nitqin təhlili metodu olaraq izah etmişdir. Alim diskursu bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan ifadələrin birləşməsi kimi qiymətləndirmişdir. [2]

Beləliklə, bu iki nüfuzlu alim müxtəlif tədqiqatlarla eyni anlayış haqqında oxşar təyinat ənənəsini yaradır. Hazırda diskurs anlayışı dilçilərin maraq obyektindədir və bu anlayış müxtəlif istiqamətlərdən təhlillərə cəlb olunmaqdadır.

Diskursun öyrənilməsi bir sıra elmlərin kəsişməsindədir. Dilin fəaliyyətinin öyrənilməsinə yönəlmiş semiotika, sosiolingvistika, pragmatika, antropologiya, ünsiyyət nəzəriyyəsi və digər əlaqəli elmlər müstəqil bir istiqamət olaraq diskursun öyrənilməsi ilə əlaqədardır. Diskursun müxtəlif aspektlərdə fəal şəkildə öyrənilməsinə baxmayaraq, indiyə qədər diskurs termininin birmənalı təfsiri yoxdur. Lakin lingvistik xüsusiyyətlərinə görə diskursun ünsiyyətin əsas vasitəsi olduğu inkaredilməz faktdır. “Cəmiyyət üzvlərinin bir-biri ilə münasibətlərini müəyyənləşdirmək və fikir mübadiləsi əldə etmək məqsədilə qarşılıqlı təsirinə ünsiyyət deyilir”. [3, s.12]

Diskurs müxtəlif növlərə və janrlara bölünür ki, hazırda təqdim etdiyimiz məqalədə virtual diskurs anlayışının əsas xüsusiyyətlərini təqdim etməyə çalışmışıq.

Yeni informasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində yaranan ünsiyyət mühiti ünsiyyətin bütün aspektlərində böyük iz buraxır, nəticədə, bununla əlaqədar bir neçə yeni terminlə rastlaşmalı oluruq. Məsələn, elektron diskurs, internet diskursu, onlayn diskurs, virtual diskurs və s.

Sadələn diskurs növləri fərqli bir xüsusiyyət olaraq, müəyyən bir ünsiyyət vasitəsi və ya yaradılan ünsiyyət mühitini təyin edən qarşılıqlı əlaqənin təbiətini göstərir. Virtual diskurs, virtual realıqda baş verən bir ünsiyyət forması olan mətnidir və onu diskursun digər növlərindən fərqləndirir.

Baxmayaraq ki virtuallıq anlayışı qədim dövrlərdən bəri mövcuddur, son zamanlarda informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq “virtual” termininin və törəmələrinin istifadəsi xeyli populyarlaşdı. Məsələn, virtual mədəniyyət, virtual dünya, virtual şüur, virtual məkan, virtual realıq, virtual bazar, virtual pul, virtual şəxs, virtual ad və s.

Tədqiqat obyektimiz olan virtual diskursun təhlilinə keçməzdən əvvəl, virtuallıq və ya virtual reallıq anlayışını aydınlaşdırmaq lazımdır. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə virtual sözünün izahı aşağıdakı kimi təqdim olunmuşdur.

1. Faktə əsaslanan, həqiqi gerçək .
2. Mümkün olan, imkan daxilində, müəyyən şərait daxilində meydana çıxan bilən.
3. Xəyali, əsl olmayan. [4]

Yuxarıda qeyd olunan izahlara nəzər saldıqda demək olar ki, hazırda Azərbaycan dilində virtual sözü əsasən “xəyali, əsl olmayan” mənalarında işlənir. Lakin virtual diskurs anlayışında bu mənə ifadəni hər zaman dəqiq aydınlaşdırma bilmir. Çünki virtual diskurs gerçəkliyə dayana bilir. Yəni, hazırda virtual sözü öz semantikasını nisbətən genişləndirib bir konsept yarada bilib. Məsələn, bu gün, bəlkə də, hər birimizin həyatında internetdən tanış olduğumuz virtual dostumuz və ya dostlarımız var. Bu virtual dost xəyal, uydurulmuş deyil. O mövcuddur və bizim üçün dost anlayışının bütün tələblərinə cavab verə bilər. Deməli, bu mənada dildə yeni ifadə - virtual gerçəklik anlayışı yaranır.

Virtual gerçəklik və ya virtual reallıq anlayışını sinonimlərlə ifadə etməyə çalışsaq, müxtəlif variantlarla rastlaşmalı oluruq ki, zənnimizcə, bu ifadələr təqdim olunan anlayışın dəqiq mənasını bizə çatdırmaqla bəzi, Məsələn: xəyali reallıq, süni reallıq, subyektiv reallıq, müvəqqəti reallıq, yaradılan reallıq, simvolik reallıq, təqlid edilmiş reallıq, qurulmuş reallıq və s. Bu ifadələrə qarşılıq olaraq obyektiv gerçəkliyi ifadə edən həqiqi reallıq, obyektiv reallıq, əsl reallıq, sosial reallıq, maddi reallıq, təbii reallıq, daimi reallıq, real reallıq söz birləşmələrini nəzərdən keçirsək, bizə virtual reallığın mahiyyəti tamamilə aydın olacaqdır.

Virtuallıq anlayışı sonralar sxolastik fəlsəfə çərçivəsində də istifadə edilmişdir. "Əsl dünya - söz dünyasındakı virtual dünya" əsərində A.A. Bragin virtual sözünün etimologiyasını və bu və ya digər şəkildə fərqli dillərin lüğətlərində yerləşdirilməsini ətraflı nəzərdən keçirərək qeyd edir: “Bu söz tədricən real dünyanı tərk edir və sxolastik, fəlsəfi mənə daşıyır”. [5, s.45] Virtual reallığın əsasını qeyri -maddi anlayışlar: məlumatlar, düşüncələr və görüntülər təşkil edir. Bundan əlavə, virtuallıq, təxəyyül kimi digər zehni törəmələrdən fərqli olaraq, insanın öz aqlının məhsulu kimi deyil, verilən bir şey kimi qəbul etməsi və yaşaması ilə xarakterizə olunur.

Virtual reallıq haqqında fikirlərə əsaslanaraq onun müxtəlif cür başa düşüldüyünü söyləmək olar. Məsələn, hər hansı bir reallığın virtual reallıq kimi başa düşüldüyü son dərəcə geniş anlayış kimi. Bu yanaşma baxımından gerçəklik ümumilikdə virtualdır, çünki mövzu yalnız subyektiv dünya ilə deyil, həm də onun haqqında fikirlərlə də qarşılıqlı əlaqədədir.

Psixoloji virtual reallıq anlayışı da vardır ki, bu zaman insan zehmində müxtəlif yollarla doğrulan süni, qurulmuş real-xəyali bir obraz nəzərdə tutulur. O obraz ki, bunu insan özü uydurur, ona müxtəlif şəkillər verir və müəyyən hadisələrlə əlaqələndirir. Bu virtual reallıq real fiziki proseslərə uyğun gəlməyən idrak və sosial modellərin, mücərrəd anlayışların və kateqoriyaların virtual reallığı da adlandırılabilir.

Ümumiyyətlə, virtual söhbət anlayışı yalnız internet üzərindən aparılır. Müəyyən təhlillər apararkən məlum olur ki, bu insanın psixoloji vəziyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Məsələn: kulis.az saytının təqdim etdiyi “Cəhənnəmdən keçmiş mələk” romanında əsərin qəhrəmanı Bircə tez-tez öz xəyali dostu ilə söhbət edir, narahatlıq və kədərini onunla bölüşür.

“...Özümdən xəbərim yoxmuş, sən məni özümə tanıtdın. Sən məni içimdən çıxarıb özümə göstərdin, məni özümə sevdirdin. Sən məni özümə ucaltdın. Bir anda cənnətin qapıları özümə taybatay açıldı, sən cənnətinə ayaq basdım, dostum. Sən məni inandırmaq istədin ki, bu cənnət qıraqlarda yox, elə mənim içimdəymiş, ancaq mən yenə də özümü sənə, məhz sənə cənnətində hiss eləyirəm. Sənə inandım, dostum, sənə etiqad elədim, sənə iman gətirdim. Dinlə məni, əziz dostum, canımdakı tikanları bir-bir çıxar, ürəyimin yaralarına məlhəm qoy, məni bir də sənsiz buraxma”. [6]

Yuxarıda təqdim etdiyimiz mətndə qəhrəman öz xəyalında yaratdığı virtual dostunu yada salır. Azərbaycan ədəbiyyatında belə nümunələr çoxluq təşkil edir.

İnformasiya texnologiyaları kontekstində virtual reallıq anlayışı isə artıq müasir dövrün əsas fenomeninə çevrilib. Bu zaman virtual reallıq bir kompüter və internet ilə sıx əlaqədə nəzərdən keçirilir. Və bu baxımdan yeni informasiya texnologiyalarının ən böyük nailiyyəti yalnız müşahidə və təcrübə deyil, virtual reallıqda hərəkət etmək bacarığıdır. Virtual reallıqda virtual şəxslər formalaşır ki, müasir dövrün insanı da artıq belə şəxslərdəndir. Təbii ki, bu zaman virtual şəxsin öz dil xüsusiyyətləri yaranır ki, bu da öz növbəsində dilçilikdə yeni normalar və qaydaların yaranmasına gətirib çıxarır. Bu normalar ənənəvi qaydalardan fərqlənə, hətta onları təkzib belə edə bilər. Lakin görünür odur ki, cəmiyyət özü birbaşa dilə təsir edir və onun daşlaşmış qanunlarını belə tədricən dəyişə bilər. Dil cəmiyyət əsasında formalaşmış, onun tələbi ilə inkişaf edərək zənginləşmişdir. Bu baxımdan yeni anlayışların yeni dəyişikliklər gətirəcəyi istisna edilmir.

Diskursun fərqli növləri arasındakı əlaqəyə qayıdaraq, kompüter söhbəti və elektron diskurs anlayışlarının sinonim olduğunu və elektron ünsiyyət vasitələri ilə həyata keçən bir mətni ifadə etdiyini qeyd etmək lazımdır.

Müasir cəmiyyətin fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri, əsasən kommunikativ sahədə əks olunan texnologiyanın sürətlə inkişaf etməsidir ki, internetdəki bu ünsiyyət formaları xüsusi marağa səbəb olur. Hal-hazırda internet həm bir informasiya texnologiyası, həm də bir növ kommunikativ, sosial-mədəni fenomen kimi qəbul edilir. Hazırda internet insanlardan və onların saysız -hesabsız qarşılıqlı təsirlərindən ibarət bir məkan və ya bir mühitdir. Bu mühit təkcə texnologiya deyil, əməkdaşlıq etmək, iştirak etmək və qayğı göstərmək üçün səbəb ola bilər.

Virtual diskurs internetdə çox yayılmış bir ünsiyyət növüdür, öz normalarına uyğun olaraq inkişaf edir, müəyyən məqsədlərə, dəyərlərə, strategiyalara, janrlara, malikdir. Virtual diskursu tədqiq etmək üçün virtual məkanda müşahidə aparmaq kifayətdir ki, onun əsas linqvistik xüsusiyyətlərini təyin edəsən. Bu xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

1. Virtual diskursun yaranması slenqlər adlanan söz qrupunun Azərbaycan dilinə daxil olmasına və yaranmasına təkan verdi, eyni zamanda, hazırda virtual ünsiyyət zamanı slenqlərdən geniş istifadə edilir.

2. Virtual diskurs şifahi nitq xüsusiyyətlərini yazılı nitqə daşımağı bacardı. Təbii ki, bu dil üçün yaxşı göstərici deyil, lakin fakt odur ki, virtual məkanda yazılı nitq şifahi nitqlə eyniləşdirilib. Yarımçıq cümlələr, konversiya, təhrif olunmuş sözlər və s.

3. Virtual diskurs hiss və duyğuların yazılı ifadəsi üçün xüsusi işarələrin yaranmasına səbəb oldu ki, bu işarələrlə onlayn yazışan şəxslərin güldüyünü, qəzəbləndiyini, kədərləndiyini aydın etmək mümkündür.

4. Virtual diskurs virtual şəxslərin və virtual adların yaranmasını təmin etdi ki, bu da Azərbaycan dilində antroponimlərin tədqiqində yeni bir istiqamət yaratmış oldu.

Maraqlıdır ki, uzun müddət dilçiliyin tədqiqat obyektlərindən olan bir çox anlayışlar virtual reallıq anlayışının fonunda yenidən işlənmə ehtiyacı hiss etdirir. Məsələn, uzun illərdir arqo və jarqonlar adlandırdığımız söz qrupunun sırasına slenqlər də daxil oldu və düşünürük ki, onların xüsusiyyətləri bir daha araşdırılmalı və sərhədləri müəyyənləşdirilməlidir, və yaxud Azərbaycan dilində şifahi və yazılı nitqin hamıya məlum olan, illərdə öz dayanıqlığını qoruyan xüsusiyyətləri virtual diskurs zamanı tamamilə pozulur və yeni meyarlar ortaya çıxır.

Şifahi nitqdə mimika və jestlərdən istifadə edərək qarşı tərəfə ötürdüyümüz hiss və duyğuları yazıda ötürmək çətinlik yaradırdı, lakin virtual diskursda bunu təqdim etmək heç də çətin deyildir. Düşünürəm ki, emosiya konseptinin tədqiqində məhz bu məsələlər də öz əksini tapa bilər.

Mətn və diskurs anlayışlarını linqvistik cəhətdən araşdırarkən məlum olur ki, diskurs şifahi nitqdır. Lakin virtual diskurs haqqında bunu demək dəqiq səslənmir. Diskurs hərəkəti dildir, interaktivdir. Burada ünsiyyət aktiv şəkildə həyata keçir. Müasir dövrümüzdə virtual diskurs müxtəlif texniki vasitələrlə həyata keçirilir ki, bu zaman yazılı şəkildə olsa belə bu proses interaktivdir. Deməli, diskurs şifahi nitqdır, lakin virtual diskurs həm şifahi (virtual konfranslar,

virtual dərslər, virtual iclaslar və s.), həm də yazılı formada (elektron məktub, sosial şəbəkələrdə yazışmalar; messenger, dayrekt, vatsap, telegram və s.) həyata keçirilir.

Diskurs vasitəçiyə ehtiyac duyur. Vasitəçi yoxdursa diskurs da yoxdur. Buna əsaslanaraq deyə bilərik ki, virtual diskurs da vasitəçi tələb edir və bu tələb virtual şəxsi yetişdirir. Təbii ki, virtual şəxs ifadəsinin özü də bir tədqiqat obyektinə ola bilər. Lakin qısa şəkildə virtual şəxs kimdir sualına cavab vermək olar. Virtual şəxs virtual adlarla, nikneymlərlə diskursa qoşulan şəxsdir. Bu şəxslər tanıdığımız və ya tanımadığımız şəxslər ola bilər. “Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının inkişafı yeni ad əvəzləyicilərinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. İnternet şəbəkəsində özünütəqdim üçün əsas vasitə nikneym – internetdə ünsiyyət zamanı istifadə olunan adlar sayılır. Onların xüsusiyyətləri ilə əlaqədar meydana çıxan əsas məsələ yeni ad işarələrinin antroponimik sistemdə mövqeyidir. Nikneymləri virtual ad / virtual antroponim hesab etmək daha məqsədəuyğundur”. [7, s.8]

Göründüyü kimi, virtual diskurs özü ilə bərabər yeni terminlərin, anlayışların yaranmasına səbəb olur ki, bu ifadələrin hər biri virtuallıq anlayışının əsas hissələridir.

Nəticə. Son dövrlər dünyanı əhatə edən pandemiya şəraiti xüsusi karantin rejimini zəruriləşdirdi və bu zaman virtual kommunikasiya insanlar arasında əsas ünsiyyət vasitəsinə çevrildi. Distant dərslər, onlayn konfranslar, təlimlər, tədbirlərin təşkili virtual diskurs anlayışının Azərbaycan dilində də tədqiqinə ehtiyac olduğunu yada saldı. Virtual kommunikasiyanın əsasını təşkil edən virtual diskursun dil xüsusiyyətlərinin Azərbaycan dilinin özünəməxsus xüsusiyyətləri fonunda araşdırılması müasir dövrün tələbləri sırasında hesab oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Stéphane Mosès. Émile Benveniste and the Linguistics of Dialogue
https://www.cairn-int.info/article-E_RMM_014_0509--emile-benveniste-and-the-linguistics-of.htm
2. Eminli, B. İ. Qeyri-verbal ünsiyyətin etnokulturoloji səciyyəsi / B. İ. Eminli // SDU.Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2021. – Vol. 17. – No 1. – P. 12-16.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46202320>
3. Harris Z. Discourse analysis: A small text // Language, NY: Linguistic Society of America, – 1952, –vol.28, –No.4, –p. 1-30.
4. <https://www.ebooks.az/view/7yRJ3CIc.pdf>
5. Брагина А.А. Мир реальный - мир виртуальный в мире слов // Словарь и культура русской речи: К 100-летию со дня рождения С.И.Ожегова. – М.: Индрик, –2001. –С. 44-58.
6. <https://kulis.az/news/16553>
7. Həbibli, R. Y. Virtual məkanda nikneymlərin işlənmə xüsusiyyətləri / R. Y. Həbibli // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2021. – Vol. 17. – No 1. – P. 8-11.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46202319>

РЕЗЮМЕ

ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВИРТУАЛЬНОГО ДИСКУРСА

Пашиева Г.Б.

Ключевые слова: *дискурс, виртуальная коммуникация, виртуальный дискурс, виртуальная коммуникация, виртуальная личность.*

Одна из основных тем лингвистических исследований в наше время - это концепция текста и дискурса, и недавно к этим темам исследований было добавлено понятие виртуального дискурса. В представленной статье исследуются основные черты виртуального дискурса, являющегося новым понятием в азербайджанском языке, и перечисляются его особенности. В последнее время условия пандемии во всем мире вызвали необходимость особого режима карантина, в котором виртуальное общение становится основным средством общения между людьми. Организация дистанционного

обучения, онлайн-конференций, тренингов, мероприятий напомнила о необходимости изучения концепции виртуального дискурса на азербайджанском языке. Статья перекликается с современностью, показывая концепцию виртуальности в терминах, существующих в лингвистике.

SUMMARY
LINGUISTIC FEATURES OF THE VIRTUAL DISCOURSE
Pashayeva G.B.

Keywords: *discourse, virtual communication, virtual discourse, virtual communication, virtual personality*

One of the main topics involved in linguistic research in modern times is the concept of text and discourse, and recently the concept of virtual discourse has been added to these research topics. In the presented article, the main features of the virtual discourse, which is a new concept in the Azerbaijani language, are studied, and its peculiarities are listed. Recently, pandemic conditions around the world have necessitated a special quarantine regime, in which virtual communication becomes the main means of communication between people. The organization of distance learning, online conferences, trainings, events reminded of the need to study the concept of virtual discourse in the Azerbaijani language. The article echoes modern times, showing the concept of virtuality in terms that exist in linguistics.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	21.10.2021
	Son variant	15.11.2021

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZÖNLƏRİNİN MORFOLOJİ QURULUŞU

YUSİBOVA XATİRƏ ŞƏRİF qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

yusibovax@mail.ru

Açar sözlər: sözünü, nitq, köməkçi hissələr, semantik quruluş, sözlər

Sözönlərinin tədqiqi tarixini nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, ingilis dilçilərindən başqa Azərbaycan dilçiləri də bu sahədə araşdırmalar aparmışlar. Azərbaycan dilçilərinin ingilis dili sözönləri haqda söylədiyi fikirləri iki yerə ayırmaq olar. Onlardan bəziləri ingilis dilinə xas sözönlərinin leksik və ya leksik-qrammatik mənaya malik olmasını söyləyir, digərləri isə əksinə, ingilis dilində sözönlərinin nominativ mənaya malik olmadığını deyirlər. R.Qayıbovanın fikirlərinə diqqət yetirsək o ingilis sözönlərinin ingilis dilində çox böyük əhəmiyyətə malik olan köməkçi sözlər hesab edib. İngilis sözönləri, adətən, aid olduğu isimlərdən və ya isim funksiyasını daşıyan digər nitq hissələrindən əvvəl durur, məhz bu xüsusiyyətinə görə də bunlara sözönlər deyilir”. [1, s.60]

Müxtəlif sistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərini tədqiq edərkən aşkar olur ki, ingilis dilində qrammatik mənənin ifadə edilməsində analitizm özünü daha çox büruzə verdiyi halda, Azərbaycan dilində aqqlütinasıyanın (sintetik vasitələrin) aparıcı rolu daha çox nəzərə çarpır. Aparılmış tədqiqat göstərmişdir ki, ingilis dilində işlənən sözönlərinin malik olduğu qrammatik mənə Azərbaycan dilində başlıca olaraq hal şəkilçiləri və qoşmalarla ifadə edilir. Bununla belə, burada digər şəkilçilər də ingilis dilində sözönlərinin ifadə vasitəsi kimi çıxış edə bilər.

Rus dilində olduğu kimi İngilis dilində bir sözünü ümumiyyətlə bir cümlədə isim və ya əvəzləndirən əvvəl gəlir. Lakin to look at - baxmaq (bax) (to look at smith - kiməsə baxmaq), to reject for - etiraz etmək (bir şeyə etiraz etmək), to ask for - xahiş etmək (üçün) to work for - (bir şey istəmək) kimi fellərə və ya fel birləşmələrinə istinad edirsə) send for - göndərmək (üçün) göndərmək (send for smb) kimsə üçün göndərmək), speak about - danışmaq (haqqında) (kimsə haqqında, bir şey haqqında danışmaq), love for - sevmək (üçün) (bir şeyi, birini sevmək), qayğı göstərmək) look after - (kiməsə qulluq et, bir şey haqqında), end for - son qoymaq (üçün) (bir şeyə son qoymaq) kimi sözlərdə isə sözünü cümlənin sonunda ola bilər .

İ.İ.Meşaninovun fikirlərinə əsasən köməkçi nitq hissələrindən biri olan “sözönləri əvəzliliklərin hal formantıdır və bununla da Hind-Avropa dillərində halların sayını nəzərə çarpacaq dərəcədə artırır”. [2, s.56]

A.İ.Smirnitski hesab edir ki, köməkçi nitq hissələrini söz hesab etmək vacibdir, onlar nə şəkilçidir, nə də morfemdir. A.İ.Smirnitskiyə görə eyni bir feil, həm də köməkçi feil kimi (bitişdirici),eyni söz (sözönlü zərf) həm zərf kimi, həm də sözünü kimi və s. işlədilə bilər. [3, s.23]

N.Vəliyeva yazır ki, müasir ingilis dilində sintaktik əlaqələrin ifadə olunmasında söz sırası ilə yanaşı köməkçi sözlər də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Birləşdirici köməkçi sözlər iki qrupa ayrılır: sözönlər və bağlayıcılar.

Daha sonra N.Vəliyeva sözönlərini zaman, məkan və istiqamət bildirənlər kimi ənənəvi dilçilikdə qruplaşdırmaqla yanaşı vurğulayır ki, müasir ingilis dilində bəzən sözünü və zərflər omonim ola bilər. Məsələn, “in the room, come in”.

Sözönlərinin tədqiqindən bəhs edərkən müəllif cümlə nümunəsində sözlərin düzülüşünün də mənalı olmasını iddia edir, çünki müəllif öz fikirlərini birbaşa koqnitiv linqvistika ilə

əlaqələndirir və koqnitiv semantikanı açıb göstərməyə çalışır. Həmin cümləni təqdim edirik. *John told the girl that Bill liked the story.*

Müəllif qeyd edir ki, bizim vurğulamaq istədiyimiz sintaktik strukturdur, daha doğrusu, sözlərin xüsusi yolla birləşərək cümlə yaratmasında bütövlükdə cümlənin mənasına təsir etməsidir.

Sözlərin leksik mənalari müqayisəlidir (in/on, under the table), feillərdə adətən leksik məna öndə qrammatik məna isə həmin element vasitəsilə üstünlük təşkil edir. [4, s.20]

İngilis sözlərinin fantastik bir tarixi vardı. Onların hardan gəldiyini, necə başa düşüldüyünün xüsusi bir konsepti vardı. Bilirik ki, ingilis dilində ('s) yiyəlik əvəzliyinin elementidir. Cole's pen – Kölinin qələmi (qələm Kölünə məxsusdur). Ola bilər ki, bu bizim doğma dilimizdə və ya digər dillərdə müxtəlif sonluqlarla əvəzlənsin. Bəzən elə hallar olur ki, cümlənin tam mənası sözlərə söykənir. Hazırda ingilis sözlər dilçilikdə xüsusi aktualıq daşıyır. Bu gün danışıda –of ən çox istifadə olunandı. Bir çox ingilis qrammatistlərin banisi tarixən sözlərinin Anqlo-Saksların dilindən formalaşdığı söyləyirlər. Bunlar ingilis dilinə kalka yolu ilə keçiblər. –for və –before sözlərinin kökü Anqlo-Sakslara dayansa da Latın dilindən düzəltmə yolu ilə ingilis dilinə keçid ediblər. Latın dilinin ingilis dilinə keçid etməsi bir çox məsələlərdə qabarıq görünür. [5, s.3-5]

Qeyd etmək lazımdır ki, sözləri ilə ehtiyatsız daranmaq çox vaxt ciddi səhvlərə gətirib çıxardır. Məhz bunu nəzərə alaraq dissertasiya işinin sonuncu fəslində “about” və “of” sözlərinin ifadə vasitələri arasındakı fərqləri göstərmək məqsədilə müqayisə aparılmışdır. Burada onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, sözləri istənilən feilə qoşula bilməz, burda seçim yalnız fellərinədir və hər sözlü həmin felin mənasını ya tam dəyişir, ya da ona başqa məna çalarları verir. Bu cür əlamətlər bütün sözlərinə xasdır. İndi “about” və “of” sözləri və onların qoşulduqları bəzi felləri nəzərdən keçirək. Məsələn: *hear/think/ warn/dream/remind/complain/talk/speak* felləri həm “about”, həm də “of” sözləri ilə işləyə bilər.

Lakin burda məna fərqləri açıq-aydın nəzərə çarpacaq. Belə ki, “hear about” feli *nə haqdasə eşitmək*, “hear of” isə *nə haqdasə xəbəri olmaq* mənalərini daşıyır. Eləcə də “dream about sb/sth” *kimisə/nəyisə yuxuda görmək*, “dream of sth” isə *nəyisə xəyal etmək/ arzulamaq* mənalərini daşıyır.

Müasir ingilis dilində mövcud olan “about”, “by”, “of” sözlərinin tarixən inkişafı və formalaşması mərhələli şəkildə olmuşdur. “About” (*ābout*) sözlü həm müasir, həm də Qədim ingilis dilində həm zərflər, həm də sözlü kimi istifadə olmuşdur.

Araşdırmalar nəticəsində “about”-un formalarının yaranmasını bir neçə mərhələyə bölmək olar. İlkin mərhələdə “about” sözlü *on-būtan, a-būtan, a-buton* formalarında mövcud olmuşdur. İkinci mərhələdə o, *a-būten, abuuten* formalarına, daha sonra isə *abute* formasına düşmüşdür. Bu formanın digər bir variantı da mövcud olmuşdur: *abote*. Üçüncü mərhələdə *about* sözlünün *abouten, abowten, aboute* formaları meydana gəlmişdir. Dördüncü mərhələdə isə bu sözlü *abought, abowght* formalarında mövcud olmuş və nəhayət bu sözlü “about” formasına düşmüşdür və müasir ingilis dilində hal hazırda bu formada işlədilir. Sözlü kimi, “about”, 880-cı ildən 1882-ci ilə qədər olan dövrdə 11 mənada işlənmişdir və vəziyyət (mövqe) və hərəkətə dair mənalər ifadə etmişdir. “About”-un qədim dövrdə daşdığı 11 mənadan 9-u vəziyyət (mövqe), 2-si isə hərəkətlə bağlı olan mənalər olmuşdur. Bu fəslin ikinci bölməsində “by” sözlünün mənşəyi və təşəkkül tapması araşdırılmışdır. Mənşəcə, “by” sözlü yer zərfləri hissəciyi (ədatı) olmuşdur. Zaman keçdikcə, o, felin qarşısında işləyən şəkilçiyə çevrilmiş və fellə birləşərək prefiks kimi işlənmişdir; özündən sonra substantiv tələb etdikdə (dativ və ya akkuzativ hallarında “*yaxın gəlmək*” və ya “*yaxında olmaq*” mənalərinə malik olduqda) “by” digər zərflər kimi sözlünə çevrilmişdir. Uzun inkişaf yolu keçmiş “by” sözlünün də bir sıra forma və ya variantlarına rast gəlinir. Qədim ingilis dilində “by” sözlünün vurğulu *bī (bīȝ)* və vurğusuz *bī, be* formaları olmuşdur. Bu formalarla yanaşı *bī* formasından da istifadə edilmişdir. Bəzi mənbələrdə “by” sözlünün, bu dövrdə, daha iki formasının da işləndiyi göstərilir: *bā, bū*. “By” sözlünün bu formalarının istifadəsi IX-XII əsrləri əhatə etmişdir. Növbəti əsrdə isə bu sözlünün “by” forması istifadəyə daxil olmuşdur. Sonrakı iki

əsrdə isə, müvafiq olaraq *bie* və *bye* variantları meydana gəlmişdir. Qədim ingilis dilinə gəldikdə isə, bu dildə sözünü kimi “*be*”, “*bi*” və “*bi*” işləndisə Orta İngilis dilində o, adətən “*bi*”, “*by*” kimi, müasir ingilis dilində isə həm zərf, həm də sözünü kimi “*by*” formasında mövcud olmaqdadır. Qədim ingilis dilinə “*by*” sözünü 6 anlayışa bağlı mənalar ifadə etmək üçün işlədilmişdir: 1) mövqe, 2) hərəkət, 3) zaman, 4) əqli yaxınlıq, 5) vasitə, üsul və 6) şərait, hal-vəziyyət və səbəblə bağlı mənalar. “*About*” və “*by*” sözləri kimi “*of*” sözünü də Qədim ingilis dilində sözünü və zərf kimi işlənməmişdir. Qədim İngilis dilində bu sözünün ilkin forması “*af*” olmuşdur. Yuxarıda xatırladılmış “*about*” və “*by*” sözləri kimi, “*of*” sözünün də, Qədim ingilis dilində vurğulu “*æf*” və vurğusuz “*of*” formaları mövcud olmuşdur. Qədim dövrlərdə, “*of*” sözünün vurğulu formasına bəzi mürəkkəb isimlərdə rast gəlinir. Vurğusuz forma isə feli ədat (hissəcik) və sözünü kimi mövcud olmuşdur. Qədim ingilis dilində “*of*” sözünü zərfdən başqa ayrıca ədat kimi də işləndirirdi. Qədim ingilis dövrünün sonlarında və XVII əsrin əvvəllərində “*of*” sözünün hər iki vurğusuz və vurğulu formaları “*of*” şəklində yazılmağa başlamışdı. Bundan əlavə, “*of*” sözünün “*off*” forması XIV - XV əsrlərdə mövcud olmuş və vurğulu forma kimi işlənməmişdir.

Müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası morfoloji ifadə baxımına görə çox zəif hesab olunur. Sintetik dillərdə, məsələn Azərbaycan və rus dillərində hal şəkilçilərinin ifadə etdiyi qrammatik mənalar müasir ingilis dilində sözünü adlanan köməkçi nitq hissəsi ilə ifadə edilir. Həm müasir ingilis dili, həm də müasir azərbaycan dilində morfoloji quruluş baxımından mövcud olan fərqlər nitq hissələri sahəsində daha qabarıq nəzərə çarpır. Belə fərqli cəhətlərdən biri ingilis dilində sözünü adlanan köməkçi nitq hissəsinin olması, Azərbaycan dilində isə bu adda köməkçi nitq hissəsinin mövcud olmamasıdır. Məsələnin bu cəhətini nəzərə alaraq, tədqiqat işimizdə *İngilis dilində söz önləri və onların azərbaycan dilinə ifadə yollarını* araşdırmaqdır. Sözönlərinin tarixən formalaşmasını, onların diaxronik və sinxronik aspektdən araşdırmağı və Azərbaycan dilindəki ifadə imkanlarını qarşılıqlı tədqiq etməkdir. Xarici dilin mənimsənilməsi və tədqiqi prosesi zamanı ingilis dilinin qrammatik quruluşu ilə ana dilimizin qrammatik quruluşunun qarşılaşdırma yolu ilə öyrənilməsi prosesində bir sıra çətinliklər meydana çıxır. Bu da iki dil arasında fərqlərin və oxşar cəhətlərin mövcud olmasıdır.

Sözönləri ilə olan birləşmələri tərcümə edərkən diqqətli olmaq lazımdır. Çünki məsdərə qosularaq birləşmə əmələ gətirən sözünü öz ilkin mənasını itirərək yeni məna çaları əmələ gətirmiş olur. Ümumiyyətlə ingilis dilindən tərcümə prosesində nəinki sözönlərin, eləcə də sözlərin ilkin mənasına əsaslanıb tərcümə etmək çox zaman düzgün olmayan tərcümə variantlarını ortaya çıxarmış olur. Bu səbəbdən tərcümə edərkən cümlədə aparıcı fikri düzgün təyin etmək vacib amillərdəndir. [6, s.23]

ƏDƏBİYYAT

1. Qayıbova R. Xarici dillər müəllimlərinin iş təcrübəsindən. – Bakı: Mətbəə.–1957. –87s.
2. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. –Л.: Наука, –1978, –с. 71.
3. Смирницкий А.И. Очерки по сопоставительной грамматике русского и английского языков. –М.: Высшая школа. –1975. –379 с.
4. Ginzburg R.S. English Lexicology. –Moscow. Vishaya shkola.–1979.–269 p.
5. Weber D. English prepositions in the history of English grammar writing. www.jstor.org/stable/4302
6. Vəliyeva, S. V. Tərcümə zamanı sinonimlərlə bağlı yaranan problemlər / S. V. Vəliyeva // Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2020. – Vol. 16. – No 4. – P. 23-25.. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44598000>

РЕЗЮМЕ
МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА АНГЛИЙСКИХ ПРЕДЛОГОВ
Юсубова Х.Ш.

Ключевые слова: *предлог, речь, вспомогательные части, смысловая структура, слова.*

Статья посвящена вспомогательным частям речи, которые изучались отдельно, как в английском, так и в азербайджанском языках. Хотя по многим вопросам существуют разные взгляды, лингвистический статус вспомогательных частей речи в целом определен. Тот факт, что вспомогательные части речи образуются из основных частей речи, они претерпевают определенные семантические деформации во вспомогательные слова и имеют тенденцию формироваться после определенного периода развития, может быть доказан фактами, касающимися обоих языков

SUMMARY
MORPHOLOGICAL STRUCTURE OF ENGLISH PREPOSITIONS
Yusibova Kh.Sh.

Key words: *preposition, speech, auxiliary parts, semantic structure, words*

Article is about the auxiliary parts of speech and they were studied separately, both in English and in Azerbaijani. Although there are different views on many issues, the linguistic status of auxiliary parts of speech as a whole has been determined. The fact that auxiliary parts of speech are formed from the main parts of speech, that they undergo certain semantic deformations into auxiliary words, and that they tend to be shaped after a certain period of development can be proved by the facts of both languages.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	03.05.2021
	Son variant	28.06.2021

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ “TOY” KONSEPTİ

MƏHƏRRƏMOVA MƏTANƏT HİDAYƏT qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

meherremova79@inbox.ru

Açar sözlər: lingvokultural yanaşma, koqnitiv dilçilik, konsept, xeyir, toy

Koqnitiv dilçiliyin əsas terminlərindən və anlayışlarından biri və bəlkə də, birincisi “konsept” terminidir. Nəzəri ədəbiyyatda və lüğətlərdə bu terminin müxtəlif izahatları verilir, lakin heç kəs şübhə etmir ki, konseptlər bilavasitə milli mədəniyyəti və milli düşüncəni, mentaliteti əks etdirir. Məlum olduğu kimi, L.Vitgenşteyn eyni kateqoriyaya aid dil vahidlərini ailəyə yaxud şəcərəyə bənzədirdi. Necə ki eyni şəcərəyə aid olan insanlar müxtəlif cəhətlərinə görə bir-birilə oxşarlıq tapır, eləcə də eyni bir semiotik kateqoriyaya aid işarələr də həm fərqli, həm oxşar cəhətlər tapır və çox zaman onların oxşarlığı göz qabağında olmur, eksplisit səciyyə daşımır. [1, s.362]

Azərbaycan dilində “xeyir” lekseminin yaratdığı semantik sahədə mərkəzi mövqelərdən birini “toy” leksemi tutur. “Toy” sözünün iştirakı ilə Azərbaycan dilində bir neçə sabit söz birləşməsi işlənir, sadəcə, onların sabitliyinin keyfiyyəti şübhə altına qoyula bilər. Yəni məlum olmur ki, burada leksik vahidin adi distribusiyasından söhbət getməlidir, yaxud həqiqi sabit söz birləşməsindən. Həmin ifadələr kvadrat işarəsindən sonra verildiyinə görə məhz sabit söz birləşmələri kimi dərk olunmalıdır, lakin bunların semantik və komponent təhlili birmənalı fikir söyləməyə imkan vermir. Məqalədə ADİL kvadratdan sonra “toy eləmək” birləşməsini göstərir, sadəcə, mötərizədə “toy” leksemi ilə eyni mənalı fakultativ konfigurasiyalar yaradan feillər də göstərilir: *etmək, qurmaq, vurdurmaq, çaldırmaq, tutmaq* və s. – “*evlənmə münasibətilə şənlik məclisi düzəltmək*” [2, s.362]. Fikrimizcə, toy sözünün həmin feillərlə düzəltdiyi konfigurasiyaları “toy eləmək” söz birləşməsinə bərabər deyil. Məsələn, tutmaq feili eləmək sözünə ekvivalent kimi verilir. Belə çıxır ki, “toy tutmaq” ifadəsi “toy eləmək” söz birləşməsinə semantik baxımdan bərabərdir. Bununla bağlı ən azı iki məqamı qeyd etmək lazım gəlir. Birincisi, Azərbaycan dilində “toy tutmaq” frazeoloji vahidi mövcuddur və bu deyim ikinci dərəcəli nominasiya vahidi olaraq, müasir Azərbaycan dilində son dərəcə işləkdir. Əgər ADİL göstərdiyi kimi, Azərbaycan dilində iki eyni struktura malik “toy tutmaq” ifadəsi mövcuddursa, deməli, burada omonimiyadan danışmaq lazım gəlir. Birinci ifadə “toy eləmək” söz birləşməsinə bərabərdir və toy lekseminin ilkin denotativ reallaşmasını büruzə verir. İkinci ifadə, dediyimiz kimi, frazeoloji vahiddir və “güclü cəza vermək” mənasında işlənir. İkincisi, dil daşıyıcılarının adi məişət dili duyğusu onlara “toy tutmaq” ifadəsini “toy eləmək” söz birləşməsi ilə eyniləşdirməyə imkan verməz. Hər bir azərbaycanlının adi danışq təcrübəsi “toy tutmaq” ifadəsini “toy eləmək” mənasında işlətməyə icazə verməz, bu cür ifadə heç kəsin ağlına belə gəlməz. Digər tərəfdən, ola bilər ki, “toy tutmaq” “toy eləmək” mənasında Azərbaycan dilinin hansısa şivələrində rast gəlinir. Elədirsə, həmin şivələr göstərilməlidir.

Nəhayət, toy sözü ilə bağlı bir məqamı da qeyd etmək lazımdır. ADİL göstərdiyi sabit söz birləşmələri, fikrimizcə, dil və nitq üçün adi olan sabitliyi nümayiş edir. Deməli, bu konfigurasiyaları və ilk növbədə “toy eləmək” söz birləşməsini sabit söz birləşməsi kimi təsvir etmək metodoloji baxımdan düzgün deyil. Burada adi valentliklə rastlaşırıq, eləmək sözü toy sözünün distribusiyasına daxildir. “Toy eləmək” ifadəsi sabit söz birləşməsi kimi kvadrat işarəsi ilə

müşayiət olunursa, onda it hürür, insan danışır, ot bitir, günəş yandırır, qatar gedir və s. adi və sərbəst söz birləşmələri də sabit söz birləşməsi kimi qəbul olunmalıdır.

ADİL təhlil olunan məqalədə iki frazeoloji vahid göstərir: *toy tutmaq* və *toydan sonra nağara* [2, 362]. Bu ifadələr həqiqi ikinci dərəcəli nominasiya vahidləridir və “toy” leksemi bu ifadələrin tərkibində tamamilə desemantizasiya olunub. Eyni zamanda frazeoloji vahidlərin hər biri motivasiyasını qoruyub-saxlayır. “Toy tutmaq” ifadəsində frazeoloji semantikanı təşkil edən “səs-küy” yaxud “qeyri-adi səs-küy” semidir. “Divan” yaxud “cəza” semantik ədədləri “səsin ucalığı”, “zurna”, “nağara”, “səsin aləmi götürməsi” kimi rəmzlərə əsaslanır.

Azərbaycan dilində “toy” leksemi vahid semantik derivatoloji paradigma yaradır. Həmin paradigmanın ekstralinqvistik əsasları “toy” konseptinin yaratdığı sahəyə aiddir. Məsələn, ADİL toybaşı yaxud toybəyi leksemlərini qeyd edir və mənasını “*toy məclisini idarə edən adam; sərpayı*” kimi izah edir [2, 362]. “Toy” konseptinin məzmun dairəsində “toybaşı” konseptinin mövcudluğu müəyyən olunur. Maraqlıdır ki, mədəni mühit dəyişdikcə müəyyən konseptlər öz əhəmiyyətini itirir. Belə güman etmək olar ki, kəndlərdə sərpayılar və toybaşılar bu gün də təyin olunur. Lakin məlum olduğu kimi, Bakı toylarında bu vəzifə çoxdan ləğv olunub. Bugünkü Bakı toylarında heç danışanlar da yoxdur, adətən, müğənnilər toyu bir diskoteka kimi aparır.

ADİL “*toyçu*” leksemi qeydə alır [2, 362]. Leksemin mənası “*toyda çalan çalğıçı*” kimi müəyyən olunur. Beləliklə, ümumi mənadan dar mənaya keçid müşahidə olunur. Əslində, toyçu sözü etimoloji baxımdan yalnız toya aidiyyəti olan insanı bildirir, toyda hansı işi icra etdiyi bəlli deyil. Dilçilikdə bu cür semantik transformasiya məlum hadisədir.

Azərbaycan dilində toy sözünün semantik transformasiyası da buna bənzəyir. Lakin maraqlı cəhət ondadır ki, mənənin daralması və özəlləşməsi musiqi amili ilə bağlı reallaşır. Əslində, burada biz koqnitiv təhlilə keçirik, yəni Azərbaycan təfəkküründə “toy” konseptinin əsas koqnitiv əlamətinin musiqi (çalmaq) ilə bağlılığı müəyyən olunur. Belə ki, toyçu toyu aparandır, toyu düzəldən və idarə edəndir. Bu isə ADİL qeyd etdiyi kimi, çalğıçıdır. Koqnitiv əsas sözün etimologiyasında özünü göstərir, çünki toyu aparmaq da bir növ peşə, sənət səciyyəsi daşıyır. Məlum olduğu kimi, cəmiyyətdə yaxşı danışmaq qabiliyyətinə malik, çoxlu şeir, atalar sözləri və zərbi-məsəllər bilən adamlar müəyyən olunur ki, bunlar öz elində, adətən, toy aparmağa dəvət olunur. Əslində, “toyçu” elə bunlardır. Yəni bu tip adamlar cəmiyyət arasında toyu apara bilən insanlar kimi məşhurlaşır. Lakin gördüyümüz kimi, xalqın təfəkküründə və onun mentalitetini müəyyənləşdirən dünya mənzərəsində “toyu aparmaq” təsəvvürü məhz musiqi və çalğı ilə bağlıdır. Bu isə bir daha leksik fondun kütləvi təfəkkürün əsas göstəricisi olduğunu sübut edir.

Azərbaycan dilində “toy” lekseminin yaratdığı derivatoloji paradigmaya digər sözlər də daxildir. ADİL *toy-bayram*, *toy-büsat*, *toy-düyün*, *toyxana*, *toy-mağar*, *toy-nağara*, *toypayı sözlərini göstərir* [2, 362-363]. Bu sözlər semantik tutum baxımından fərqlənir. Məsələn, “toy-bayram” leksemi semantik və informativ baxımdan xüsusi çəkiyə malik deyil, burada ekspressiv mahiyyət semantik-informativ tutumu üstələyir. Yəni “bayram” leksemi “toy” lekseminə heç bir informasiya əlavə etmir və beləliklə də semantik baxımdan “boş” işarə təəssüratı bağışlayır. Lakin bayram sözü toy sözünə əlavə olaraq deyimin ekspressiv gücünü artırır. Beləliklə, oppozitiv ekspressiv funksiyada çıxış edir. Eləcə də “toy-düyün” oppozitivi ekspressiv mahiyyəti ilə seçilir. Buradakı ekspressiya tautologiya üzərində qurulur, çünki düyün elə toy deməkdir. Dildə bu növ tautoloji ifadələrin olması məlum hadisədir. Məsələn, “uzun-dıraz” deyimini misal çəkmək olar. Məlum olduğu kimi, dıraz leksemi fars mənşəli olub elə “uzun” deməkdir. Bu cür ifadələr yalnız ekspressiyanın güclənməsinə xidmət edir.

Bunlardan fərqli olaraq “toy-mağar” və “toy-nağara” oppozitivləri formal olsa da, informativ tutuma malikdir. Heç də təsadüfi deyil ki, ADİL bunları vahid bir məqalədə verir, biri-birindən ayırmır. Məsələn, “*TOY-MAĞAR, TOY-NAĞARA is. Toy büsatı, çalğı, zurna-nağara, zurna-balaban, təntənə*” [2, 363]. Burada, toy-düyündən fərqli olaraq, deyimin ikinci hissəsi “toy” anlayışına əlavədir, yəni bir işarə olaraq “boş” deyil.

Konkret mənaya malik olan və təhlil olunan paradigmda denotativ konkretliyi ilə seçilən “toyxana” və “toypayı” sözləridir. Birincisi xüsusi məkan mənasında işlənir və sinonimi olan “mağar” sözündən məhz bu xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Yəni mağar yalnız toya aid deyil, yalnız toyla bağlı qurulmur. Yas da mağarda keçirilir. Toyxana isə, həmin mağar olaraq, toy keçirmək məqsədi ilə qurulur.

“Toypayı” leksimi isə hətta etnoqrafik səciyyəyə malikdir, adət və ənənə ilə bağlıdır, daha dəqiq desək, adətin adıdır. ADİL leksemin mənasını “toy hədiyyəsi” kimi təsvir edir. Lakin həmin sözün tarixizm mənası da mövcuddur: *“Keçmişdə şah, xan sarayında olan toy münasibətilə əhalidən yığılan natural vergi”* [2, 363]. Beləliklə, “toypayı” lekseminin hətta enantiosemitik məzmunundan danışmaq üçün əsas var. Sözün semantik quruluşunda əks mənalar uyğunlaşır. Birinci mənənin əsasını “hədiyyə” anlayışı təşkil edir, yəni toy edən camaata pay verir. İkinci mənənin əsasında isə əks hadisə dayanır: toy edən camaatdan vergi yığır. Hər halda “toypayı” leksemi kifayət qədər mürəkkəb semantik quruluşa malikdir və təhlil olunan derivatoloji paradigmda məhz bu mürəkkəbliyi ilə seçilir.

ADİL “toy” kökündən əmələ gələn daha bir leksik vahidi də qeydə alır. Lüğətdə “toy-vay” oppozitivi göstərilir [2, 363]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu deyim fəlsəfi məzmunla malik olub əslində “xeyir-şər” ifadəsinə bərabərdir. Söhbət yalnız bunların formal sinonimliyindən getmir. Həyatın dialektik məzmunu xalq təfəkküründə dərin izlər buraxmış. İlk baxışdan “toy-vay”, “xeyir-şər” ifadəsindən fərqli olaraq xalq danışığı dilinə mənsub deyim təəssüratı bağışlayır və buna görə də daha bəsit görünür. Əslində isə bu sinonimlik yaxud paralellik xalq təfəkkürünün universal zənginliyindən xəbər verir. Yəni “xeyir” və “şər” anlayışları Azərbaycan dilinə və milli şüura Qurandan gəlsə, “toy” və “vay” anlayışları və müvafiq təəvvürlər xalq təfəkkürü və canlı xalq danışığı dilinə mənsubdur. Bu isə o deməkdir ki, leksik fondun digər bir dildən gələn sözlərlə zənginləşməsi heç də o demək deyil ki, müvafiq təəvvürlər milli zəmində formalaşa bilməz. Həyatın dialektik ziddiyyətləri xalq təfəkküründə özünə yer tapır və xalq dilinə xas olan poetik formada əks olunur. Yəni “toy” və “vay” sözlərinin formal səslənməsi də həmin dialektikanın dərinə dərk olunmasını sübut edir.

“Toy” leksik vahidi Azərbaycan dilinin paremioloji sistemində də kifayət qədər geniş yayılmışdır. ADİL-də yalnız iki frazeoloji vahid göstərilir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, “toy tutmaq” və “toydan sonra nağara” ifadələri həmin lüğəvi məqalədə romb işarəsindən sonra, yəni frazeoloji vahid kimi, verilir. İ. Həmidovun “Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti”ndə “toy” lekseminin iştirakı ilə düzələn bir sıra ifadələr göstərilir. Bu deyimlərin bəzilərində “toy” sözü sadəcə formal və rəmzi səciyyə daşıyır, digərlərində isə öz həqiqi və ilkin denotativ ilə əlaqəni saxlayır. Məsələn, rəmzi səciyyəyə misal olaraq elə “toydan sonra nağara” yaxud bunun sinonimi olan “toydan sonra xınanı taziya yaxarlar” ifadələrini göstərmək olar. Bunların hər birində “toy” leksemi tamamilə formal və rəmzi şəkildə işlənir. “Toy” sözü burada “iş”, “hadisə”, “yaranmış vəziyyət” mənalarını bildirərək son dərəcə ümumi və mücərrəd anlayışlarla bağlıdır. Əlbəttə, atalar sözlərinə xas olan semantik ikilik özünü burada da göstərir. Yəni “toydan sonra nağara” ifadəsinin həm hərfi, həm də məcazi planı realdır. Lakin paremioloji semantika, hər dəfə olduğu kimi, burada da ön plana çəkilir. Beləliklə də, “toy” leksemi rəmz funksiyasında işlənir.

Əksinə, “toya toy deyiblər, yasa yas” deyimində “toy” sözü real mənada işlənir, yəni öz həqiqi leksik denotativinə uyğun şəkildə. Bu atalar sözü ilk baxışdan sadəcə poetik ifadəyə bənzəyir, yəni xüsusi bir dərinliyi elə bil ki, yoxdur. Əslində isə, “toya toy deyiblər, yasa yas” paremiyası bilvasitə son dərəcə dərin mənə ifadə edir. İfadənin dərin mənə qatında deontik modallıq nümayiş olunur. Paremiyanın transformunu yaratsaq, həmin modallıq eksplisit səviyyəyə çıxarılar. Məsələn, “toyda gülmək, şənlənmək, sevinmək, rəqs etmək lazımdır” və “yasda, əksinə, sevinmək və gülmək olmaz, ağlamaq lazımdır”. Atalar sözü daha dərin və daha ümumi semantik sxemi də reallaşdırır: “insan özünü şərəitə uyğun aparmalıdır”. Eyni zamanda implisit şəkildə olsa da, burada mənfi

presuppozisiya da aktualdır. Məsələn, uyğunsuz hərəkət haqqında təsəvvürlər canlanır. Etiket məzmunu da ön plandadır. Toyda özünü boğub oturmaq düzgün deyil, yalandan olsa da, danışmaq, gülmək lazımdır, səmimi olmasa da, üzlərdə sevinc hissi ifadə olunmalıdır. Bu tezis tamamilə etiket məzmununa malikdir. Əksinə, yəsdə çox danışmaq və gülmək olmaz, səmimi olmasa da, simalarda kədər hissi ifadə olunmalıdır. Linqvistik təhlil sosioloji nəticələr etməyə imkan verir. Məlum olduğu kimi, müasir Azərbaycan məclislərində əks hallara rast gəlmək olur. Yəni toylarda qonaqların bəziləri sfinks sifətli oturur, yəqin ki, bunu ləyaqət rəmzi kimi dərk edirlər.

Azərbaycan dilində toy leksemi maraqlı bir paremiyanın yaranmasında iştirak edir: *Toyun axırı şuluq olar* [3, 375]. Fikrimizcə, bu atalar sözü də həyatın dialektikasını vurğulayır. Yəni hərfi mənası müəyyən standartlara əsaslanırsa da, burada xeyir-şərin universal qovuşmasından xəbər verilir.

Aparılan təhlil göstərir ki, “toy” leksemi Azərbaycan dilində həm struktur, həm də semantik baxımdan kifayət qədər geniş inkişafa malikdir. Bunun ekstralingvistik səbəbləri aydındır. Azərbaycan xalqının kütləvi şüurunda “toy” hadisəsinin özü böyük sevincin rəmzinə çevrilir. Fikrimizcə, bu hadisə heç də bütün dillərdə müşahidə olunmur. Məsələn, rus dilindəki свадьба, yaxud ingilis dilindəki wedding sözləri haqqında bunu demək olmur. Bununla bağlı iki fərziyyə, fikir söyləmək olar. Məsələn, ola bilər ki, məhz türk-Azərbaycan dünya görüşünün özəlliyi burada özünü göstərir. Digər tərəfdən, dilin semantik sisteminin özünəməxsusluğu da bu hadisəyə müəyyən təsirini göstərə bilər, məsələn, qədim dövrün omonimiyası və s.

Toy sözünün Azərbaycan dilində və onun semantik sistemində tutduğu mövqe göstərir ki, “xeyir” lekseminin yaratdığı semantik sahədə bu söz mərkəzdə durur. Bir tərəfdən, toy sözü xeyir sözünün əsas sinonimi də sayıla bilər. Yəni xeyir iş konfigurasiyasının denotatı dil daşıyıcılarını məhz toya yönəldir. Demək olar ki, “mənfəət” mənası ilə bərabər “nikahla bağlı şənlik” mənası “xeyir” anlayışının Azərbaycan dilində və eləcə də xalq təfəkküründəki yerini göstərir. Hətta “bərəkət” mənası bu mənalarla müqayisədə mücərrəd görünür. Leksik vahidlərdən danışsaq, deməli olarıq ki, Azərbaycan dilində xeyir leksik vahidinin yaratdığı semantik sahənin mərkəzində xeyir, mənfəət, toy, bərəkət sözləri dayanır. Əlbəttə, bu sıraya ən mücərrəd sözlərdən biri kimi yaxşılıq sözü də daxildir. Lakin bu söz semantik baxımdan son dərəcə qeyri-müəyyən olduğuna görə qeyd olunan dörd sözdən fərqlənir. Semantik sahənin strukturunu, fikrimizcə, məhz xeyir, mənfəət, toy, bərəkət sözlərinin paradigmatik və sintaqmatik əlaqələri yaradır.

Azərbaycan dilində “toy” lekseminin özü də tamamilə müstəqil semantik sahə yaradır. Burada, fikrimizcə, heç bir ziddiyyət yoxdur. Yəni “toy” leksemi xeyir lekseminin yaratdığı semantik sahəyə daxildirsə, bu heç də o demək deyil ki, müstəqil semantik sahə yarada bilməz. Dilin semantik sistemi əslində şəbəkə səciyyəsinə malikdir, yəni semantik sahələr bir-birinə keçir və onların arasında keçilməz sərhədlər olmur.

Beləliklə, “toy” leksemi “xeyir” anlayışı ilə bilavasitə bağlı olaraq, Azərbaycan dilində müstəqil semantik sahə yaradır. Əlbəttə, bu semantik sahənin quruluşu və həcmi ekstralingvistik amillərlə bağlıdır. Yəni toy mərasimi və nigahla, evlənmə və ərə getmə ilə bağlı bütün hadisələrin və əşyaların adları “toy” lekseminin semantik sahəsinə daxildir. Ümumi ad kimi “xeyir iş” ifadəsi bunların hamısına aiddir, hamısını əhatə edir. Məsələn, toyla bağlı müxtəlif mərasimlər keçirilir: nişan, paltar kəsdı, xına yaxdı və s. Bunların hamısı xeyir iş kimi adlanır və dərk olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Məhərrəmov, M. H. Q. Müasir Azərbaycan dilində şəxş sözünün yaratdığı semantik sahə / M. H. Q. Məhərrəmov // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2019. – Vol. 15. – No 4. – P. 8-11. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=43167278>
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti [4 cildə] / - Bakı: Şərq-Qərb, – c. IV, – 2006. – 712 s.
3. Həmidov, İ. H., Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti / İ.H. Həmidov, B.H. Axundov, L.İ. Həmidova– Bakı: Təhsil, – 2009. – 560 s.

4. Əl-Quranul-Kərim. \ Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M. Bünyadov, V.M. Məmmədəliyev. – Bakı, –2005.

РЕЗЮМЕ

КОНЦЕПЦИЯ «СВАДЬБА» В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Магəррəмовə М.Г.

Ключевые слова: лингвокультурный подход, когнитивная лингвистика, концепция, благословение, свадьба

Статья посвящена лексической системе современного азербайджанского языка. В центре внимания – лексема благословения и созданная ею концепция “свадьба”. Проведенное исследование показывает, что лексема добра развивается в азербайджанском языке как по парадигматическим, так и по синтагматическим линиям. Лексема благо создает свою дериватологическую систему, которая показывает место и слова, и понятия в сознании народа.

SUMMARY

THE CONCEPT OF “WEDDING” IN THE MODERN AZERBAIJANI LANGUAGE

Maharramova M.H.

Key words: linguistic approach, cognitive linguistics, concept, benefit, wedding

The article is dedicated to the lexical system of the modern Azerbaijani language. The focus is on the lexeme of *qood* and the concept of "wedding" that he created. Research shows that the lexeme of *good* develops in the Azerbaijani language along both paradigmatic and syntagmatic lines. The lexeme of *good* creates its own derivatological system, which shows the place of both words and concepts in folk thinking.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	03.05.2021
	Son variant	10.09.2021

AŞIQ SÜMMANININ “MAHIRİ” DASTANI VƏ KLASSİK ƏNƏNƏ

AVTANDİL AĞBABA

Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor

avtandil.aqbaba@mail.ru

Açar sözlər: epos, folklor, şəkil, süjet, klassik ənənə

Aşıq Sümmanın “Mahiri” dastanının süjet xəttini el sənətkarı Mahirinin sevgilisi Mahpərinin uğrunda çəkdiyi iztirablar, bu yolda erməni xəyanətkarlarının onun başına açdığı fitnələr, uğursuz ailə həyatı təşkil edir. Dastanın məzmununda Sümmani adı bir iştirakçı, daha dəqiq desək, əsas qəhrəmanın dinləyicisi kimi çıxış edir. Digər xalq dastanlarından fərqli olaraq, bu dastan memuar səciyyəli əhvalatlarla zəngindir. Qeyd edək ki, bu tip süjetlərin özünəməxsus strukturuna nağıl və dastanlarda, xüsusilə nağıllarda rast gəlmək olar. Dastan və nağıl qəhrəmanlarının səfər çıxması, səfər müddətində rastlaşdıqları müxtəlif insanlarla bağlı əhvalatlar, başlarına gələn hadisələri onlara nağıl etmələri və sair geniş yayılmış tipik süjetlərdir. “Ali xan-Pəri” dastanında Pərinin şərq qüvvələrinin onun başına gətirdikləri fəlakətləri məclisdə danışması, “Aşıq Qərib”də Qəribin “başına gələn əhvalatı əvvəldən axıra kimi paşaya nağıl etməsi” buna nümunə ola bilər. “Şehirli alma” nağılında fillərin tilsimə saldıqı padşah qızının öz həyatını ona aşıq olan Dönməzə nağıl etməsi və sair nümunələr göstərir ki, Sümmani xalq yaradıcılığına yaxından bələd olan bir sənətkar kimi bu üsuldan bəhrələnmiş və “Mahiri” dastanını ərsəyə gətirmişdir. Lakin onu da mütləq nəzərə almaq lazımdır ki, bu dastanın ortaya çıxmasında Sümmani-Mahiri qarşılaşması əhəmiyyətli rol oynamış və bu qarşılaşma-deyişmədən sonra dastana Ağbaba-Çıldır aşıqlarının repertuarına daxil olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan folklorşünaslığında dastanların yaranma yolları barədə müxtəlif fikir və mülahizələr mövcuddur. Bu mülahizələrdən biri də budur ki, bəzi məhəbbət dastanlarının yaranması müəyyən bir dövrdə yaşayıb-yaratmış saz-söz sənətkarlarının adı ilə bağlı olmuş, onların həyatının bəzi məqamlarını əks etdirmişdir. Professor Məmməd Hüseyn Təhmasib Azərbaycan dastanlarının yaranma yollarını araşdıraraq yazır ki, “bədahətən söz demək qabiliyyətinə malik bütün görkəmli aşıqların tərcümeyi-halı müxtəlif əhvalatlar, macərəlarla dolu olur. Belə aşıqlar çox gəzir, çoxları ilə görüşüb-deyişir, çox zaman da yuxarıda deyildiyi kimi, özünə qürrelənənlər tərəfindən deyişməyə dəvət olunur. Hər belə deyişmə isə bir əhvalat, bir macərə kimi dillərə düşür, rəvayət şəklində alır, hətta ustad aşıqlar, “mərd ərənlərin ustadların başına gəlmiş” bu əhvalatları öz şagirdlərinə bir dərs kimi keçir, əbədiləşdirirlər. Aşıqın nüfuzu, şöhrəti artdıqca belə əhvalatlar da çoxalır”. [1, s.86]

Görkəmli alimin bu fikrinə əsaslanaraq “Mahiri” dastanının bu yolla yaranıb formalaşdığını söyləmək olar. Dastanda eyni əsrdə və eyni aşıq mühitində yaşayıb yaratmış iki aşıqın şəxsi həyatlarının müəyyən gerçək məqamları, onların dillərdə dolaşan məhəbbət macərələri, hadisələrin cərəyan etdiyi tarixi məkan və s. əsərin məzmununun real göstəriciləri kimi maraq doğursa da, buradakı avtobioqrafik motivlərin obrazlı təfəkkürdən süzülüb cilalandığını da unutmaq olmaz. Başqa sözlə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Mahiri” dastanının yaranmasının əsasında Aşıq Sümmani ilə Aşıq Mahirinin deyişməsi dayansa da, sonrakı mərhələdə dastanın yurd hissəsi improvizatorların sənətkarlıq məharətinə və zövqünə uyğunlaşdırılmışdır. Müəyyən hadisələrin, avtobioqrafik motivlərin və bəzi tarixi məqamların süjet və kompozisiyaya, təhkiyəçi üslubuna uyğunlaşdırılması, fikrimizcə, dastançılıq ənənəsindən irəli gəlir. Lakin bu ənənə “Mahiri”

dastanında o qədər də özünün uğurlu həllini tapa bilməmişdir. Əsərin əsas obrazlarından olan Mahirinin və Sümmaninin gah birinci, gah da üçüncü şəxsin rolunda çıxış etmələri dastan təhkiyəçiliyinin özünəməxsusluğuna xələl gətirir, hadisələr arasındakı rabitəni pozur.

Ancaq “Mahiri” dastanında bu cür rabitəsizliklər müəyyən dərəcədə avtobioqrafik məqamlarla bağlı olduğundan Mahirinin həyəcan və iztirabları fonunda dövrün sosial-siyasi hadisələrini təsvir etməyə imkan yaradır. Başqa sözlə, ənənəvi məhəbbət dastanlarında əsas qəhrəmana bədxah qüvvələr tərəfindən böhtan atılması bu dastanda fərqli formada real hadisələrlə əlaqədar şəkildə təsvir olunur ki, bu da dastanda müasirlik ruhunu gücləndirməklə yanaşı, həm də milli-etnik xüsusiyyətlərin həyat həqiqətlərinə müdaxiləsinin fəallığını təmin edir. Əslində, Mahirinin sevgilisi Mahpəri (bəzi aşıqların repertuarında Mahtaban - A.A) arxa plandadır, lakin Mahirinin çəkdiyi məşəqqətlər, qatlaşdığı əzablar, gərgin hadisələr Mahirinin Mahpəriyə olan məhəbbət və sədaqətinin ilkin cizgilərini əks etdirir. Mahpəri obrazı əsərdə epizodik surət kimi görünsə də, məhəbbətin qadir gücünü, onun humanist-fəlsəfi mahiyyətini ictimai-siyasi hadisələrin axarında dərk edir.

Biz hadisələrin gerçək axarı dedikdə Aşıq Sümmaninin yaşayıb-yaratdığı mürəkkəb və ziddiyyətli bir dövrün sosial-siyasi mənzərəsini nəzərdə tuturuq. Çünki avtobioqrafik səciyyəli dastanlarda bədiiliklə yanaşı, real tarixi hadisələrin, konkret şəxsiyyətlərin təsviri də mühüm yer tutur. Avtobioqrafik dastanların bu cəhətlərinə diqqət yetirən prof. A.Nəbiyev sənətkarın adı ilə bağlı dastanların süjetinin şifahi yaradıcılıq prosesində yenidən işləndiyini, bir sıra tarixi faktların bu və ya digər dərəcədə mühafizə olunduğunu qeyd edərək yazır: “Avtobioqrafik dastanlarda ən başlıca göstərici ünvanın-şəxsiyyətin məlum olmasıdır. Bu tipli dastanlarda hadisə, əhvalat və süjetin kimin həyatı, sevgisi və ya məhəbbəti ilə bağlı olduğu məlumdur. Bir çox hallarda hadisənin baş verdiyi məkan da bəlli olur. Amma bütün hadisənin hansı zaman dönməndə baş verdiyi şərtidir”. [2, s.400]

A.Nəbiyev öz fikirlərini şərh edərəkən “Vaqifin dastanı”, “Xan qızı”, “Tuti bikə” və sair kimi dastanların regional səciyyəsinə vurğulayaraq göstərir ki, bu dastanlar əsasən yarandıqları aşiq mühitinin repertuarı ilə məhdudlaşır. Bu fikirləri “Almas ilə Qəhrəman”, “Mahiri” dastanlarına da şamil etmək olar. “Mahiri” dastanı nə qədər regional əhəmiyyətli olsa da, klassik dastanlarımızın sənət ənənələrinə aid xüsusiyyətləri özündə əks etdirə bilmir. Lakin dastanda Mahirinin erməni fitnəkarlığı ilə qarşılaşması, xəyali sevgilisi Mahpərinin vüsalına yetişmək üçün cəfalarla qatlaşması onun klassik məhəbbət dastanlarının qəhrəmanları kimi çətin sınaqlarda dözümlü və qətiyyətini göstərir.

Kənd ağsaqqallarının məsləhəti ilə Sümmani qürbət ellərə səfərin çətinliklərini öyrənmək, bu yolda nələrin baş verəcəyini bilmək üçün Aşıq Mahirinin yanına yollanır. Aşıq Mahirinin qürbətə səfəri zamanı başına gələn iki əsas əhvalatı Sümmaniyə nağıl etməsi dastanın əsas məzmununu təşkil edir. Bu əhvalatlardan birincisi ermənilərin yaşadıkları Gərək kəndində Mahirinin ölümcül halda döyülməsi və xeyirxah bir insan tərəfindən xilas edilməsidir. Dastanda təsvir edilməsə də, erməni qızının məlumatından aydın olur ki, erməni aşığını deyişmədə məğlub etdiyinə görə ermənilər Mahiriyə böhtan atır və onu döyürlər. Qars valisinin əmri ilə şəhərə gətirilən erməni quldurları hiylə ilə canlarını qurtarmağa çalışsalar da, Mahirinin otağına göndərdikləri qız əsil həqiqəti açıb söyləyir: “Kəndimizdə bir aşiq vardı. Bu aşiq kəndə gələndə dedilər ki, bunları deyişdirək. Baxaq görək bizim aşiqmi güclüdür, yoxsa türk aşiqimi? Bu aşiq bizim aşığı yenincə bu adamlar hiyləbazlıq edərək bu işi törətdilər. Kəndin ən gözəli olduğum üçün məni aşığın yanına göndərdilər. Amma o, məni öz qızı gözündə gördü, onun heç bir pis niyyəti yoxdur”. [3, s.141] Bu sözlər onu göstərir ki, Mahiri yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərə malik bir sənətkardır. Bunu aşığın erməni qızına (məndə qızın adı çəkilmir, “ağcık-ermənicə “qız”-deyə müraciət olunur-A.A) söylədiyi təriflər də təsdiqləyir:

*Sən mənim övladım, mən sənə qurban,
Başqasına göstər seyranın, Ağcık.*

*Fərmanlı Əflatun, deyiləm Loğman,
Ara əmsalından dərmanın, Ağcık.*

Və yaxud

*Sən bir mahi-tiban, mən sənə bəndə,
Çox cəzalar vardır, deyib-gülməndə.
Saat səkkiz sənin burya gəlməndə,
Mahiriyə böyük bəla göründü. [3, s.139]*

Ədalət divanında Mahiriyə işgəncələr verən ermənilər cəzalandırılır və o, səfərinə davam edir. Burada diqqət çəkən məqam ermənilərin fitnəkar hərəkətləridir. Tarixdən məlumdur ki, bütün dövrlərdə və məskunlaşdıqları ölkələrdə ermənilər həmişə xəyanətkar mövqe tutmuş, iğtişaslar, terror aktları, qanlı qırğınlar törətməklə xalqlar arasında düşmənçilik toxumu səpmişlər. Bunun ən bariz nümunələrindən biri ermənilərin daim sülh və əmin-amanlıq içərisində yaşadıkları Osmanlı Türkiyəsində yaratdıqları qanlı toqquşmalar və cinayətlərdir. "Osmanlı dövləti ərazisində yaşayan ermənilər öz vədlərinə xilaf çıxaraq işğalçı rus ordusuna hərtərəfli kömək edirdilər. Bu məqsədlə casusluq edir, Osmanlı ordusunun yerdəyişmələri, miqdarı haqqında qiymətli məlumatlar toplayır, təxribatçılıq aktları törədirdilər". [4, s.107]

Ermənilərin iç-üzünü yaxından müşahidə edən ingilis səyyahı Mark Sayks Türkiyədə olduğu müddətdə onların mənfur əməllərinin şahidi olmuş və ermənilərin üzdənirəq xislətini qətiyyətlə pisləmişdi: "Bu şəxsə görə, ermənilər aşağılıq insanlardır və insana nifrət təlqin etməkdədirlər. Yəhudilərin belə yaxşı tərəflərinin olmasına baxmayaraq, ermənilərin heç bir yaxşı tərəfi yoxdur. Özlərindən olanlara belə mərhəməti olmayan insanlardır. [4, s.133]

Belə faktların sayını istənilən qədər göstərmək olar. Biz bu misalların ümumi səciyyəsiindən çıxış edərək demək istəyirik ki, Aşıq Sümmani də ermənilərin xislətini yaxşı bildiyindən "Mahiri" dastanında onların cinayətkar əməllərini ifşa etmişdir.

Dastanda ikinci əhvalat Mahirinin Əfqanıstan səfərinin təsviri ilə bağlıdır. Səfər zamanı onun Tehrandə şah sarayının qarşısında elçi daşının üstündə oturması, burada şahın bağbanı işləməsi, yeddi ildə yeddi dil öyrənməsi, Əfqanıstana gedib Mahpərinə tapması və onların qoşulub qaçması, Mahpərinin atasının onları təqib edərək bir-birindən ayırması və s. motivlər şifahi epik ənənədən gələn maraqlı epizodlardır.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Mahpəri dastanın süjet xəttində cəmi bir dəfə görünsə də, Mahirinin ülvə məhəbbəti, səmimi hissləri onun Mahpəriyə bəslədiyi sevginin nə qədər güclü olduğunu göstərir və səmimi təsir bağışlayır:

*Ətim getdi, qaldım dəri,
Versən, içəram zəhəri.
Sənə səslənir Mahiri,
Oyan, nazlım, səhər oldu. [3, s.144]*

İki dəfə ölümə üzləşib təsadüfən xilas olan Mahiri nə qədər vəfalı aşiq təsiri bağışlasa da, sonadək bu statusu qoruyub saxlaya bilmir. Çəkdiyi məhrumiyyətlər, yurd həsrəti və tənhalıq bir insan kimi onu real həyatın nemətlərindən qopara bilmir. Sevgi izzirablarına indi vətən həsrəti də əlavə olunur, dərdləri birə-beş artan Mahirinin iç duyğuları gerçək olduğu qədər də təsirlidir:

*Katib lazım mənim dərdim yazmaya,
Adam odur, doğru yoldan azmaya
Ərinirdim məmləkəti gəzməyə
İndi qəza-qəryə çöllərim qaldı. [3, s.146]*

Ümumiyyətlə, dastanda Mahirinin hansı yolla Mahpəriyə aşiq olduğuna dair bir işarə yoxdur. O, başına gələn hadisələri Sümmaniyə danışarkən deyir: "Mən qırx yaşında aşiq oldum. Qırx bir yaşında evləndim. İki il sonra iki qızım oldu. Kəndin zəngini idim. Nə yazıq ki ailəm məni nə qədər sevsə də, Əfqanıstanda çılgıncasına aşiq olduğum Mahpəri heç cür ağılımdan çıxmırdı". [3, s.136] Göründüyü kimi, o, Əfqanıstana gedənədək kifayət qədər təcrübəli, həyatın bərkini-

boşunu görmüş bir insandır. Mahiri heç bir qeyri-adi xüsusiyyətə malik deyildir. O, iki dəfə evlənir: Əfqanıstana gəlməmişdən əvvəl və Mahpəridən zorla ayrıldıqdan sonra. Əfqanıstandan Şama gələn və burada bir şeyxə qulluq edən Mahiri yenidən evlənir. Lakin bu evlilik də uzun sürmür, arvadından ayrılıb Ərzuruma gəlir. Doğrudur, bəzi dastanlarımızda qəhrəmanın iki, hətta üç dəfə evlənmələri təsvir olunur. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” un Vatikan nüsxəsində Beyrək onu əsirlikdən xilas edən düşmən qızını alır. “Lətif şah” dastanında Lətif şah fars padşahının qızı ilə də evlənir. “Şah İsmayıl” dastanının bir variantında Şah İsmayıl Gülzar xanım, Ərəbzəngi və Rəmdar Pəri ilə nikah kəsidir. Lakin bu qəhrəmanlar yaranmış situasiyaya və verdikləri sözə, kəsdikləri əhd-peymanə görə həmin qızlarla izdivaca girirlər. Lətif şah düşmən qızı Əsmər xanıma söz verdiyi üçün uzun müddət mənəvi böhran keçirir. Şah İsmayıl Gülzar xanımı xilas etdikdən sonra o biri qızlarla evlənməyə razılıq verir və s. Yəni bu dastan qəhrəmanlarının başqa qızlarla izdivaca girmələrinin ciddi səbəbləri vardır və bu səbəblər yüksək bədii-məntiqi şəkildə əsaslandırılır. Mahirinin isə “bir gün məmləkət ağıma gəldi. Şamdakı ailəmi boşamaq üçün bir neçə sətir yazdım. Həsinin altına qoydum ki, mən səni boşamışam” – deyə səbəb gətirməsi çox bəsit görünür və qeyri-ciddi təsir bağışlayır.

“Mahiri” dastanında diqqəti çəkən epizodlardan biri onun doğma kəndinə qayıdandan sonra eşitdiyi və şahidi olduğu faciəvi əhvalatlardır. Epizodik obrazların birinin dediklərindən məlum olur ki, Mahirinin anası, bacısı və qızlarından biri ölmüş, arvadı isə başqasına ərə getmişdir. Onun vəfasızlığına dözə bilməyən Mahiri arvadını qarğıyır. Bu epizodda maraq doğuran cəhət budur ki, bütün bu real hadisələr fonunda onun qarğıışı dini-ürfani səciyyəsi ilə klassik dastanlarımızda rastlaşdığımız epizodlarla səsleşir. Həmin epizod bu cür təsvir olunur: “Oğlum, Sümmani, qalibə, bədduamız qəbul oldu. Qadının sağ gözü yuvasından çıxdı. Dediymə peşman oldum, çıxdım çölə. Kəndimə gəldim, bağımı-bağatımı, əmlakımı satıb bu kəndə köçdüm. Oğlum, hələ də buradayam. Mən diyari-qürbət çiləsini belə gördüm. Sən də istərsən get, istərsən getmə”. [3, s.149]

Dastanın məzmunu yığcam süjet üzərində qurulsun da, hadisələrin cərəyan etdiyi coğrafi məkan Ərzurum, Qars, Tehran, Əfqanıstan, Şam kimi geniş əraziləri əhatə edir. Bütün bu hadisələr iyirmi bir il içərisində baş verir. Sürətli zaman keçidində coğrafi arealın tez-tez dəyişib bir-birini əvəz etməsi nağıl və dastanlarımız üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir. Ümumiyyətlə, “Mahiri” dastanında nağıl ünsürlərinin və dastan motivlərinin təzahürü maraq doğurur. Mahpərinin Mahiriyə qoşulub qaçması, Əfqanıstan şahının onları yaxalaması, əsgərlərin Mahiriyə altmış iki bıçaq yarası vurmaları, onu bir naxırçının tapıb sağaltması və s. kimi motivlər dediklərimizə nümunə ola bilər. Dastanın nəzm hissəsi Mahirinin qoşma və gəraylılarından ibarət olub təhkiyənin gözəlliyini təmin edir.

Yaddaqlan etnoqrafik cizgilər, milli kolorit, şifahi epik ənənənin müəyyən ünsürləri Sümmanın dastan yaradıcılığına xas olan ədəbi-estetik keyfiyyətlərdir. Bunu gətirdiyimiz örnəklərdən aydın görmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Təhmasib M. H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). – Bakı: Elm, –1972, –392 s.
2. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə. – Bakı: Elm, –2006, –648 s.
3. Erkal A. Aşıq Sümmani. –Erzurum, Fenomen yayınları, – 2007, –494 s.
4. Məmmədli A. Ermənilərin gerçək tarixi. –Bakı: Elm, –2005, –436 s.
5. Avtandil Ağbaba. Aşıq Sümmanın ustadnamələri / Avtandil Ağbaba // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2020. – Vol. 16. – No 4. – P. 30-33.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44598002>

РЕЗЮМЕ

ЭПОС «МАХИРИ» АШУГА СУММАНИ И КЛАССИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ

Автандил Агбаба

Ключевые слова: *эпос, фольклор, образ, сюжет, классическая традиция.*

В статье анализируется эпос «Махири» Ашуга Суммани, одного из ярких представителей ашугской среды Агбаба-Чилдыр, как идейно, так и художественно. Автор исследовал эпос на фоне классической повествовательной традиции, рассмотрел фольклорные мотивы, наблюдаемые в содержании и сюжетной линии произведения, провел сравнения. Изучены особенности автобиографичности эпоса, объяснено мастерство Суммани. На основании сравнений делается вывод о том, что эпос, являющийся продуктом индивидуального творчества, богат фольклорными мотивами, но не полностью отражает классическую традицию.

SUMMARY

THE EPIC OF MAHIRI BY ASHUG SUMMANI AND CLASSICAL TRADITION

Avtandil Aghbaba

Keywords: *epos, folklore, image, plot, classical tradition*

The article analyzes the epic of Mahiri by Ashug Summani, one of the prominent representatives of the Agbaba-Childir ashug environment, both in terms of ideas and art. The author studied the epos against the background of the classical narrative tradition, considered the folklore motifs observed in the content and plot line of the work, and made comparisons. The peculiarities of the autobiographical nature of the epos were studied, Summani's mastery was explained.

Based on the comparisons, it is concluded that the epos, which is a product of individual creativity, is rich in folklore motifs, but does not perfectly reflect the classical tradition.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	29.10.2021
	Son variant	24.11.2021

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA GENDER BƏRABƏRLİYİ

RZAYEV ƏLİ İTTİFAQ oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

alirza_200@mail.ru

Açar sözlər: *Nizami Gəncəvi, qadın, gender, fars dili, Leyli və Məcnun, Xosrov və Şirin, Yeddi gözəl*

İnsanların cins fərqi olmadan bərabərlik mövzusu, görkəmli Azərbaycan fikir adamı, söz və təfəkkür aləminin böyük karifeylərindən biri olan Nizami Gəncəvi yaradıcılığının fundamental ana xəttidir. Nizaminin təlimlərində gender bərabərliyi sosial inkişaf üçün olduqca mühümdür. Adətən, gender bərabərliyi insanlar arasında yanlış anlaşılır. Cins və gender eyni məfhum deyil. Cinsiz bioloji, gender isə sosial vəziyyətdir.

Öz əsrinin misilsiz humanist mütəfəkkiri Nizami yaradıcılığı, bu mühüm məsələ barədə həm öz dövr ictimaiyyətinə, həm də gələcək nəsllə mesaj ötürür ki, qadınlar kişilərdən aşağıda durmur və sosial həyatın müxtəlif sahələrində kişilərə tam şəkildə itaət etmək, qul olmaq mövqeyində deyillər. Orta əsrlərdə dünyanın bir çox coğrafiyasında gender zorakılığı vüsət tapmışdı. Lakin Nizami Gəncəvi qadını sivil insan cəmiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayan, onu cəmiyyətin azad üzvü olaraq təqdim edir, ona öz haqqı olan dəyəri verir. Onun nəzərində qadınlar bütün ictimai fəaliyyətlərdə tam şəkildə iştirakçıdırlar. Xəmsədə yaratdığı qadın obrazları saz çalır, döyüş meydanlarında şücaət göstərirlər və bununla yanaşı ictimai və fəlsəfi mövzularla dərinlən tanışdırlar. İctimai həyatın ən müxtəlif sahələrində kişilərdən heç də geri qalmadıqlarını, müəyyən sahələrdə hətta onları üstələdiklərini əməllərində göstəriblər. Bir qayda olaraq, həm qadınlar arasında bərabərliyi, həm də qadın və kişi arasındakı bərabərliyi özündə əks etdirir. Kimliyindən, statusundan və mövqeyindən asılı olmayaraq, bütün qadınlara eyni dərəcədə hüquqların tanınması aşılır. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, XII əsrdə yaşamış Nizami öz dövrünə görə qadın azadlığı, gender bərabərliyi mövzusunda toxunmaqla öz dövründə fikri inqilabın əsasını qoymuşdur. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında gender məsələsinə baş vurmazdan öncə, onun yaşadığı dövrün ictimai- sosial vəziyyətinə diqqət etmək lazımdır. Məlumdur ki, Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövrdə dini mövhumatçılıq cəmiyyətin məişətinə qədər nüfuz etmiş, qadınlara bir çox məhdudiyyətlər qoyulmuşdur. O dövrün qadını təhsil almaqdan, bir çox sahələrdə özünü ifadə etmək, cəmiyyətdə iştirak etmək hüququndan məhrum edilmişdi.

Məlum olduğu kimi, Nizami Gəncəvinin öz əsərlərində azad qadın kimi təqdim etdiyi obrazlar, ondan öncə yaşamış şair və nasirlərin yaradıcılığında mövcud olmuşdur. “Gəncəli dahi” dən iki əsr öncə yaşamış Əbülqasim Firdovsinin “Şahnaməsində” qadın obrazları olduqca fərqlənir. Firdovsi qadını müstəqil şəkildə deyil, kişi qəhrəmanları ilə münisibətləri zəminində ifadə etmişdir.

Nizami isə yaratdığı qadın obrazlarını daha azad, müstəqil, öz azadlığı uğrunda mübariz və yeri gəlmişkən müqavimət göstərən qəhrəman kimi təqdim edir. Şirin çayda çılpaq şəkildə çimər və Şiruyə Xosrovu öldürdükdən sonra Şirinlə evlənmək istəyir, amma Şirin ona icazə vermir. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, Şirin, Nizaminin vəfat etmiş yoldaşı Afaqın prototipidir. [1, s. 137]

Nizami öz digər dastanlarında başqa qadınları da kişilərlə bərabər və bəzən onlardan daha üstün olduğunu qeyd edir. Hətta böyük bir ölkəni idarə edilməsində qadını layiq bilir. Şairin beşinci əsəri “İsgəndərnamə”dəki Nüşabə surəti xüsusilə diqqəti cəlb edir. Nizami Gəncəvi tarixdən hamıya yaxşı məlum olan hökmdar İsgəndəri gətirib o zaman Azərbaycanın paytaxtı olmuş Bərdə şəhərinə çıxarır. Görüş zamanı Nüşabə öz qadın müdrikliyini qarşıya qoyur. Belə ki, boşqabda yemək

əvəzinə, ləl-cəvahirat gətizdirib İsgəndərin qarşısına qoydurur. İsgəndər təəccüblə boşqaba baxıb soruşur ki, bu nədir? Nüşabə xanım təmkinlə deyir ki, sən çörək üçün deyil, var-dövlət üçün gəlmişən. İsgəndər türk qadınının dəyanətini görüb bu qənaətə gəlir ki, “Aslanın erkəyi, dişisi olmaz”. Nəticə belədir:

*Qadındır müqəddəs, qadındır yüksək,
Həyata anadır, ömürə bəzək.
Qadını sevməyib onu incitmək,
Duyğusuz insanın qəbahətidir. [2, s. 205]*

Yeddi gözəl poemasında hər bir qadının xüsusiyyətlərini nümayiş etdirməsi Nizaminin qadına verdiyi müstəsna dəyərlərdən ibarətdir. Sasani padşahı Bəhram dastanının baş qəhrəmanı kimi, dünyanın müxtəlif coğrafi məkanlarından gəlmiş, yeddi qadını qonaqlayır, onlar yeddi günbəzin altında padşaha yeddi dastan danışirlar. Eşqdən ibarət olan hər əhvalat ya tamdır, ya da natamam. Misal olaraq, gözəl, savadlı, ağıllı slavyan şahzadə xanım danışır ki, adi kişilər həyat yoldaşına layiq deyirlər. Yəni, bəzi kişilər var ki, onlar ümumiyyətlə qadına layiq ola bilmirlər. Nizami adıçəkilən poemada qadın gözəlliyini vəsf etməklə yanaşı, onun təhsilə verdiyi önəmi də vurğulayaraq, elm və təhsilin qadına qazandırdığı hüquq və azadlıqlar, qadınların təhsil və tədrisinin əhəmiyyəti, qadın haqlarının qorunması məqsədilə rəhbərləri üzərinə düşən vəzifələr kimi vacib məqamlara toxunur.

گلرخی قامتش چو سرو بلند	دلفریبی به غمزہ جادوبند
لب به شیرینی از شکر خوشتر	رخ به خوبی ز ماه دلکشتر
شکر و شمع پیش او مرده	زهره ای دل ز مشتری برده
تنگدلتر ز حلقه کمرش	تنگ شکر ز تنگی شکرش
گل ز ریحان باغ او خاری	مشک با زلف او جگرخواری
خوب رنگیش خوبتر ز نگار	تازه روییش تازه تر ز بهار
ناز نسرين درمخریده او	خواب نرگس خمار دیده او
گل کمر بند زیر دستانش	آب گل خاک رهپرستانش
داشت پیرایه هنرمندی	به جز از خوبی و شکرخندی
در نیشته ز هر فنی ورقی	دانش آموخته ز هر نسقی
جادویها و چیزهای نهان	خوانده نیرنگنامههای جهان

*Qəmzəsi cadugər, könül oxşayan,
Üzü gül qaməti bir sərvə rəvan,
Bənizi qəşəngdir onun qəmərdən,
Dodağı şirindir qənddən, şəkərdən
Zöhrəydi aşiqi parlaq müştəri,
Hüsnü batil etdi, şamı, şəkəri
Qənd həsəd aparıb şirin dilinə,
Təng olub dönmüşdü incə belinə,
Müşk saçı yanında hey bağı qandı
Reyhani önündə gül bir tikandır,
Təravətli üzü bahardan lətif,
Şəkildən gözəldir, şəkildən zərif.
Gözünün xumarı nərgis yuxulu,
Nəsrinin qəmzəsi alınma qulu.
Gülə baş əyərdi adamlarına,
Gül xidmət eləyərdi qulamlarına
Şəkər gülüşlüydü, günəş camallı,
Həmi hünərliydü, həmi kamallı.
Oxuyub hər dərsi bilik yığaraq,
Yazmışdı hər elmə dair bir varaq.*

Çox tilsim kitabı vurmuşdu başa,

Sehirlər məlumdur o qələmqəşə. [5, s.144]

Nizami Gəncəvi qadına nikahda sərbəstlik hüququnun verilməsinin tərəfdarıdır. Qadının izdivacı öz əlindədir, bu məsələdə hər hansı bir məcburiyyət yolverilməzdir.

Nizaminin təqdim etdiyi bu qadın obrazı, təkcə onun zahiri görkəminin, gözəlliyinin təsvir etməklə bitməyib, onun savadının, elmə həvəsli olmasını da xüsusi qeyd edərək qadının savad almasının üstünlük olduğunu xüsusilə vurğulamışdır. Dastanın davamında oxucu, bu qadınla daha çox tanış olmağa müyəssər olur. Bu şahzadə xanım, ona gələn elçilərin çoxluğundan yorulur və ordu qalaları kimi bir qalanın üstünə çıxır, buludla örtülmüş bir dağın zirvəsinə çıxır və göstəriş verir ki, qalanın ətrafında xəndəklər qazınsınlar ki, ağılsız, kişilər ona yaxın gələ bilməsinlər. Əgər hansısa biri bu çətin maneələri ötüb, qalanın içinə girə bilərsə, o zaman onunla ailə qurmağa layiq olar. Lakin bununla da kifayətlənməyib, ona elçi düşən kişi dörd suala cavab verməlidir ki, nə dərəcədə ağıllı olduğu müəyyən olunsun və sevgiyə layiq olub olmadığı bilinsin. Belə bir kişi zirək, güclü olmalıdır, qazılmış xəndəklərdən keçsin və o dərəcədə ağıllı və savadlı olmalıdır ki, suallara cavab versin. Elçilər çox çalışdılar maneəni keçib qalaya girsinlər, amma buna nail ola bilmirlər. Sonda, gənc bir şahzadə uzaq ellərdə təhsil almış, səfərdən qayıtmışdı. Qalanın ətrafındakı maneələri aşır və şahzadə xanım onunla evliliyə razı olur. Bütün bunlar onu göstərir ki, Nizami şahzadə obrazının dili ilə qadın hüriyyətinin, qadının seçim azadlığını müdafiə edir.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, şahzadə xanım qalaya sığınmamışdan atasına müraciət edərək “Atacan məni bağışla, amma mən səni tərk etməliyəm. Mənim getməyim üçün mənə yardım et” – deyir.

Mətnin orijinalı:

دختر خو بروی خلوتساز / دست خواهندگان چو دید دراز
جست کوهی در آن دیار بلند / دور چون دور آسمان ز گزند
داد کردن بر او حصاری چ / گشتی از مغز کوه کوهی رست
پوزش انگیخت وز پدر درخواست / تا کند برگ راه رفتن راست

Olum sədəmədən gör kimi uzaq,

Deyərək, axtardı ən uca bir dağ,

Əmr etdi bir yüksək qala tikdilər

Dağ başından göyə bir dağ çəkdilər

Yalvarıb atadan izn istəti:

-Səfər tədarükü hazır et,-dedi. [4, s.185]

Bu beytdə dahi mütəfəkkir Nizami, obrazın dilindən qadının öz taleyini özü seçə bilmək, qərar vermək haqqı və bacarığı olduğunu qeyd edir. O dövrün insanını təsəvvürlərə sığdırmaq çətinidir ki, valideynlər öz övladları üçün həyat yoldaşı müəyyən etdiyi və hətta qız uşaqlarının məcburən ərə verildiyi bir cəmiyyətdə Nizami qadının öz həyatı üçün özünün qərar verdiyini bu qədər açıqlıqla ifadə etməyi o dövrün inqilabından başqa bir şey deyildi. Nizami burada ağılsız, elmsiz kişiləri tənqid atəşinə tutur, onları qınayır və belə kişilərin güclü, ağıllı qadınların qarşısında məğlub olduğunu deyir.

Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərində başqa bir qadın obrazı Fitnədir. O, ənənəvi adətləri, mental dəyərlər adı ilə cəmiyyətə sirayət etmiş mənfiləri rədd edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Nizamidən iki əsr qabaq yaşayıb, yaratmış İran ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri olan Əbülqasim Firdovsi həmin obrazı məşhur Şahnaməsində qələmə almışdır. Firdovsinin Şahnaməsindəki Azadə obrazı Fitnənin prototipi olsa da, o, təbiətə zəif və mütidir. Oxşar obraz Firdovsidən iki əsr sonra Nizamin əsərində tam başqa formada meydana çıxır. Padşah öz ovçuluq məharəti ilə Fitnəni təəccübləndirməyə çalışır, amma qız bütün gördüklərinə fikir vermir, laqeydliklə qarşılayır və padşaha bütün bunların sadəcə vərdislə əldə edildiyini söyləyir. Bu cür ovçuluq məharəti qarşısında Fitnənin laqeyd münasibət göstərməsi padşahı qəzəbləndirir və onu qovur.

Ağıllı və fərasətli Fitnə də eyni üsulla padşaha daha ibrətamiz bir dərs verir. İbrətli dərsi də bundan ibarət olur ki, yenicə doğulmuş buzovu boynuna alıb hər gün qırx pilləkəni qalxıb-enir. Fitnə o qədər məşq edir ki, həmin buzov böyüyüb iri bir erkək heyvan olanda da çətinlik çəkmədən onu boynuna alıb pilləkənləri qalxır və enir. Fitnənin bu məharəti elin dilinə düşür, ağızdan ağıza gəzir və gedib padşahın qulağına çatır. Padşah da öküzü çiyinə alıb qırx pilləkəni qalxıb-enən qızı görmək üçün durub, onun yanına gəlir və incə bir qızın o boyda öküzü boynuna qaldırmasına heyranlığını gizlədə bilmir.

Nəhayət, padşaha lazım olan dərsin verilmə zamanının gəldiyini anlayan Fitnə üzündən örtüyü atıb, özünü ona təqdim edir və boynuna öküz qaldırmağın güc yox, adi vərdiş olduğunu deyir. [5, s.133]

Nizami bu əsərlərdə qadını övdüyü zamanlar insanlar arasında qadının “naqisul əql” (ağıldan nöqsan, ağıldan az) kimi qələmə verirdilər. Qadın azadlığı və hüriyyəti haqda Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərində də rast gəlirik. Leylinin atası onun Qeysə qarşı fikrinə qarşı çıxır, məktəbə buraxmır, hətta onun iradəsinin ziddinə olaraq qızı İbn Salam adlı yaşlı bir kişiye ərə getməyə məcbur edir. Aşıqların ayrılıq günlərində Məcnunun valideyləri və İbn Salam ölür. Lakin mövcud vəziyyət yaxşılaşmır. Leyli ölüm ayağında olarkən anası ilə Məcnun haqqında söhbət edir. Leyli öldəndən sonra Məcnun onun qəbri üstündə gəlir və orda ölür.

Ədəbiyyat günəşinin şöləsi sayılan böyük Nizami Gəncəvi göstərmək istəyir ki, bəzi mental dəyər adı ilə cəmiyyətə sığınmış ictimai məhdudiyyətlər, əslində dəyər deyil, bir qadının öz hissləri, öz gələcək həyatına özünün qərar verməsinə mane olan zərərli ictimai qaydalardır. Bu ictimai məhdudiyyət Leylinin Məcnuna olan eşqini gizlədir, ictimai qınağın, qəbilə qaydalarından qorxaraq dilində gətirməsinə mane olur. Qəbiləyə xəyanət etməsi ilə günahlanmasından, əxlaqsız hesab olunmasından qorxur. Bütün bunlara baxmayaraq, Leyli müqavimət gösrərir. O ölrəkdən anasına “ölürəm, çünki bu, həyat deyil” deyərək gözünü yumur.

Leyli bütün bu məhdudiyyətlərdən bezərək Məcnuna yazdığı məktublarında birlikdə qaçmağı təklif edir. [4, s.208] Nizami bu arada qadının kişi üçün arxa, dayaq ola biləcəyini də göstərmədən keçmir. Nizami yaradıcılığına səyahət etdikcə anlamaq olur ki, o qadının öz əks cinsinə həyatın çətin dövrlərində dayaq ola biləcəyini qeyd edir. Məcnunun atasının vəfatından sonra Leyli onun könlünü alır, eşq məktubları yazır, məktub vasitəsilə ona təsəlli verməyə başlayır.

دلتنگ مباش اگر کست نیست	من کس نیم آخر؟ این بست نیست؟
فریاد ز بی کسی نه رایست	کاخر کس بی کسان خداست
از بی پدري مسوز چون برق	چون ابر مشو به گریه در غرق
کان گو بشکن گهر بماناد	گر رفت پدر پسر بماناد

*Qəlbini sıxma ki, sən kimsəsizsən,
Mən kiməm, adamın deyilmiyəm mən?
Heç kəs köməksizəm, deməsin gərək,
Köməksiz olana Allahdır kömək.
Yanma şimşək kimi atasızlıqdan,
Bulutlu gözündə qopmasın tufan.
Ata ölmüşsə də, oğul çağ olsun.
Mədən qırılmışsa, gövhər sağ olsun"*

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında gender bərabərliyi məsələsini daha dərinlən araşdırarkən, şairin öz dövründən daha qədimə, zərdüştölüyə müəyyən qədər rücu etdiyinin şahidi oluruq. Belə ki, zərdüştölükdə Ahuramazdanın istəyi ilə Anahita adlı qadın məlayikə Mehrlə bərabər mövcud olur və burada qadının kişi ilə bərabər olduğuna nümayiş etdirir. Zərdüştölüyün dini mətnində Zərdüşt öz qızına evlilik üçün seçim imkanı verərkən özünə həyat yoldaşı seçmə azadlığı verir. Biz bunu Yesna 53 də görməkdəyik. O deyir: “mən bu təklifi evlənmək istəyən qızlara və eləcə də sənə deyirəm”. [7, s.56]

Beləliklə, müqəddəs mətnlərdə qadınlarla kişilərə olan müraciətlər bərabərdir. Evlənmək üçün kişilərin seçim hüquqları olduğu kimi, qadınlarda da eyni dərəcədə hüquq verilmişdir. Nizami yaradıcılığında bu amillərin təsirini açıq aşkar görürük.

Onun dostlarından biri "Xosrov və Şirin"-i yazdığı və zərdüştilik ənənələrini diriltiyi üçün ona irad tutduqda o, Xosrov və Şirindən bəzi beytləri ona oxuyaraq şərinin gözəlliyi qarşısında diz çökməyə vadar edir.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Nizaminin əsərlərində xeyir və şərin daim üz-üzə dayanması onun yaradıcılığının əsl mayasıdır. Əsərin yaranış səbəbinin də məhz şərin qarşısında xeyirin dayanması durur.

Yeddi gözəl əsərində "Xeyir və Şər" adlı bir hissəsində nümunə olaraq Nizaminin fəlsəfi inancları izah edir. Şərin mövcud olduğu zaman xeyirin onun qarşısında zühur etməsini ustalıqla təsvir edir. Nizaminin yaratdığı obrazlar elmin və yaxşılıq təcrübə etməklə istiqamət götürmüşlər. Çox ehtimalla Nizami bu epistemoloji modeli zərdüştlüyün dualizmindən təsirlənərək qeyd etmişdir. Onun müsbət obrazları həmişə inkişaf, təkamülə doğru gedir, onlar fəlsəfədən məlumatlı, hətta bəzən gələcəkdən xəbərdardılar. Beləliklə şairin ikilik anlayışın qəbul etməsi Şirin obrazında xeyirxah qadınla mühafizəkar Xosrov yaratmasında da görmək olar.

Nizami ikilik və bərabərlik anlayışında öz qəhrəmanlarını inkişaf və təkamül istiqamətində saxlamaqdadır. Onun qadın qəhrəmanları etibarlı, şərəfətli və mübariz simalardır. Onlar özlərinin inkişafına çalışmaqla yanaşı çox vaxt kişilərə də örnək olurlar.

Nizami Gəncəvinin qadın şəxsiyyətlərə verdiyi müstəsna dəyər, əsərlərini yazdığı zamanlara həyat yoldaşlarının ölümü xüsusi vurlamağından da müşahidə olunur. "İskəndərnamə" də ömür-gün yoldaşının ölümünə toxunur. Onun üçün yazmağın nə qədər çətin olduğunu, lakin bununla yanaşı şərəf duyduğunu deyir. Çünki qəm, qüssə həyat yoldaşının vəfatı dərdsini onun ürəyindən alır.

Nizami Xosrov və Şirini yazanda sevdiyi Afaq adlı həyat yoldaşını itirir. "Leyli və Məcnun" poemasını bitirərkən isə ikinci həyat yoldaşını itirir. Qadının Nizaminin həyatında dəyərli yer tutması, öz həyat yoldaşının ölümündən sarsıldığından əvvəl şad xürrəm kimi təqdim etdiyi Şirinin, daha sonra faciəvi sonluqla bitirməsinin ola bilsin ki səbəbi məhz bu olmuşdur.

Şirinin öz sevgilisinin məzarı üstündə intihar etdiyini təsvir edərkən də şair onun bu fədakarlığını alqışlamaqla bərabər, qadınlıq haqqında danışmış, qadını ülvə bir varlıq kimi tərifləmişdir.

زهی جان دادن و جان بردن او
به جانان جان چنین باید سپردن
زن آن مرد است کاه بی درد باشد
بسا دیبا که شیرش در نور است

زهی شیرین و شیرین مردن او
چنین واجب کند در عشق مردن
نه هر کاه زن بود نامرد باشد
بسا رعنای زنا کاه شیر مرد است

*Alqış bu ölümə, əhsən Şirinə,
Öldürən Şirinə, ölən Şirinə.
Məhəbbət yolunda ölüm budur, bax
Canana belədir canı tapşırmaq...
Çox gözəl arvad var mərdlikdə bir şir,
Çox ipək içində şirlər gizlətir. [6, s.451]*

Nizami əsərlərində qadını müsbət təsvir etməklə yanaşı, onu azad, insan modelinin ən üstünü kimi qeyd etmişdir. O, qadını insan cəmiyyətinin ən layiqli üzvü kimi görür, bununla yanaşı, qadın kişi bərabərliyinə mühüm mesaj kimi gələcək nəsillərə ötürür. Heç bir vəchlə qadının alçaldılmasına, ona qarşı şiddət sərgiləməsinə icazə verilməməsini deyir. "Xosrov və Şirin" əsərində Xosrovun, Şirinin sarayına, onun yanına gizlində gəlib onunla görüşmək istədiyi xəbərini göndərdiyi Şapura əsəbləşərək Xosrovla evlənməli olarsa, ancaq nikahdan sonra onunla birlikdə ola biləcəyini təkid edir. Deyir:

*Mən gövhəram, neçin gərək əksiləm,
Çağrılmamış gedəm, məgər mən yeləm?* [5, s. 354]

Beləliklə, zəngin mədəniyyət tariximizin ən ünlü simalarından olan Nizami Gəncəvi müəllifi olduğu Xəmsədə insan faktorunu, yaradılışın ən üstün varlığı kimi dəyərləndirir. İnsanlar arasında cins ayrışdırılışının olmamasını təbliğ edən şair, bəşəriyyəti sevgiyə, dostluğa çağırır. Zərif yaradılış olan qadına sevgi Nizami yaradıcılığının ruhuna hopmuşdur. Nizaminin baxışında qadın, varlığın mayası, həyatın başlanğıcıdır.

Ədəbiyyat

1. عبد المجيد آيتي، داستان خسرو و شیرین، سروده نظامی، تهران 1353،
2. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə / M.Rzaquluzadə tərc. – Bakı: Yazıçı. –1982. –256 s.
3. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl / M.Rahim tərc. – Bakı: Lider. –2004. – 336 s.
4. Bərat Zəncani, “Leyli və Məcnun” N. Gəncəvi. –Tehran: Tehran Universiteti nəşriyyatı. –1991 –113 S. لیلی و مجنون، دانشگاه تهران
5. Nizami Gəncəvi. Həft Peykər. –Tehran: Qətrə nəşriyyatı, –1997. –127 s.
(هفت پیکر، حکیم نظامی گنجوی، انتشارات قطره، 1399)
6. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin / R.Rza tərc. –Bakı: Lider. –2004. –392 s.
7. Sethna T. R. Yashts in Roman Cript with Translation. –Karachi: Sethna, –1976.
8. Mürsəliyyəva, X. M. Q. Nizaminin “Xəmsə”sində Bahar bayramının tərənnümü / X. M. Q. Mürsəliyyəva // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2021. – Vol. 17. – No 2. – P. 31-37. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46294130>

РЕЗЮМЕ

ГЕНДЕРНОЕ РАВЕНСТВО В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Рзаев А.И.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, женщина, гендер, фарси, Лейли и Меджнун, Хосров и Ширин, Семь красавиц

Великий азербайджанский поэт Низами Гянджеви постоянно затрагивал в своих произведениях вопрос о месте и роли женщины в обществе и решительно выступал за равноправие женщин и мужчин во всех сферах общественной жизни. Как видно из анализа его творчества, он считал женскую свободу естественной мерой свободы всего общества. Низами представляет женщин как свободных членов гражданского общества, играющих важную роль в его формировании. По его словам, женщины должны полностью быть вовлечены во все общественные дела.

SUMMARU

GENDER EQUALITY IN THE WORKS OF NIZAMI GANJAVI

Rzayev A.I.

Key words: Nizami Ganjavi, woman, gender, Farsi, Leyli and Majnun, Khosrov and Shirin, Seven beauties

The great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi regularly touches upon the question of the place and role of women in society in his works and strongly advocated equality of women and men in all spheres of public life. As can be seen from the analysis of his work, he considered women's freedom a natural measure of the freedom of the whole society. Nizami represents women as free members of society who play an important role in the formation of civil society. According to him, women should be fully involved in all public affairs.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	04.03.2021
	Son variant	20.07.2021

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA NİZAMİ GƏNCƏVİ İRSİ**KƏRİMOVA DİLARƏ ABUZƏR qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim*dilara_14@inbox.ru*Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, şair, Xəmsə, divan, türkçülük*

Dünya var olduğu gündən insanlar doğulur və sonra əbədiyyətə qərq olurlar. Lakin bir çox insan yaşadığı müddətdə şöhrətə qovuşub da yaddaşlarda qalması bacarmır. Çox nadir insanlar var ki, insanlıq onlarla fəxr edir və bu cür insanlar özlərindən sonra bir silinməz iz və əbədlilik mücəssməsi qoymuş olurlar. Bu insanlar öz mənsub olduğu milləti də dünya durduqca tanıtdırır. Digər millətlərin qarşısında daha hörmətli edir. Xalq, millət və dövlət olaraq fəxr eləməliyik ki, bizim də bizə məxsus dahi insanlarımız az deyildir. Bu cür dahi və unudulmaz şəxsiyyətlərdən ən öndə olanı dövrünün həkimi, filosofu, mütəfəkkiri, şeyxi və şairi olan dahi azərbaycanlı Nizami Gəncəvidir. Həmin Nizami Gəncəvi ki, dövlət və xalq olaraq bizi ilk dəfə Birləşmiş Millətlər Təşkilatında, YUNESKO-da tanıdan əvəzlənməz şəxsiyyətdir. Nizami Gəncəvinin şöhrəti bununla bitmir. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılarından olan Nizami Gəncəvi dünyanın bütün xalqlarının maraq göstərdiyi dahi şairdir. [1, s.56] Şairimizin 800 illik yubileyi bütün dünyada qeyd edilmişdi. Dahi Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sindəki beş əsəri də dünya xalqlarının oxuya bilməsi üçün bir çox dillərə ingilis, ispan, italyan, türk, hind, çin, yapon, alman, fransız, çex, latış, litov, eston, macar, bolqar, fin, isveç, polyak, ərəb və s. kimi dillərə tərcümə edilmişdir. Hələ də öz marağını itirmədən oxunulmaqdadır. Zəngin daxili aləmi, özünəqədərki və yaşadığı dövrün tarixinə bələdliyi, yazdığı əsərlərdəki dərin fəlsəfi düşüncə və hikmət bütün insanlığın və bəşəriyyətin diqqət mərkəzində olub. Nizami Gəncəvinin zəngin irsi tək bizim və şərq dünyasının ədəbiyyatının deyil digər xalqlara mənsub ədəbiyyatların inkişafına əsaslı şəkildə təsirini göstərmişdir. Nizami Gəncəvi irsi özünün əzəməti, zənginliyi və xəlqiliyi sayəsində dünya mədəniyyəti xəzinəsinə daxil ola bilmiş. Artıq 9 əsrə yaxındır ki, Nizami Gəncəvi irsi xalqımızın mənəviyyatını və özünü bəşər bədii fikrinin qopmaz hissəsinə çevirmişdir. Mənəviyyatı və yaradıcılığı zəngin olan şairimizin bütün ömrü və zəngin ədəbi yaradıcılığı Azərbaycanın ən iri şəhəri olan Gəncə şəhəri ilə bağlıdır. Gəncə təkə həmin dövrdə Azərbaycan və Qafqazın ən iri şəhəri deyildi. Həmçinin Yaxın və Orta Şərqi mühüm mədəniyyət mərkəzi kimi tanınırdı Gəncə. Əsil adı Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif olan Nizami Gəncəvi təxəllüsünü də Gəncə götürmüşdü. Tarixi mənbələrə görə Nizami Gəncəvi təxminən 1141-ci ildə Gəncə şəhərində o dövrdə mövcud olan Eldənizlər dövlətində, hazırkı Azərbaycan Respublikasının ərazisində dünyaya gəlmiş və 1209-cu ildə həmin yaşadığı Gəncə şəhərində də vəfat etmişdir. [2, s.358]

Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövr elə bir dövr idi ki, saray ədəbiyyatı daha ön planda idi. Bununla yanaşı həmin dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının yeni bir qolu da saraylardan kənarda yaranmağa başlayırdı. Bu yeni qol daha güclü idi və ədəbi-mədəni mühitə təsirsiz ötüşmürdü. Nizami Gəncəvi də məhz bu dövr üçün ədəbiyyatın yeni demokratik qolunu yaradıcılarından idi. Bilindi ki, Nizami Gəncəvi saray şairi olmamışdır. Əgər ki, saray şairi olsaydı, Nizami öz dürüstlüyünü itirəcəyini və azad yaradıcılıq imkanının məhdudlaşdırılacağını bilirdi. Nizami Gəncəvi üçün ədəbiyyat, poeziya qazanc vasitəsi deyildi. Ürəyin dərinliklərindən, vətənə və insanlığa sevginin təsirindən gələn ideya-bədii ifadə vasitəsi idi. Buna baxmayaraq, Nizami

Gəncəvi əsərlərini müxtəlif sülalələrdən olan hökmdarlara həsr etmişdir. Nizami "Leyli və Məcnun" poemasını Əbu əl-Müzəffər Şirvanşaha, "Yeddi gözəl" poemasını isə Eldənizlərin rəqibi olan Ağsunqurlar sülaləsindən olan Marağa hakimi Əlaəddin Körpə Arslana həsr etmişdir. Nizami Gəncəvi öz beş poeması ilə ədəbiyyata yeni poetik nəfəs gətirmişdir. Sonralar bu beş poema "Xəmsə" adlandırıldı. Bu adla da Şərq ədəbiyyatında məşhur oldu. Dahi sənətkardan sonra bir çox davamçıları "Xəmsə" yaratmaq arzusunda olmuşdur. Lakin az sayda şair istəklərini həyata keçirtmişdi. Nizami Gəncəvinin "Xəmsə" sinə daxil olan əsərlər "Sirlər xəzinəsi", "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun", "Yeddi gözəl", "İsgəndərnamə" dir. Bu ölməz beş poema hal-hazırda da böyük həvəslə oxunmaqda və qorunmaqdadır. [3, s.32-33] Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin beş poemadan ibarət "Xəmsə"sinin əlyazması bizim mədəniyyətimiz və ədəbiyyatımız üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin diqqətindən kənarda qalmamışdır. Onun istəyi və təşəbbüsü ilə bərpa olunmuşdur. Artıq 2002-ci ildə bu qiymətli əsərin yenidən bərpasına başlanılmışdı. Bərpa olunmuş orijinal əlyazmanın elektron variantı Azərbaycanın Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin arxivində mövcuddur. Bununla yanaşı Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"si Avstriya Milli Kitabxanasında saxlanılır. Həmçinin "Azərbaycan əlyazmaları" sərgisində nümayiş etdirilir. XII-ci əsr Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi tərəfindən yazılmış şeirlər toplusu olan "Xəmsə"nin tam əlyazması Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutunun ən dəyərli sənət incilərindən biridir. Dust Məhəmməd ibn Dərviş Məhəmməd Dərəxtiçi mövcud olan əlyazmanın üzünü 1636-cı ildə köçürmüşdür. [4, s.72] Əlyazmanın üzünü köçürən zaman Dust Məhəmməd öz işini sona yetirdikdən sonra əldə etdiyi ən qədim "Xəmsə"ni əlyazmasında müxtəlif qeydlər apardı. Əlyazmada qeyd olunan mətn 15-ci əsrdə yazı üslubu olan nəstəliq xətti ilə yazılıb. Bu da əlyazmanın yeganə olduğunu bir daha sübut edir. Əlyazmada olan hər bir şeirin başlığı o dövrdə var olan parlaq rənglərlə və qəşəng qızılı naxışlarla bəzədilib. Nizami öz poemalarında xalq yaradıcılığına yer vermişdir. Xalq yaradıcılığında olan ideya və mövzuları sənətkarlıqla işləyib zənginləşdirmişdir. "Sirlər xəzinəsi" və "Leyli və Məcnun" poemalarında şifahi xalq ədəbiyyatına istinadən yazılıb. Nizami Gəncəvi həmçinin özündən daha əvvəl yaşamış böyük sənətkarlarda istinad etdiyi istisna deyil. "Xosrov və Şirin" poemasını məşhur fars şairi Firdovsinin "Şahnamə" əsərindən ilhamlanıb qələmə almışdı. Xosrov və Şirin haqqında mövzuya bir çox şairlər müraciət etmişdir. Amma ən çox yayılan və şöhrət qazanmış Nizami Gəncəvinin yaratdığı "Xosrov və Şirin" poemasıdır. [5, s.211]

Dünya ədəbiyyatı, ədəbi-nəzəri fikri özünün təşəkkülündə bir sıra məlum mərhələlər keçib keyfiyyət baxımından dəyişdikcə, onun tarixində digər ədəbiyyatlar və ədəbiyyatşünaslıqlarla yeni münasibətlərə daxil olması, həm də öz əlaqələrini genişləndirib, yaxınlaşdırmaqla təsir mexanizmlərini də dəyişdirmişdir. Onu da qeyd etmək zəruridir ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı dünya ədəbi-nəzəri fikrindən yararlanmaqla özü də beynəlxalq ədəbi mübadiləyə daxil olub, öz təsirini göstərmək imkanı əldə edə bilmişdir. [8, s.50]

Nizami Gəncəvi həmçinin lirik şeirləri ilə tanınır. Nizaminin müxtəlif mənbələrdə mövcud olan şeirləri uzun müddət bir yerə cəm edilməmişdi. Bu səbəbdən alimlər Nizami lirikasından söz açmırdılar. Şairin divanı olduğuna şübhə ilə yanaşırdılar. Nizami Gəncəvinin əsərləri vahid olaraq "Divan"ında toplanmışdı. Bir çox mənbələrdə mənbələrdə Nizami Gəncəvinin "Divan" da olan lirik şeirlərin 20.000 beytə yaxın olduğu göstərsə də, onun yalnız çox kiçik bir hissəsi dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. İtib batmış nümunələr bizim ədəbiyyatımız üçün böyük itkidir. Nizami Gəncəvinin lirik irsindən əldə olan nümunələrin klassik şərq şeirinin ancaq üç şəkildə olduğu bizə məlumdu. Bu nümunələr qəsidə, qəzəl və rübai şəkillərini əhatə edir. Bizə məlum olan nümunələr şairin zəngin lirik irsinin çox az bir hissəsini təşkil edir. Bu əsərlər sənətkarın lirik yaradıcılığının bədii xüsusiyyətləri ideya istiqaməti haqqında fikir formalaşdırmışdı. Bu əsərlər göstərir ki, insan və insan həyatı, taleyi, arzu və istəkləri Nizami Gəncəvi lirikasının əsas mövzusu olmuşdur. [6, s.211-212].

Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövrdə və ərəzidə dil olaraq fars və ərəb dilləri üstünlük təşkil edirdi. O dövr üçün ərəb dili elmin və dinin dili, fars dili isə poeziya dili hesab olunurdu. Əhalinin

əksəriyyəti də bu dilldə danışır. Nizami Gəncəvidə öz əsərlərini fars dilində yazmışdır. Bu nə baxmayaraq Nizami öz əsərlərində daim türkcülüüyü təbliğ etmişdir. Həç təsadüfi deyildi ki, farsdilli alimlər belə Nizaminin əsərlərini tədqiq edəndə "türk qoxusu gəldiyini" etiraf etmişlər. Nizami əsərləri "Kitabi-Dədə Qorqud", "Qutadqu bilik", "Divanü lüğət-it türk" və bir neçə qədim türk əsərləri ilə sıx bağlılığı var. Bu da bir daha sübut edir ki, Nizami Gəncəvi öz türk kökünə bağlı olub. Həmçinin bu əsərlərdən və mənbələrdən faydalanmışdı. [7, s.63]

Ölkəmizdə Nizami Gəncəvinin lirik əsərlərinin toplanması, tədqiqi və nəşri ilə bir çox ədəbiyyatşünas alimlər məşğul olmuşdur. Bunlardan M.Rəfili, H.Araslı, Ə.Mübariz, M.S.Ordubadi, A.Sultanov, R.Əliyev və başqalarını misal çəkmək olar. H.Araslı Nizami lirikasına bir neçə məqalə həsr etmişdir. İlk məqaləsini 1940-cı ildə "Ədəbiyyat qəzeti"ndə ilk Nizami Gəncəviyə həsr elədiyi elmi məqaləsini çap etdirir. Məqalədə Nizami yaradıcılığı və onun lirikası haqqında məlumat verir. Nizamidən sonrakı bütün dövrlərdə Nizami Gəncəvi irsi şairlərin hər zaman ilham mənbəyi olaraq qalmışdır. Nizami əsərlərinə Şərqdə və Qərbdə müxtəlif dillərdə 500-ə qədər şair nəzirə yazmışdır. Nizami Gəncəvi Azərbaycan ədəbiyyatına və dünya ədəbiyyatına böyük töhfələr vermişdir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev Ulu öndərin davamçısı olaraq hər zaman ədəbiyyata böyük qayğı göstərmişdi. Bu səbəbdəndir ki, İlham Əliyev bu il 2021-ci ili "Nizami Gəncəvi ili" elan edib. Elə bu məqsədlə də, aprelin 21-də SDU-nun Xarici dillər kafedrasının təşkilatçılığı ilə doktorant və dissertantların Nizami Gəncəvinin 880 illik yubileyinə həsr olunmuş "Sözün işığı" adlı onlayn formatda elmi seminarının ilk iclası keçirilmişdir və kafedranın elmi tədqiqatçıları böyük həvəslə bu tədbirdə çıxış etmişdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəfili M. Nizami / M.Rəfili. –Bakı: Qartal nəşr. –1998. –107s.
2. Araslı H. Nizami Gəncəvi / H.Araslı. –Bakı: Azərbaycan milli kitabxana, –1947. –632s.
3. Araslı H. Şairin həyatı / H.Araslı. –Bakı: Elm və Təhsil. –1967. –303s.
4. Yusifli X. Nizaminin lirikası / X.Yusifli. –Bakı: Elm. –1968. –402s.
5. Bertels Y.E. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi / Y.E. Bertels. – Bakı, –1947. –368 s.
6. Qocayev M. Nizaminin insan fəlsəfəsi / M. Qocayev. –Bakı: Mürtəcim. –2011. –252s.
7. Cavad H. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda / H.Cavad. –Bakı, –2010. –289 s.
8. İbrahimova, N. N. Dünya ədəbi-nəzəri fikri və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı / N. N. İbrahimova // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2020. – Vol. 16. – No 4. – P. 50-54. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44598006>
9. Mədədzadə, K. M. Q. Nizami Gəncəvi əsərlərində fəlsəfi ideyalar / K. M. Q. Mədədzadə // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2021. – Vol. 17. – No 2. – P. 54-56. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46294134>

РЕЗЮМЕ

НАСЛЕДИЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Керимова Д.А.

Ключевые слова: *Низами Гянджеви, поэт, Хамса, диван, Тюркизм*

Творчество выдающегося азербайджанского поэта Н. Гянджеви считается одним из наших величайших богатств. Его Хамса и лирические стихи - жемчужины классической восточной литературы. Он не был поэтом дворцов и поэтому показал свою преданность своему народу. Великого поэта все еще любят и помнят, хотя прошло девять веков. Период Низами известен своей персидской культурой, древними корнями, величиим и роскошью. Несмотря на постоянное влияние чужеземных народов, вторгшихся в страну, он имел богатую традицию самовыражения в доисламской персидской культуре, музыке, архитектуре и литературе и характеризовался самосохранением, частичным изменением и адаптацией чужих элементов..

SUMMARY
NIZAMI GANJAVI HERITAGE IN AZERBAIJANI LITERATURE
Karimova D.A.

Keywords: *Nizami Ganjavi, poet, khamsa, divan, Turkism*

The creativity of the prominent Azerbaijani poet N. Ganjavi is considered one of our greatest wealth. His "Khamse" and lyric poems are pears of the classical East literature. He was not the poet of the palaces and so he showed his loyal into his people. The great poet is still loved and remembered though 9 centuries have passed. The Nizami period is famous for its Persian culture, ancient roots, grandeur and luxury. Despite being constantly influenced by foreign peoples invading the country, it had a rich tradition of self-expression in pre-Islamic Persian culture, music, architecture and literature, and was characterized by self-preservation, partial change and adaptation of foreign elements.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	24.05.2021
	Son variant	05.07.2021

MÜASİR AZƏRBAYCAN POEZİYASININ KLASSİKLƏRİ ƏDƏBİ TƏNQİDDƏ (ŞAMİL SALMANOVUN YARADICILIĞI ƏSASINDA)

ZEYNALOVA RƏQSANƏ HİDAYƏT qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dissertant

rqsan@mail.ru

Açar sözlər: poeziya, lirik, ideya, tənqidçi, forma

Görkəmli tənqidçi-ədəbiyyatşünas Şamil Salmanov Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikir tarixinin müxtəlif inkişaf mərhələləri ilə bağlı apardığı araşdırmalarında poeziya məsələlərinə xüsusi yer verirdi. Tənqid onun elmi axtarışlarında fikrin şəiriyəti, ədəbi-bədii mətnləri dərk və təhlil etmənin poetik vasitəsi idi. Prof. T.Məmmədin qeyd etdiyi kimi, Ş.Salmanov “bir sənətkar və ya alim haqqında tədqiqat apararkən tədqiqat müddətincə özünü onun dünyasında hiss edir və yaradıcılıq prosesindəki yaşantılarını dərk eləməyə çalışırdı”. [1, s. 13].

Eyni və ya müxtəlif ədəbi nəsilləri təmsil edən sənətkarlar haqqında yazdığı məqalələrdə Ş.Salmanovun poetik duyumu, şeirin ədəbi-fəlsəfi mahiyyətinə nüfuz etmə istedadı dövrün tələb və təzadlarından asılı olmayaraq özünü aydın şəkildə göstərir. Onun “Görkəmli şair, vətəndaş” (1983), “... Bu şeirdir və onu yazan da şairdir!” (1991), “Tənhalıq poeziyası” (1997), “Böyük səfərin başlanğıcı” (1979), “Şair” (2005) və digər məqalələri bu baxımdan səciyyəvidir. Müxtəlif illərdə qələmə alınan bu məqalələrin hamısı üçün xarakterik bir cəhət var: prof. Ş.Salmanovun prinsipial və obyektiv tənqidçi mövqeyi.

Poeziya aləminə keçən əsrin 20-ci illərinin sonlarında gələn Ə.Cəmil bütün yaradıcılığı boyu az yazsa da, onun şeirləri poetik keyfiyyət baxımından lakonik, mənalı və emosional xüsusiyyətləri ilə seçilir. Ş.Salmanov zamanı poeziyanın məhək daşı kimi qiymətləndirərkən Əhməd Cəmilin yaradıcılığına da bu nöqteyi-nəzərdən yanaşır. Tənqidçi şairin qırx ilə yaxın bir dövrü əhatə edən yaradıcılığını Azərbaycan lirikasının inkişaf yolunun ayrılmaz hissəsi kimi qiymətləndirir. Ə.Cəmilin lirikasındakı səmimilik və təbiiliyin, həyatı həqiqətlərin zaman keçdikcə dərinləşdiyini, əlvan poetik vasitələrlə ifadə olunduğunu şairin özünəməxsus üslubunun təzahürü sayır. Süjetli lirikada təhkiyənin poetik çalarları, milli kolorit və xəlqilik, lirik qəhrəmanın düşüncə və hisslərindəki emosionallığın obrazlı ifadəsi şairin poeziyasına xas olan əsas xüsusiyyətlərdir. Ş.Salmanov bu xüsusiyyətlərin üzərində dayanaraq Ə.Cəmilin birinci dünya müharibəsi ərəfəsində və müharibə dövründə yazdığı şeirləri bu dövrün insan obrazını tipik cizgilərlə əks etdirən poetik nümunələr kimi səciyyələndirir. Şairin “Can nənə, bir nağıl de” şeirində təsvir olunan nənə və nəvənin söhbətində dövrün elə səciyyəvi, tipik və psixoloji lövhəsi yüksək sənətkarlıqla canlandırılmışdır ki, “burada Ə.Cəmil öz lirikasının xarakterini, intonasiyasını, vəznini, poetikasını sanki birdəfəlik tapmışdı... Şeirdə onun üslubu kamil və özünəməxsus, büllurlaşmış halda təzahür edirdi” [2, s. 337].

Tənqidçi süjetli lirikanın Ə.Cəmil poeziyasındakı yerindən söhbət açarkən qeyd edir ki, müharibənin törətdiyi fəlakətlərin təhkiyəsi və təsviri lirik qəhrəmanın daxili aləminin poetik ifadəsində təcəssümünü tapır. Bu baxımdan Ş.Salmanov şairin bir sıra şeirlərində həssaslıqla müşahidə etdiyi bu cəhəti onun süjetli lirikasının ayrıca bir sənət keyfiyyəti kimi xarakterizə edərək bu qənaətə gəlir ki, “Ə.Cəmilin süjetli lirikasını poeziyamızın novator üslub-poetika hadisələrindən biri hesab etmək lazımdır” [2, s. 338]. Müəllifin sərrast tənqidçi müşahidəsinə görə, Ə.Cəmilin müharibədən sonrakı ədəbi axtarışları onun yaradıcılığının kamil və yeni bir mərhələsini təşkil edir.

Prof. Ş.Salmanov ədəbi aləmə Əhməd Cəməldən təqribən iyirmi il sonra qədəm qoyan Novruz Gəncəlinin də yaradıcılığına eyni elmi-nəzəri prinsiplərlə yanaşır. Maraqlıdır ki, xalq şairi S.Vurğun keçən əsrin 40-cı illərində hər iki şairin poeziyası haqqında dəyərli fikirlər söyləmiş, onların ilk qələm təcrübələrini yüksək qiymətləndirmişdi.

Ş.Salmanov Novruz Gəncəlinin ədəbi axtarışlarını və yaradıcılıq uğurlarını həmin nəslə mənsub əksər şairlərdə olduğu kimi, “onların müasir sələflərin cazibə dairəsində olmaqla” novator addımlar atdıqlarında görürdü. Alim şairin “Qardaş, onu tez yetir...” şeirinin müasirliyinə diqqət yetirərək göstərir ki, “Novruz Gəncəlinin bu şeirində ifadə olunan fikir və hissi biz həmişə poeziyamızın ən qiymətli mənəvi sərvəti hesab etmişik... Çünki bizim günlərdə bu hissin yalnız tarixi mənası yox, həm də dərin müasir mənası, mənəvi dəyər gücü vardır” [2, s. 345].

O, bu nəcib hissi gözdən salmağa çalışanlara qarşı çıxır, çağdaş oxucunun diqqətin şeirin ədəbi-fəlsəfi mahiyyətini düzgün dərk etməyə yönəldirdi. Bu məqamda Ş.Salmanov yalnız bir tənqidçi-ədəbiyyatşünas kimi deyil, vətənpərvər və humanist ideyaların carçısı kimi çıxış edirdi.

Ş.Salmanov N.Gəncəlinin lirikasında tərənnüm və lövhə yaratmaq sənətkarlığını onun poetik üslubunun özünəməxsus cəhəti kimi səciyyələndirmişdir. Məqalədə müəllifin nəzərə çatdırdığı məsələlərdən biri də 1950-ci illərdə poeziyanın, xüsusilə lirik şeirin aktuallığının zəifləməsi mövzu dairəsinin məhdudlaşması və zahirli əlamətlərin poetik mətləbi üstələməsi ilə bağlı idi. Ş.Salmanov N.Gəncəlinin də yaradıcılığında müşahidə olunan bu cəhətlərə 50-ci illər şeirinin ümumi fonunda yanaşır, sonrakı dövrdə poetik prosesdə gedən keyfiyyət dəyişiklikləri ilə əlaqədar şairin lirikasında yaranan yenilikləri şərh edirdi. Ş.Salmanova görə, N.Gəncəlinin “Dalğalar”, “Mənim mahnılarıım”, “İnsan və qızılgül” kitabları lirik “mən”in daxili yaşantılarının, yeni əhval-ruhiyyəni ifadəsi idi.

Ümumiyyətlə, Ş.Salmanovun tədqiqatlarında şeirimizin poetik istiqamətləri və mərhələləri bütün dolğunluğu ilə ardıcıl şəkildə izlənilir. Onun “Şair” məqaləsində Famil Mehдинin poeziyasının ümumi mənzərəsi konkret elmi ştrixlər vasitəsi ilə araşdırılır. F.Mehдинin şeirlərinin başlıca məziyyətləri: lirizm, emosionallıq, daxili etirafların ifadəsi və s. təfərrüatları ilə deyil, lakonik fikirlərin əsasında qiymətləndirilir. Şairin lirikasında vətəndaşlıq yanğısı, fərdlə cəmiyyət arasındakı vəhdət və təzadlar onun 90-cı illər poeziyasının yeni bir mərhələsini təşkil edir. Ş.Salmanov bu mərhələni ağırlı və taleyüklü mövzuların ifadəsi kimi araşdırır və onun şeirlərindəki sosial iztirabları fərdi yaşantılar kimi deyil, milli dərdlərin təcəssümü kimi izah edir.

Tənqidçinin “Müşfiqlə lirik epos” (1968) məqaləsi yalnız M.Müşfiq poeziyasının ideya-mündəricə xüsusiyyətlərinin, şairin yaradıcılıq axtarışlarının özünəməxsus ədəbi-estetik keyfiyyətlərinin təhlili ilə məhdudlaşmır. Ş.Salmanov özünəməxsus tənqidçi təmkini, lakonik araşdırma və ümumiləşdirmə üsulu ilə lirizmlə epikliyin, realizmlə romantizmin vəhdətini M.Müşfiqin poemalarının səciyyəvi xüsusiyyətləri kimi dəyərləndirirdi. Maraqlıdır ki, o, Müşfiqin poema yaradıcılığında müşahidə etdiyi bu səciyyəvi cəhəti keçən əsrin 20-ci illərinin sonlarında meydana çıxan bir sıra poemalara xas estetik keyfiyyət hesab edirdi. “Böyük estetik funksiya daşıyan” bu cür lirik motivləri Ş.Salmanov şairin “Küləklər” kitabındakı lirikadan fərqləndirir, çox doğru olaraq qeyd edirdi ki, onun poemalarında lirik xətlər daha konkret məzmunla malikdir. Bu konkretlik şairin həyata, insana münasibətinin poetik göstəricisi kimi təzahür edir. Həm də bu cür təzahür forması yenilik naminə forma axtarışları ilə deyil, yeni insan axtarışı ilə səciyyələnir. Şairin yaradıcılıq axtarışlarının bu istiqamətini müəyyənləşdirən epik-lirik ünsürlərin sintezi zamanın səsinə, onun müasirlərinin hiss və duyğularının bədii ifadəsini əks etdirirdi. Ş.Salmanov öz qənaətlərini ümumiləşdirərək yazır ki, “M.Müşfiqin epik təsvirə, müfəssəl lirik formaya dönüşünü şərtləndirən başlıca amil bundan ibarətdir” [3, s. 128].

Ş.Salmanov şairin adlarını yuxarıda qeyd etdiyimiz poemalarından bəhs edərkən lirik eposun poetik imkanları, bu formaya münasibət məsələsi üzərində qısaca dayanmaqla göstərir ki, bu qəbil əsərlərdəki lirika eposun müəyyən əlamətlərini özündə daşıyır və poemanın strukturunda da mühüm dəyişikliklər yaradır. Problemə bu aspektdən yanaşan tənqidçi göstərir ki, “Səhər” və

“Azadlıq dastanı” poemaları 30-cu illər “Azərbaycan epik şeirinə nailiyyətləri sırasına daxil olan əsərlərdən idi”.

Lirik-romantik üslubda yazılmış “Səhər” poemasında təqdim olunan Səhər obrazı Azərbaycan qadınının mənəvi intibahını əks etdirir. Ş.Salmanov poemaya bir rəngarənglik və canlılıq gətirən epik ümumiləşdirmələrlə lirik ünsürlərin yaratdığı poetik mənzərəni Müşfiqin yüksək sənətkarlığı hesab edir və belə bir elmi qənaətə gəlirdi ki, M.Müşfiq Səhər obrazını həyatı həqiqət kimi oxuculara təqdim edir. Poemanın novator xüsusiyyətlərini səciyyələndirərkən tənqidçi Səhəri lirik vasitələrlə ümumiləşdirilmiş surət kimi xarakterizə edir.

Prof. Ş.Salmanov “Azadlıq dastanı” poemasında Müşfiqin beynəlxalq hadisələrə fəal münasibətini, Şərq xalqlarının tarixi taleyinə coşqun sənətkar baxışını şairin poetik yaradıcılığının yeni sənət keyfiyyəti kimi səciyyələndirir. Poemanın lirik qəhrəmanının mənəvi zənginliklərinin sosial-fəlsəfi mahiyyətinin mənalandırılmasında lirik elementlərin, emosional məqamların yaratdığı imkanlardan şairin məharətlə istifadə etdiyini ayrıca vurğulayır. Tənqidçi Hindistanla bağlı hissənin bədii cəhətdən güclü təsir bağışlamasının səbəbini quru və ritorik ifadələrdən qaçmasında, həyat hadisələrindən aldığı təəssüratları lirik-epik təsvirlərlə əks etdirməsində görür. Şairin poemalarının ideya-bədii əhəmiyyətini qoruyub saxlamasını bu əsərlərin dərin müasirliyi ilə bağlılıqda görən Ş.Salmanovun elmi qənaəti onun çağdaş tənqidçi mövqeyini bir daha təsdiqləyir. Ümumiyyətlə, 1930-cu illər Azərbaycan şeirinin özünəməxsus ədəbi-estetik xüsusiyyətlərini və sosial-fəlsəfi mahiyyətini həssaslıqla müəyyənləşdirməyə çalışan tənqidçi M.Müşfiqin epik-lirik poemalarının qəhrəmanlarının müasir həyata baxışlarını, xalqla, onun mənəvi aləmi ilə bağlı problemləri də eyni həssaslıqla təhlil və izah edirdi.

Müasir Azərbaycan poeziyasının görkəmli simalarının lirik irsi, milli şeirimizin poetik istiqamətləri, ümumiyyətlə Şamil Salmanovun lirik poeziyasında bədii-fəlsəfi düşüncələri ədəbi tənqid müstəvisində araşdırılmışdır.

Məqalədən ali məktəb müəllimi və tələbələri lirik şeirin tədqiqində, həmçinin tənqid tarixinin mütəxəssisləri də faydalana bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Salmanov Ş. Böyük yaradıcılıq yolu (seçilmiş məqalə və müsahibələr) / Ş.Salmanov –Bakı: Avropa, –2020, –460 s.
2. Salmanov Ş. Müasirlik mövqeyindən (məqalələr) / Ş.Salmanov. –Bakı: Yazıçı, –1982, –205 s.
3. Yusifoğlu R. Ədəbi-nəzəri fikrin inkişaf mərhələləri / R.Yusifoğlu. –Bakı: Elm və təhsil, –2016, –368 s.
4. Əliyev, R. Y. Bədii mətn və onun təhlili / R. Y. Əliyev. SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2021. – Vol. 17. – No 1. – P. 21-24. <https://elibrary.ru/item.asp?id=46202322>

РЕЗЮМЕ

КЛАССИКИ СОВРЕМЕННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЭЗИИ В ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКЕ (НА ОСНОВЕ ТВОРЧЕСТВА ШАМИЛЯ САЛМАНОВА)

Зейналова Р.Г.

Ключевые слова: поэзия, лирик, идея, критик, форма

Важным аспектом научной деятельности известного критика Шамиля Салманова являются актуальные проблемы азербайджанской поэзии, научно-теоретический анализ поэзии поэтов, живших и творивших в разные периоды. В статье комментируется отношение критика к творчеству М.Мушфиға, Н.Гянджали, А.Джамиля и Ф.Мехди, исследуются его взгляды на лирико-эпическую поэзию, сюжетную лирику, литературные и эстетические достоинства поэзии.

Некоторые взгляды Салманова на классическое наследие, традиции и новаторство были проанализированы на основе произведений этих поэтов.

SUMMARY
CLASSICS OF CONTEMPORARY AZERBAIJANI POETRY IN LITERARY CRITICISM
(BASED ON THE WORKS OF SHAMIL SALMANOV)
Zeynalova R.H.

Key words: *poetry, lyric, idea, critic, form*

An essential orientation of the scientific work of the eminent critic Shamil Salmanov consists of the current problems of Azerbaijani poetry, scientific and theoretical analysis of the poetry of poets who lived and created in various periods. The article interprets the critic's attitude to the works of M.Mushfig, N.Ganjali, A.Jamil and F.Mehdi, as well as scrutinises his thoughts on lyrical and epic poetry, plot lyrics, literary and aesthetic merits of poetry.

Some of Sh.Salmanov's opinions on classical heritage, tradition and innovation have been analysed on the basis of the works of these poets.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	30.03.2021
	Son variant	10.07.2021

TARIXİ-ETNOQRAFİK MƏNBƏLƏR ƏSASINDA NİZAMİ GƏNCƏVİ İRSİNİN ARAŞDIRILMASI

HƏSƏNOV ELNUR LƏTİF oğlu

AMEA Gəncə Bölməsi Rəyasət Heyətinin üzvü, Mərkəzi Aparatın baş mütəxəssisi, t.f.d.,

Elm üzrə Prezident mükafatçısı, Gəncə, Azərbaycan.

hasan.elnur.11@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan, Gəncə, intibah mərhələsi, Nizami Gəncəvi, tarixi-etnoqrafik tədqiqat, folklor, xalq müdrikliyi

Qüvvət elmdədir başqa cür heç kəs,

Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz.

Şeyx Nizami Gəncəvi.

2021-ci il görkəmli Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 880 illiyi münasibətilə ölkəmizdə “Nizami Gəncəvi İli” elan edilmişdir. Bəşəriyyətə müdrik elmi və bədii fikirləri ilə örnək olan Nizami Gəncəvi irsində xalq hikməti səmavi hökmlərlə birləşərək, fəlsəfi təlimə çevrilir. Şeyx Nizaminin səpdiyi dən artıq adi dən deyil, hikmət dənidir. Dahi şair inanır ki, bir gün bu hikmət dənini göyərəcək, hamı onu əkənə rəhmət söyləyəcək:

Hikmət dənini səpdim ki, vəfa dənini cücərsin,

Hamı alqış oxuyub bir gün barını dərsin.

Nizami Gəncəvi hər şeydən əvvəl ilahi şairdir. Bu şairin ruhu türk ruhudur. Saysız-hesabsız xalq yaradıcılığı çeşməsindən su içən Nizami folklor örnəklərini elə ustalıqla, elə incəliklə dəyişir ki, sözün ruhu belə incimir, əksinə, daha da cilalanaraq sənət möcüzəsinə çevrilir:

Əkin-səpin üstündə suyumuz boldu bizim,

Qismətimiz gül əkib, vay dərmək oldu bizim.

“Gül əkib vay dərmək” xalqdan gələn ifadədir. Bir ağıya nəzər salaq:

Vay dərdim,

Vay dərmanım, vay dərdim.

El gül əkdi, gül dərdi,

Mən gül əkdim, vay dərdim.

Gülmək sözünün kökündə “gül” dayanır. İnsan güləndə gözəlləşir. El arasında belə deyirlər: “Elə bil üzündə güllər açıb”. Dərd sözü ilə dərmək bir-birinə yaxındır. Cinas qafiyələr üzərində qurulan bu bayatıda da gül dərmək həqiqi mənada, vay dərmək isə məcazi mənada işlənmişdir. Nizami Gəncəvidə də eynilə belədir [25, s. 19-22].

Dahi sənətkarın ustalıqı ondadır ki, folklordan gələn hikməti olduğu kimi saxlamaqla yanaşı, onu yeni çalarlarla zənginləşdirir:

Halal zəhmət itməyib, əlləşmək deyil eyib,

Tanrı: “Səndən hərəkət, məndən bərəkət”, -deyib.

Bu gün də dilimizdə işlənməkdə olan: “Allah deyər: “Səndən hərəkət, məndən bərəkət”, - kimi atalar sözü mənanı daha da qüvvətli ifadə etməyə imkan verir [23, s. 21-23].

Ölməz şairimiz bəzən iki qoşa misranın hər ikisini atalar sözü üzərində qurur:

El gücü sel gücüdür, hər an çəkin bu seldən,

Yataqda da can alar qisas oxu əzəldən.

Atalar sözünə nəzər salaq: “El gücü, sel gücü”, “Qisas qiyamətə qalmaz”, “Buynuzlu qoçun qisası buynuzlu qoçda qalmaz”, “Nahaq qan yerdə qalmaz” və s.

Nizami Gəncəvi sənətinin mayası türk ruhundan tutuldu, xəmiri türk əli ilə yoğruldu. Ona görə də Azərbaycan türklərinə məxcuc hərəkət, ifadə və deyim tərzində yad dilə çevrildə belə itmədi, özünəməxsus gözəlliyini, ahəngini, ruhunu qoruyub saxlaya bilmişdir.

Nümunə olaraq sadə bir misal göstərək: əgər hər hansı bir şeyi unudub sonradan yada salırıqsa, adətən qeyri-iradi olaraq barmağımızı dişləyirik. Onda itirilmiş yaddaş yenidən bərpa olunur:

Zülmünü yada salıb dişlədi barmağını:

Quşlar da eşidibdi zülmünün sorağını.

Xalq hikmətinin özü də göylərin səsidir. Nizami Gəncəvi o səsi eşidirdi. O səslə yazıb-yaradırdı. Hikmət hikmətdir. Hansı dildə, hansı qəlibdə ifadə olunsada mənə eynidir:

Dünyaca var-dövlətin sayıların dünyada?

Dünyadan apardığın bir şey varmı dünyada?

İndi də atalar sözünə nəzər salaq: “Dünyanın malı dünyada qalacaq”. Neçə əsr sonra Aşıq Alı bu fikri beləcə ifadə edir:

Gəşt eylədim, bu dünyanı dolandım,

Əllini keçirdim, yüzə nə qaldı?!

Ayaq getdi, əl gətirdi, diş yedi,

Baxmaqdan savayı gözə nə qaldı?!

Dünya kimsəyə qalmadı, ömür su kimi axıb getdi. Bəs nədir qalan, nədir bizi bu dünyaya bağlayan? Nədir bizi şərəfləndirən?

Ömür keçib gedəndi, dünya qalandı sənə?

Ülviyyətə sədaqət, şərəfdi, şandı sənə.

Ölçətməz, ünyətməz bir aləm var: ülviyyət aləmi. O aləmdə hər şey gözəldir. Bu gəldi-gedər dünyanın mənası yalnız ülviyyət aləminə qovuşmaq, əbədi səadətə aparan yolda geriye boylanmamaq, heç nəyə baxmamaqdır. Könül dünyasından daha dəyərli nə var ki ... Orada hər şey ağappaqdır.

Kətan geymiş ay kimi gözəldi necə canan,

Qəlbimi kətan kimi doğradı necə canan.

Kətan parça məşhur bir bayatını yada salır:

Əziziyəm vətən yaxşı,

Geyməyə kətan yaxşı,

Qürbət el Cənnət olsa,

Yenə də vətən yaxşı.

Bu məqamda “Əsli və Kərəm” dastanı xatırlanır. Əsli də kətan geyib. Yaxası açıqdır o köynəyin [2; 19, s. 47-49; 24, s. 57-58]:

Kətan köynək, bəndi gümüş,

Yaxan düymələ, düymələ.

Bir məqamı xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ilk (yaxud erkən) orta əsrlər mərhələsində Gəncə sənətkarlarının toxuduğu müxtəlif nəfis, keyfiyyətli parça növləri məşhurluğu ilə seçilmişdir. Bunlar arasında kətandan hazırlanmış müxtəlif nümunələr özünün yüksək keyfiyyəti ilə yanaşı, həm də zərifliyi, gözəlliyi və rahatlığı ilə seçilirdi [1, s. 31-34; 19, s. 50-52].

Dahi Nizami Gəncəvi qələmində isə “Kətan geymiş Ay” məcazi mənada, folklorda isə həqiqi mənada işlənir. Ay nə üçün kətan parça geyəndə gözəlləşir? Bunun səbəbi nədədir?

Nizami Gəncəvi xalq hikmətinə söykənərək ilahi sirləri səmadan alırdı. Yuxarıda söylədiklərimiz isə səmavi görüntülərdən biridir. Aydın gecələrdə Ay bəzən nur haləsinə bürünür. Ağappaq nur haləsi Ayın ətrafında ilahi gözəllik yaradır və əlvan rənglərə bölünür. İkinci misradakı “Qəlbimi kətan kimi doğradı necə canan”, ifadəsi də fəlsəfi mənə yükü daşıyır. Burada mənə yenə

kətan üzərinə qayıdır. Axı kətan qəlbi necə doğraya bilər? Səbəb isə belədir: bu adi kətan deyil, bu nurun qüdrətidir.

Nizami Gəncəvi sənətinin məhz ümumtürk dünyasının, Şərqi ayrılmaz hissəsi olan Azərbaycanın folklorundan qaynaqlanıb yüzilliklər boyu öz əhəmiyyətini, dəyərini itirməməsi, əksinə mahiyyəti etibarilə mənəvi zirvələrə yüksəlməsinin sübuta ehtiyacı yoxdur. Heç bir sənətkar başqa, yad xalqın folkloruna istinad edə bilməz. Çünki folklor dilin, eyni zamanda milli təfəkkürün elə bir qatı, elə bir sahəsidir ki, bu yalnız ruh vasitəsi ilə yaranır, mövcudluğunu qoruyub saxlayır və zaman ötdükcə nəsildən-nəslə ötürülür [4, s. 61].

Dünya, aləm, kainat haqqında hər bir xalqın özünəməxsus düşüncə tərz, yanaşma üsulu, milli təfəkkürün alt laylarında gizlənmiş və çox sadə şəkildə ifadə olunmuş fikirləri mövcuddur. Məhz bu toplum vasitəsi ilə hansı sənətkarın hansı xalqa mənsub olması və hansı xalqın mənəvi xəzinəsinin sahibi olduğunu müəyyənləşdirmək olduqca sadə və asandır. Burada ən kəsə və etibarlı üsul folklor materialları əsasında təhlillər aparmaqdır. Çünki folklor demək olar ki, çox az dəyişir. Doğrudur, nəşə itirilə bilər, amma bu şox azdır. Bəlkə də dəryada bir damla nisbətindədir.

Azərbaycan folkloruna bələd olmadan milli mənəvi dünyamızın gizli kodlarını açmaq, o cümlədən Nizami Gəncəvi sənətinin sirlərini aşılamaq olduqca çətindir. Çünki bunlar vəhdət halındadır.

Azərbaycan folklorunda tez-tez rast gəldiyimiz fəlak obrazına Nizami Gəncəvi də müraciət edir:

*Doqquz katib yazıbdır iki hünər dastanı,
Şərlə başlar, şərlə də qurtarar hər dastanı.*

Doqquz katib fəlaklər, iki hünər dastanı isə gecə ilə gündüzdür. Azərbaycan folklorundakı “Yerlə göyün bəhsi”ndə yuxarıdakı misralarda bədii şəkildə təqdim olunur. “İki hünər dastanı” – gecə və gündüz haqda deyimlərdəqiqət yetirək: “Hər gecənin bir gündüzü var”, “Şərlə başlanıb şərlə qurtaran dastan” bir günümüz deyilmi? Axşama “şər vaxtı” deyirik. Deməli, axşam şərlə gəlir, şərlə bitir. Eləcə də gündüz şərin bətnindən doğulur. Şər - yəni gecə ötür, gündüz başlanır. Yenə axşam düşür, şər vaxtı gəlir. Doqquz fələyin yazdığı bu dastan – gecə və gündüz haqda fikirlər Azərbaycan xalqının düşüncə və deyim tərzilə eyniyyət təşkil edir [12, s. 9140-9141].

Azərbaycan xalqının ən qiymətli mənəvi-əxlaqi dəyərləri və mənəvi sərvətlərindən biri də böyüyə hörmət, uluların yolunu davam etdirməkdir. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında da həmin hikmət düsturu müxtəlif yerlərdə təkrarlanır:

*Uluların yolunun gərək qulu olasan,
Ülviyyətə yüksəlib, sən də ulu olasan.*

Atalar sözündə də mənə eynidir: “Ulu sözünə baxmayan ulaya-ulaya qalar”, “Böyüyün sözünə baxmayan böyürə-böyürə qalar”.

Gəncədə bu gün də ağsaqqala, böyüyə hörmət qorunub saxlanmaqdadır. “Böyüksüz”, sözü “tərbiyəsiz” anlamında işlənir. “Böyüyün-kiçiyin yerini bilmək” isə əks mənəni daşıyır. Böyük-kiçik münasibətləri haqda: “Kiçikdən xəta, böyükdən əta”, “Su kiçiyin, yol böyüyün”, - kimi atalar sözləri dillər əzbəridir. [7; 8, s. 4-7; 9-10]

Su nə üçün kiçiyin, yol nə üçün böyüyündür? Buradakı su və yol həm həqiqi, həm də məcazi mənəni ifadə edir. Su –hikmətli sözlərdir. Kiçiklər o sözü su kimi içir. Yol böyüyündür, ulularındır. O yol ilə gedənlər heç vaxt peşman olmazlar. [15-17]

Nizami Gəncəvidə ülviyyətə yüksəlməyin yolu da məhz ululara münasibətdən keçir: “Uluların yolunun gərək qulu olasan”. Yenə bir neçə atalar sözləri yada düşür: “Yolnan gedən yorulmaz”, “Yolçu yolda qalmaz”, “Yolçu yolda gərək” və s. [19, s. 54-57; 21, s. 9-11]

Azərbaycan xalqı müqəddəs saydığı hər bir şeyi anda çevirir. El arasında yola and işilir: “Bu Əli yolu haqqı!”.

Yoldaş sözü yol sözündən törəmədir. Ona görə də yola çıxan əvvəl özünə yoldaş aramalıdır: “Əvvəl yoldaş, sonra yol”. Yoldaşlıq isə dostluğa çevrilir. Dostluqda sadıq olanlar və olmayanlar

var. Nizami Gəncəvi sadıq dost tapmağı nəsihət edir. Elə bir dost ki, dar gündə sənə dayaq olsun, tora düşsən, “çəkib tordan çıxartsın”:

*Elə sadıq dost ara səni darda qoymasın,
Şəkib tordan çıxartsın, səni torda qoymasın.*

Xalq hikmətindən mənəvi qida alan və bu sonsuz ümmandan bəhrələnən Nizami Gəncəvi sözlərə ilahi dəyər qazandırır və özünəməxsus tərzdə bədii don geydirir. Dostluq haqda Azərbaycan xalqının söylədiyi atalar sözlərinə nəzər salmağa ehtiyac vardır:

“Yaxşı dost yaman gündə tanınar”, “Dost yolunda boran olar, qar olar”, “Dost dosta tən gərək, tən olmasa gen gərək”, “Dost adımı ansın bir çürük qozla” və s. [5-9; 11; 13].

Dünyaya Şeytan dünyası dedilər. Bir tərəfdə maddilik, bir tərəfdə mənəviyyat. Maddiyyat mənəviyyata meydan oxuyanda bəşəri fəlakətlər baş alıb gedir. Mənəviyyat ön plana keçəndə isə insan ülvüyyət aləminə qovuşur, Tanrı qatına yüksəlir. “Tanrı mənəm”, - demir. Tanrının sadıq quluna çevrilərək ən yüksək məqama çatır. Zərrə ümməna qovuşur. Öləri bir varlıq ölməzlik qazanır [6; 8, s. 11-12].

Nizami Gəncəvinin fəlsəfi təliminə görə hökmdarlıqla möminlik bir araya sığmır:

*Şah xələti geyinən mömin hanı dünyada,
Zənbil hörən görüblər Süleymanı dünyada.*

Əfsanəyə görə Süleyman peyğəmbər şah olmasına baxmayaraq, həm də zənbil hörərmiş. Bu isə, öz növbəsində bu tarixi şəxsiyyəti xarakterindəki ikiliyə işarə kimi dəyərləndirilə bilər.

Azərbaycan xalq fəlsəfəsində isə bu ikilik belə ifadə olunur: “İki yana baxan çaş qalar”, “İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz”.

Ümumiyyətlə, Nizami Gəncəvi qələmində ən adi müşahidələr, sadə həyati hadisələr belə ilahi dəyər qazanaraq hikmətə çevrilir. Çünki bu hikmətin mayasında xalqımızın minilliklərə istinad edən zəngin fəlsəfəsi, xalq müdrikliyi, əbədiyaşar milli hikmətimiz dayanmışdır. Şeyx Nizami Gəncəvi dünyəvi və dini elmlərə mükəmməl yiyələnməsi sayəsində bəşəriyyət üçün əhəmiyyətini, aktuallığını yüzilliklər boyu itirməyəcək mənəvi kamillik nümunəsi olan əvəzsiz bir elmi, bədii irs yarada bilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Альтман М.М. К истории Гянджи раннего средневековья: Письменные и археологические данные о населенной местности, занимаемой Гянджой с древнейших времен: IX-XIII вв./ Альтман М.М. // Изв. АН Азерб. ССР, – Баку: –1947, –№ 1, –с. 28-38.
2. Azərbaycan filologiyası məsələləri. III buraxılış. –Bakı: Elm nəşriyyatı, –1991, –254 s.
3. Бретаницкий Л.С. Зодчество Азербайджана XII-XV вв. и его место в архитектуре Переднего Востока. –М.: Ленинград, –1962, –556 с.
4. Гасанов Э.Л. Архитектурное наследие Гянджи как пример мультикультурализма // Elm və həyat jurnalı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti. –Bakı, –2020, –№ 4 (470), –s. 60-63.
5. Джафарзаде И.М. Историко-археологический очерк Старой Гянджи. –Баку: Азерб. филиал АН СССР, 1949, 104 с. (Институт истории им. Бакиханова, АН Азербайджанской ССР).
6. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı / F.M. Əhmədov. –Gəncə: Elm, –2007, –246 s.
7. Əhmədov Ə. Nizami-Elmşünaslıq / Ə.Əhmədov. –Bakı: –2001, –254 s.
8. Əliyev K.İ. Atalar sözləri və aforizmlər / K.İ. Əliyev “Folklor və yazılı ədəbiyyat” II cild. – Bakı: Nurlan, –2017, –s. 3-14.
9. Geneviève Z. Handbook of Multilingualism and Multiculturalism. / Z.Geneviève, Danielle, K.Claire Archives contemporaines, –2011, –p. 377. L.

10. Guliyeva N.M., Həsənov E.L. Die traditionelle Gəndşənischen Teppiche von Zeitraum der Aserbajdschanischen Gelehrten und Dichter Mirsə Schəfy Waseh als ethno-anthropologische quelle (XIX Jahrhundert) // Europäische Fachhochschule, –2014, –№ 2, –p. 3-5.
11. Hasanov E.L. Nizami Ganjavi 880: heritage of Ganja based on architectural and craftsmanship features of Sebzikar graveyard // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), –2021. –Issue 1, –vol. 93, –part 2, –p. 144-150. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.01.93.25>
12. Hasanov E.L. About Comparative Research of Poems “Treasury of Mysteries” and “Iskandername” on the Basis of Manuscript Sources as the Multiculturalism Samples // International Journal of Environmental and Science Education, –2016. –N. 11(16), –p. 9136-9143.
13. Hasanov S.L., Hasanov E.L. Applied features of comparative technical, sociological investigation of historical and contemporary heritage of Azerbaijan // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), –2018. –Issue 1, –vol. 57, –part 1, –p. 9-16.
14. Hasanov E.L. Aspetti Culturali della Ricerca delle Tradizioni Artigianali di Ganja dei Secoli XIX-XX // Mediterranean Journal of Social Sciences, Rome (Italy), –2015, –vol. 6, –№ 2, –Supplement 1, –p. 372-375.
15. Hasanov E.L. Applied significance of investigation of handicrafts branches in Ganja city based on innovative technologies (Historical-ethnographic research). –Prague: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ» (Czech Republic), –2018, –110 p. ISBN 978-80-7526-323-0.
16. Həsənov E.L. Gəncə İmamzadə türbəsi / E.L. Həsənov. –Bakı: Elm və təhsil, –2012, –268 s.
17. Həsənov E.L. Ethno-anthropologische merkmale der Gəndşənischen Teppiche von XIX-XX jahrhundert (Auf die 220-jährige jubiläum der Aserbajdschanischen gelehrten und dichter gewidmet Mirsə Schəfi Waseh) // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences, –2014, –№ 1, –p. 4.
18. Mustafayev C.M. Orta əsrlərdə sənətkar təşkilatları. // Cahan jurnalı, –Bakı, –1998. –№ 4, –s.17-21.
19. Qasımlı M.P., Quliyeva R.Z. Nizami Gəncəvi yaradıcılığının folklor qaynaqları // Nizamişünaslıq jurnalı, AMEA Gəncə Bölməsinin Nizami Gəncəvi Mərkəzi. –Gəncə, –2015, –№ 5. –s. 44-67.
20. Qurbanəliyeva S.F. Nizami Gəncəvinin poemalarında musiqi. –Bakı: Qanun nəşriyyatı, –2012, –120 s.
21. Nemətova M.S. Azərbaycanca pirlər. –Bakı: Azərnəşr, –1992, –104 s.
22. Poulmarc’h M., Laneri N., Hasanov E.L. Innovative approach to the research of ethnographic-archaeological heritage in Ganja based on materials of kurgans // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), –2019. –Issue 9, –vol. 77, –part 4, –p. 341-345. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2019.09.77.60>.
23. Səfərova Z.Y. Azərbaycan musiqi elmi. XIII-XX əsrlər. –Bakı: Azərnəşr, –2006, –544 s.
24. Щёблыкин И.П. Гянджа XII в. Архитектура Азербайджана - эпоха Низами. Институт истории им. А.Бакиханова АН Азерб. ССР. –Москва-Баку: Гос. архитект. изд-во, –1947, –с. 55-63.
25. Юсифли Х.Г. Ренессанс и Низами Гянджеви. –Гянджа, –2016, –334 с.
26. Həsənov E.L. Nizami Gəncəvi 880: intibah dövrü Gəncə şəhərinin tarixi-etnoqrafik tədqiqi / L. Həsənov // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2021. – Vol. 17. – No 1. – P. 40-45. <https://elibrary.ru/item.asp?id=46202326>

РЕЗЮМЕ

ИССЛЕДОВАНИЕ НАСЛЕДИЯ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ НА ОСНОВЕ ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ

Гасанов Э.Л.

Ключевые слова: *Азербайджан, Гянджа, ренессанс, Низами Гянджеви, историко-этнографическое исследование, фольклор, народная мудрость*

В данной научной работе были исследованы основные историко-этнографические особенности в творчестве великого азербайджанского поэта и мыслителя Низами Гянджеви на основе изучения многочисленных фольклорных примеров и письменных источников. Также в статье были вовлечены в исследование такие историко-литературные источники и примеры как пословицы, поговорки, баяты и другие образцы народного творчества в качестве показателей многовекового наследия народной мудрости и национально-духовных, в том числе мультикультуральных, общечеловеческих ценностей.

SUMMARY

**RESEARCH OF THE HERITAGE OF NIZAMI GANJAVI
BASED ON HISTORICAL-ETHNOGRAPHIC SOURCES**

Hasanov E.L.

Key words: *Azerbaijan, Ganja, Renaissance period, Nizami Ganjavi, historical-ethnographic research, folklore, national wisdom*

In this scientific work the main historical and ethnographic features in the work of the great Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjavi were investigated based on the study of numerous folk examples and written sources. Also, this academic article involved in the study of such historical and literary sources and examples as proverbs, sayings, bayatis and other various samples of folk art as indicators of the centuries-old heritage of folk wisdom and national, spiritual values, multicultural features, including the universal characteristics.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	16.05.2021
	Son variant	26.07.2021

UOT 172.13; 330.821.1

DOI 10.54758/16801245_2021_17_4_49

MARKET ECONOMY AND A NEW HUMAN PROBLEM IN ADAM SMITH PHILOSOPHY

MAMMADOV HUSEYN GARAKHAN

Baku State University, assoc.prof

ahmedovaelnara03@gmail.com

Key words: Adam Smith, economy cultural rights, international cooperation, state, business law.

A holistic understanding of Adam Smith's philosophy necessitates an analysis of the interrelationships of his economic and ethical views. Smith's ethical theory is not fully disclosed when studied as a separate phenomenon beyond the essence of his doctrine of market economics, and may even have an unethical effect on others. However, when these ethical views are considered as a product and derivative of the market economic relations, moral uncertainty is replaced with a harmony, a moral completeness. For example, selfishness, ego and etc. These qualities are not ethically appreciated, which, according to Smith, is the natural state of a man. But in Smith's economic-moral system, selfishness eventually becomes a public good, and this is good not only economically but also spiritually, and stimulates the spiritual progress of the human society.

Introduction: Although Adam Smith is better known as an economist in the history of the world vision, but in reality being a moral theorist not to decrease his trustworthiness role as a philosopher. On the contrary, his theory of market and political economy in general embodies the moral and ethical values of the new type of man. All categories of morality; justice, conscience, moral choice and such categories are filtered from the essence of his economic teaching. Therefore Smith believed that the market economy was the first and only society in human history to conform to human nature, and that in the example of the market economy, all the contradictions between objective realities, which had existed for thousands of years, had been resolved. Through the market economy, real human nature has been changed to object and man has been integrated with the world. According to Smith, in a market economy, man finds his true freedom, and when he said this, he meant without any doubt with the harmony between the natural state of man and the principles of structure. In this sense, Smith saw the distribution of income not as destructive, but as a progressive event in which the wealth of nations was redistributed in subsequent cycles and, as a conclusion benefited for other people. On the contrary, Smith sharply criticized the state's interference in the economy by interfering in the economy in one way or another, directly or indirectly, and characterized the state's tax policy as robbery. Smith wrote about this in *The Wealth of Nations*: "There is no other art that the government can learn as quickly as emptying people's pockets". [13, p.123]

According to Smith's philosophy, the state should not burden itself with so-called powers, which it will not be able to cope with later. Since Smith viewed market relations not only in terms of economic issues but also in terms of solving social problems, he considered it dangerous for the state to become a dominant force in the society [1, p. 39]. Smith's ideas push the ideas about civil society to find formation. What is a civil society? Civil societies are considered to be the systems in which the functions and powers of the state are minimized and reduced, and instead individual non-governmental organizations play a dominant role in society. According to Smith's philosophy, in societies where market relations prevail, the state is the biggest culprit. Because in market economy systems, the market factor meets the economic and social needs of society as a public interest born of many individual interests, so there is no need for an expensive state machine that hinders the

development of society with unnecessary interference with the bureaucratic apparatus [13, p.182]. That did not mean that Smith did not see the need for a state in the market economy, but was not aware of the necessity of state was to protect the property of entrepreneurs and ensure their inviolability. In other words, according to Smith, in a market economy society, the state should have only one duty, "night watch". [13, p. 486]

According to Smith, the state should, of course, collect certain taxes to earn enough money to meet these needs, but these tax collections should not be looted by the people, and it is important to reduce taxes to this extent by minimizing government spending. Smith wrote: *"The tax that every individual must pay is not vague, but precise. The time of payment, method of payment, the amount to be paid should be clear and simple for the donor and every other person"*. [13, p. 124]

According to Smith, any step by the state to restrict the free market is more destructive to society than the risks posed by the market. Criticizing the state's extravagance, Smith wrote: *"The claim that the personalities of kings and ministers are the guardians of the economy is an irrelevant issue and speculation. They themselves are the greatest wasteful people in society at all times and without any exceptions"*. [13, p. 122]

In Smith's philosophy, there is no place for the notion of a paternalistic society, a powerful state above all classes and all strata, which, in his view, is required by the nature of the market. At the heart of his philosophical economic teaching is the entrepreneur and everything must be in accordance with his personal ego, because this personal interest in itself eventually becomes a public interest. [4, p. 121] According to Smith, if an entrepreneur creates a production area, of course, he does so only for his own benefit. But this factor of personal gain eventually creates jobs and live opportunities for thousands of people the poor, work in these areas of production and enter the distribution of national wealth and get their share. It may seem unfair to some at first, but it is important for the next stages, because every individual initiative of the capitalist to increase costs and capital then means new shares. Smith applied this principle not only to social relations, but also to interstate relations. According to him, in a market economy, the state should not only squeeze the internal grave, but also give it freedom, as well as abandon policies that would limit its relations with foreign markets. In this sense, Smith was a staunch opponent of protectionist policies. He wrote: *"For the hardworking people in the neighborhood, just as the rich can be better off than the poor, so is the rich. Trade restrictions, which imply impoverishment of all our neighbors, in return bring very insignificant trade and hatred"*. [13, p. 125]

It is known that in the first stage of capitalist market relations, society was still not completely free from the one-sidedness and isolation of the closed natural economy that preceded it [8, p. 93]. In other words, market relations have had to carry some features of protectionist politics for some time, and even today, such protectionist policies, even in some form, are ready to continue to be part of world reality. Some countries are still resorting to protectionism in order to protect their domestic markets and prevent foreign companies from disrupting domestic production. Even today, some global powers are plotting to hurt their rivals by creating artificial economic crises. It is true that this protectionist policy is very different in form from the protectionism of the feudal period, but in essence, it is designed to suppress rivals.

Smith criticized such kind of bans on the market and challenged on governments to pursue anti-protectionist policies. According to him, a country with a poor neighbor is doomed to poverty because it is deprived of a rich neighbor who will sell what it produces. According to Smith's philosophy, if states pursue an open market policy, it will be beneficial for all parties and peoples.

In the center of Adam Smith's worldview, based on market fundamentalism, is the human factor, not the state or the nation, but individualism inherent in liberalism. The central generalized image of man in Smith's imagination is the entrepreneur. [6, p.114] According to Smith, the entrepreneur is already a new type of human being, a product of the new era, market fundamentalism. This man is a new type of man who destroyed the old closed feudal economy and opened it to the whole world; is a citizen of the world. He has neither nation nor homeland. It is free from all national isolation and borders. In this sense, the phrase "the bourgeoisie has neither

homeland and nor nation" can be considered the most accurate and laconic expression of Smith's philosophy. Smith wrote: *"The owner of capital is, in fact, a citizen of the world, and it does not matter whether he belongs to a separate country. It would be appropriate for him to leave the country if he was subjected to severe tax penalties. He would take his capital to another country there he would either run his own business or live his free life"*. [13, p.124]

This is the type of human being formed by the market economy, on which Smith's philosophy is based. Deprived of any notion of public and national debt, this man has only one main goal: to earn and to achieve personal happiness. There is not any dangerous here for Smith. In his view, man is always selfish, it is the nature of man, that is, something inherent in his nature. [13, p. 81]. From this point of view, market relations are in harmony with human nature, and these two factors are in harmony with each other. But Smith's selfish and new type of man, who thinks only of his own interests, inevitably determines the happiness of other people. For example, Smith writes: *"No matter how selfish a person may be, there are certainly some principles in his nature that interest him in the fate of others and make their happiness important to him, even though he thinks of nothing but self-satisfaction"*. [13, p. 127]

For example, according to Smith, when a butcher or a winemaker is engaged in his work, he is interested in nothing but his own earnings, but this work itself becomes a service to other people. The canteen owner, who works for the convenience and satisfaction of the customer, also does this not only in terms of his own income, but also in terms of his own culture, but this desire for profit depends on the customer's satisfaction. The manufacturer opens a weaving shop, but in doing so he is concerned about nothing but income and personal wealth. However, this individualistic initiative ultimately helps the villagers, whom no manufacturer knows, to make a profit. Smith writes: *"Not every individual thinks of promoting the public interest, nor does he know how much he helps it. He thinks only of his own safety, and he will make more profit by directing production in that way, but he thinks only of his own gain; In this case, as in many other cases, the process is completed by the "invisible hand" without being part of its purpose"*. [13, p. 129]

If Max Shtirner saw the happiness of the individual in the unhappiness of society and considered the unhappiness of others to be the freedom and happiness of the individual, in Smith's philosophy this individualistic human type at its head rises in the opposite direction. In other words, according to Adam Smith's "theory of moral feelings," the liberation of the individual is a condition for the happiness of others. Smith writes in The Theory of Moral Emotions: *"The rich consume less than the poor, and in contrast to their selfish and greedy nature, they share their produce with the poor - even though they think only of their own interests, which they derive from the labor of thousands of workers, they see the product as the sole purpose of the gift of meaningless and greedy desires. They do what is close to the distribution of their vital needs by the "invisible hand," which, by doing so, would divide the earth into equal parts among its inhabitants, and thus, without thinking or knowing, bring it to the benefit of society and increase its diversity"*. [13, p. 128]

Adam Smith's philosophical and economic research envisions a market economy as a synergistic model. That is, everything here conditions each other, and as a result, there is harmony based on mutually beneficial cooperation. [6, p.38] According to Smith, the state's interference in the free natural system of the market under the pretext of solving certain problems can break this harmony. For example, if a state-owned enterprise were burdened with unnecessary taxes, the entrepreneur would naturally flow to markets where taxes are lower and capital investment is more efficient, thereby creating an international circulation of capital, which we see and experience today. The world cycle of capital, in a sense, existed in Smith's time, but the excess of bank capital over industrial capital and the further popularization and acceleration of capital export operations instead of commodity exports have now become an integral attribute of the global market economy. At present, the scale of financial transactions in the world financial markets in just a few days is expressed in larger amounts than the annual production of the planet as a whole. Smith does not consider the movement of capital from disadvantaged areas to more market-regulated areas a problem. On the contrary, according to its fundamental market model, this is an expression of

natural harmony, and it should be. He writes in *The Wealth of Nations*: "*An open and simple system of true freedom without trade restrictions creates its own harmony. Everyone is released to pursue their own interests...*" [13, p. 131]

According to Smith's philosophy, in systems that seem chaotic and extremely confusing to humans, there is an inward order. The emergence of order from the chaos inherent in synergetic systems, the emergence of general harmony is the essence of Adam Smith's fundamental market model. In Smith's economic system, people and labor were divided into productive and unproductive. According to him, many types of labor are of a rifle nature because they do not create value, and the representatives of this non-productive labor live at the expense of the labor of productive people and absorb a large part of the value they create. Smith considered the increase in unproductive labor to be undesirable for a market economy and advocated a reduction in the cost of non-productive labor. [13, p. 9]

In Smith's philosophy, the king and the clown were characterized as unnecessary people who possessed equally rifle and productive labor. He wrote: "*The work of some of the most esteemed members of society is of no value as the work of domestic servants ... For example, the king, all his officers and officers, the whole army and navy are unproductive workers... , lawyers, doctors, all kinds of writers, actors, clowns, musicians, singers, dancers, etc.*" [13, p. 160]

Smith, who considered the cost of unproductive labor to be a waste of lost capital, considered it acceptable to have such a model of government, such a form of government that expenditures should be minimized and strict control over expenditures and treasury spending should be established. In this sense, democracy was more acceptable as a model. These ideas formed the basis of the work of thinkers and philosophers of that time. In the bourgeois revolutions, the main demands were the establishment of a democratic system and the separation of religion from the state. [12, p. 89] But, of course, we cannot evaluate Smith as a protector of ordinary working people. As we mentioned above, the human type of Smith's philosophy is the bourgeois type of man who is an investor, who makes capital and makes a profit, and who thinks of nothing but this profit. In this regard, Smith called for an increase in the salaries of ordinary workers and a reduction in their social security contributions. According to him, capital consisted of two main parts; profits and salaries. [13, p. 249] According to Smith, the higher the salary and the lower the profit may prevent the entrepreneur from implementing new investment projects. Therefore, there are calls in Smith's system to reduce social spending. Guided by this factor, British parliamentarians repeatedly opposed the passage of a law banning child labor. They tried to justify their position by saying that if the child needed to work and the capitalist was interested in using it for a certain wage, then banning it would be a gross interference with the natural harmony of the market.

Conclusion: In general, Adam Smith's theoretical principles retain their theoretical appeal and relevance as an invariable weave of market fundamentalism, despite certain changes in the periodic time it should reconsider the issue. Of course, we are talking about increasing the role of the state in solving social problems.

In this sense, we see Smith's moral economic system competing with time and moving against the flood. The future will show who will win this confrontation. But what is known is that Smith's ethical economic system is returning to the stage of history for the second time in today's world, but in a regressive sense. We often hear that the West is returning to its old traditions of slavery. Current Western governments agree with Smith on reducing social spending and keeping the profit factor a priority, and there are serious hesitations to increase government intervention in public affairs.

REFERENCES

1. Батлер Э. Адам Смит - азбука экономики. – Баку: Наука, –2008. –136 p.
2. Buzgalin A.V., Kolganov A.I. Limits of capital: methodology and ontology. Reactualization of classical philosophy and political economy (selected texts). – M., Cultural Revolution, –2009. – 680 p.

3. Kara-Murza S. G., Batchikov S. A., Glazyev S. Yu. Where does Russia go. White book reform. – M.: Algorithm, series "Political bestseller", ISBN 978-5-9265-0619-5, 4,000 copies, –448 p.
4. К вопросу об истории этической мысли в преподавании этики. – М.: МГУ, – 1991. – 78 S
5. Джафарли Т. Из истории домарксистской этической мысли (Краткий очерк). – Тбилиси: Ганатлеба, –1970. – 442 с.
6. Дробницкий О. Г. Понятие морали. – М.: Наука. –1974. –388 с.
7. Агапова, И. И. Экономика и этика: аспекты взаимодействия / И. И. Агапова. – М.: Юрист, –2002. – 189 с. – ISBN 5-7975-0530-4
8. Петунин Ю. Ю., Борисов В. К. Деловая этика. – М.: Дело, –2000. –280 p.
9. А. Смит и современная политическая экономия. – М.: МГУ. –1979. –215s.
10. Заррин П. И. Английская классическая буржуазная политическая экономия (А. Смит, Д. Рикардо). – М.: Соцэкгиз. –1958. –142 с.
11. Аникин А. В. Адам Смит (1723-1790). – М.: Молодая гвардия. –1968. –266p.
12. Смит А. Исследование природы и причин богатства народов. – М.: Соцэкгиз, –1962. –684 p.
13. İqtisadi təhsilin tarixi. – Bakı: Təhsil. –1965. –160 s.

XÜLASƏ
BAZAR İQTİSADİYYATI VƏ ADAM SMİT FƏLSƏFƏSİNDƏ
YENİ İNSAN PROBLEMİ
Məmmədov H.Q.

Açar sözlər: Adam Smit, iqtisadiyyat, mədəni hüquqlar, beynəlxalq əməkdaşlıq, dövlət, sahibkarlıq hüququ.

Adam Smit fəlsəfəsini bütöv şəkildə dərk edilməsi onun iqtisadi və etik baxışlarının qarşılıqlı əlaqədə təhlilini zəruri edir. Smitin etik nəzəriyyəsi onun bazar iqtisadiyyatı təliminin mahiyyətindən kənar, ayrıca götürülmüş bir hadisə kimi öyrəniləndə tam açılmaz və hətta kimlərə qeyri-etik təsir bağışlaya bilər. Ancaq bu etik baxışlar bazar iqtisadi münasibətlərinin məhsulu və törəməsi kimi nəzərdə keçiriləndə əxlaqi qeyri-müəyyənliyin yerini bir harmoniya, bir əxlaqi tamlıq tutur. Məsələn, egoizim, xudrəsəndlik və s. Bu xüsusiyyətlər etik baxımdan təqdir olunan hallar deyil, hansı ki, Smitə görə, insanın təbii halıdır. Amma Smitin iqtisadi əxlaqi sistemində egoizm nəticə etibarilə ictimai faydaya, xeyrə çevrilir. Bu ancaq iqtisadi yox, həmçinin mədəni mənada xeyirdir və insan cəmiyyətinin mədəni tərəqqisini stimullaşdırır.

РЕЗЮМЕ.
РЫНОЧНАЯ ЭКОНОМИКА И ПРОБЛЕМА НОВОГО ЧЕЛОВЕКА
В ФИЛОСОФИИ АДАМА СМИТА
Мамедов Г.Г.

Ключевые слова: Адам Смит, экономика, культурные права, международное сотрудничество, государство, предпринимательское право.

Целостное понимание философии Адама Смита требует анализа взаимосвязи его экономических и этических взглядов. Этическая теория Смита не раскрывается полностью, когда рассматривается как отдельный феномен, выходящий за рамки сущности его доктрины рыночной экономики, и может даже оказывать неэтичное воздействие на других. Однако, когда эти этические взгляды рассматриваются как продукт и производная рыночных экономических отношений, моральная неопределенность заменяется гармонией, моральной завершенностью, например, эгоизм и т.д. Эти качества не ценятся с этической точки зрения, что, по мнению Смита, является естественным состоянием человека. Но в экономико-моральной системе Смита эгоизм в конечном итоге становится общественным благом, и это хорошо не только экономически, но и духовно, и стимулирует духовный прогресс человеческого общества.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	05.09.2021
	Son variant	29.11.2021

UOT 911.3

DOI 10.54758/16801245_2021_17_4_54

QƏRBİ AVROPA ÖLKƏLƏRİNDƏ MİQRASIYA PROSESLƏRİNİN ƏHALİNİN YAŞ-CİNS TƏRKİBİNƏ TƏSİRİ

¹CƏFƏROVA GÜLNARƏ CÜMŞÜD qızı

²MƏMMƏDOV İLQAR BƏXTİYAR oğlu

Bakı Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2- müəllim, doktorant, Bakı, Azərbaycan

gulnara-jafarova@bk.ru ilqar.m76@mail.ru

Açar sözlər: *miqrasiya prosesləri, əhalinin yaş-cins tərkibi, əmək ehtiyatları, orta ömür müddəti, iqtisadi cəhətdən fəal əhali*

Giriş. Hər bir regionda əhalinin yaş-cins tərkibi demografik vəziyyətin əsas göstəricilərindən biridir. Əhalin yaş tərkibi müxtəlif yaş qruplarına bölünməsi ibarətdir. Əhalinin yaş tərkibinə yeni doğulmuş körpələrin sayı, orta ömür müddəti və miqrasiya prosesləri böyük təsir göstərir. Hər bir ölkədə əhalinin yaş strukturunda doğumun çox olması uşaqların, orta ömür müddətinin yüksək olması isə yaşlı əhalinin artmasına səbəb olur. Əhalinin yaş tərkibi əmək ehtiyatlarının formalaşmasında əsas amillərdəndir. Əmək qabiliyyətinə malik olan və işləyən əhali iqtisadi cəhətdən fəal əhali adlanır. İşsiz əhali də əmək ehtiyatlarının tərkibinə daxil olub, iqtisadi cəhətdən qeyri-fəal əhali adlanır. Çox sahəli təsərrüfat sahələrinə malik olan Qərbi Avropa ölkələrində əhalinin 48-50 %-ni iqtisadi cəhətdən fəal əhali təşkil edir. Əhalinin yaş-cins strukturuna təsir edən əsas amillərdən biri də miqrasiya prosesləridir. XXI əsrin əvvəllərindən başlamış miqrasiya dalğası Qərbi Avropa ölkələrində əhalinin yaş-cins strukturuna çox təsir göstərmişdir. Belə ki, miqrasiya prosesləri Böyük Britaniya, Fransa, Almaniyanın əhalisinin yaş-cin tərkibinə daha çox təsir göstərmişdir.

Təhlil: *Böyük Britaniyada* əhalinin cins tərkibinin formalaşmasına doğum və ölüm göstəricilərinin dinamikası ilə yanaşı, xarici miqrasiyalar da ciddi təsir göstərir. 2019-cu ilin əvvəlində ölkə əhalisinin 32837,1 min nəfərini (49,6%) kişilər, 33322,7 min nəfərini (50,4%) qadınlar təşkil etmişdir [6].

Lakin ayrı-ayrı yaş qruplarında əhalinin cins tərkibi üzrə paylanmasında xeyli fərqlər müşahidə olunur.

Cədvəl 1.

Böyük Britaniyada əhalinin cins və yaş qrupları üzrə paylanması, 2019

Yaş qrupu	Əhalinin sayı, nəfər			Cins tərkibi, faiz			Yaş qrupu üzrə cins tərkibi, %		
	Cəmi	Kişi	Qadın	Cəmi	Kişi	Qadın	Cəmi	Kişi	Qadın
0-14	5882924	5593806	11476731	100,0	51,3	48,7	17,3	17,9	16,8
15-64	22137712	21632913	43770624	100,0	50,6	49,4	66,2	67,4	64,9
65<	4816429	6095959	10912388	100,0	44,1	55,9	16,5	14,7	18,3
Cəmi	32937065	33322678	66159743	100,0	49,6	50,4	100,0	100,0	100,0

[6]

Aşağı yaş qruplarında doğulanlar arasında oğlanların çox olması ilə əlaqədar onlar əhali arasında üstünlük təşkil edir. 15 yaşa qədər uşaqlar arasında əhalinin 51,3%-i oğlanlardır. Mütləq hesabla onlar qızlara nisbətən 290 min nəfərə qədər çoxdur.

15-64 yaş qruplarında kişilər və qadınların sayında kəskin fərqlər yoxdur. Aşağı yaş qruplarına nisbətən burada ölüm hallarının çox olması nəticəsində kişilərin sayı azalır. Xarici miqrantlar arasında kişilərin sayı çoxdur. Ona görə burada fərqlər azalır.

65 yaşdan yuxarı qruplarda qadınların orta ömür müddətinin yüksək olması ilə əlaqədar onlar əhali arasında üstünlük təşkil edir (55,9%). Əhalinin yaş tərkibində yuxarı yaş qruplarının payı tədricən artır. 2001-ci ildə aparılmış siyahıyaalmanın nəticələrinə əsasən yaş qruplarının payı aşağıdakı kimi olmuşdur: 0-14 yaş qruplarında əhalinin 17,2%-i, 15-64 yaş qruplarında 67%-i, 65 yaş və yuxarı yaş qruplarına 15,8%-i aid olmuşdur [3].

Ölkədə təbii artım aşağı düşür, orta ömür müddəti yüksəlməkdə davam edir. Xarici miqrantlar arasında orta yaşda gələnlərin sayı da çoxdur. Ona görə 2019-cu ilə qədər keçən dövrdə orta yaş qruplarında əhalinin sayı azalmağa doğru gedir. Təqaüd yaşlı əhalinin sayı və əhali arasında payı yüksəlir. 2001-ci ildən sonra keçən müddət ərzində ölkədə 65 yaşdan yuxarı əhalinin payı 16,5%-ə yüksəlmişdir. Qadınlar arasında yuxarı yaş qrupları daha böyük göstəriciyə malikdir.

Fransa üçün hazırlanmış cins-yaş piramidası formasına görə stasionar və ya cavanlaşan tiplər qrupuna daxildir. Belə piramida tipi doğumun azaldığı müşahidə edilən İEO üçün səciyyəvidir. Bura baxmayaraq doğum səviyyəsi aşağı olduğu vəziyyətdə ölkənin əhalisi yüksək gözlənilən orta ömür müddətinə malikdir. Ölkədə əhalinin cins tərkibində qadınlar üstünlük təşkil edir. Ümumi əhalinin 51,1%-i qadınlardır [7]. 2009-cu ildən sonra keçən dövrdə bu göstəricilərin dinamikasında əsaslı dəyişikliklər olmamışdır. Lakin ayrı-ayrı yaş qruplarında əhalinin cins tərkibinin dəyişməsində müəyyən qədər fərqlər nəzərə çarpır.

Cədvəl 2.

Fransada əhalinin cins və yaş qrupları üzrə paylanması, 2009

Yaş qrupu	Əhalinin sayı, nəfər			Cins tərkibi, faiz			Yaş qrupu üzrə cins tərkibi, %		
	Cəmi	Kişi	Qadın	Cəmi	Kişi	Qadın	Cəmi	Kişi	Qadın
0-14	11964554	6125629	5838925	18,6	19,4	17,7	100,0	51,2	48,8
15-64	41892404	20963124	20929280	64,0	66,6	63,6	100,0	50,0	50,0
65<	10559015	4403248	6155767	16,4	14,0	18,7	100,0	41,7	58,8
Cəmi	64415973	31492001	32923972	100,0	100,0	100,0	100,0	48,9	51,1

[7]

Cədvəl 3.

Fransada əhalinin cins və yaş qrupları üzrə paylanması, 2019

Yaş qrupu	Əhalinin sayı, nəfər			Cins tərkibi, faiz			Yaş qrupu üzrə cins tərkibi, %		
	Cəmi	Kişi	Qadın	Cəmi	Kişi	Qadın	Cəmi	Kişi	Qadın
0-14	12126767	6211239	5915528	18,5	19,4	17,7	100,0	51,2	48,8
15-64	42335079	21185858	21149221	64,7	66,2	63,3	100,0	50,0	50,0
65<	10960278	4600530	6359748	16,8	14,4	19,0	100,0	42,0	58,0
Cəmi	65422124	31997627	33424497	100,0	100,0	100,0	100,0	48,9	51,1

[7]

0-14 yaşlarında olan əhali arasında oğlanların sayı çoxdur. Burada aşağı yaş qruplarında doğulan uşaqlar arasında oğlanların sayının çox olması ilə əlaqədar onlar əhalinin 51,2%-ni təşkil edir. 2009-2019-cu illəri əhatə edən onillik dövrdə 15 yaşa qədər əhali arasında oğlanlar və qızların paylanmasında az fərq olmuşdur. 2009-cu ildə bu yaş qruplarında oğlanların sayı 286,7 min nəfər, 2019-cu ildə 295,7 min nəfər çox olmuşdur. Hər 1000 nəfər oğlana görə 2009-cu ildə 953 nəfər, 2019-cu ildə 952 nəfər qız olmuşdur.

15-65 yaş qruplarını əhatə edən əmək qabiliyyətli yaşda əhali arasında qadınlar və kişilər bərabər paylanmışdır. Aşağı yaş qruplarında oğlanlar arasında ölüm hallarının çox olması, ölkəyə

gələn miqrantlar arasında kişilərlə yanaşı, qadınların da sayının çoxluğu, əhalinin cins tərkibində onların arasında olan fərqlərin azalmasına gətirib çıxarır. 45-50 yaşdan başlayaraq kişilər arasında ölüm halları yüksəlir. Ona görə yuxarı yaş qruplarında qadınların əhali arasında payı kəskin şəkildə yüksəlir. 65 yaşdan yuxarı əhalinin 58%-ni qadınlar təşkil edir. Onların sayı kişilərə nisbətən 1759,2 min nəfər çoxdur. Hər 1000 nəfər kişiye görə 1382 nəfər qadın vardır [5].

Beləliklə, Fransada əhalinin cins tərkibinin təhlili göstərir ki, ümumi əhali arasında və 65 yaşdan yuxarı qruplarında qadınların payı çoxdur. Onların orta ömür müddətinin yüksək olması sayının çoxluğunu müəyyən edən əsas amildir. Fransada əhalinin yaş tərkibinin təhlili göstərir ki, doğulan uşaqların sayının azalması davam edir. Eyni zamanda yerli əhali arasında bu azalma daha intensiv şəkildə getdiyinə görə immiqrantların təbii artım prosesində iştirakı güclənir. Bununla yanaşı, yaranmış vəziyyətdə 15 yaşa qədər uşaqların əhali arasında payı azalmağa doğru gedir. On illik dövrdə əhalinin ümumi sayı 101,6% artdığı halda, 15 yaşa qədər uşaqların sayı 101,4% çoxalmışdır. Kişilər arasında aşağı yaş qruplarının payı orta göstəriciyə nisbətən xeyli yuxarıdır (19,4%).

İqtisadi fəal əhalinin cins-yaş tərkibində kişilər üstünlük təşkil edir. Onların sayı 14824 min nəfər (53,5%), qadınların sayı 12514,0 min nəfərdir (46,5%). Ölkədə iqtisadi fəal əhalinin sayı 27,76 mln. nəfərdən çoxdur (2007). İqtisadi fəal əhalinin yaş tərkibinə görə paylanmasında yuxarı yaş qruplarının payı getdikcə artır. Əmək qabiliyyətli əhalinin payına (20-60 yaş) iqtisadi fəal əhalinin 45,8%-i düşür. Onların da 40,6%-i 40 yaş və yuxarıdır. Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi orta ömür müddətinin də tədricən yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Ona görə əhali arasında yuxarı yaş qruplarına daxil olan əhalinin sayı da çoxalır. Nəticədə, cavanların sayının azalması demoqrafik problemlər yaradır. İlk növbədə təsərrüfat sahələrinin işçi qüvvəsi ilə təmin edilməsində problemlər yaranır, ailə quranların sayı və doğulan uşaqların sayı kəskin şəkildə azalır.

Almaniya dünyada orta ömür müddətinin yüksək olduğu və 65 yaşdan yuxarı əhalinin yüksək paya malik olduğu ölkələrdən biridir. 2011-ci ildə ölkədə əhalinin 20,59%-i 65 və daha yuxarı yaşa malik olmuşdur. Onlar mütləq hesabla 16517,4 min nəfər təşkil edir. Bununla yanaşı, doğumun aşağı səviyyəsi ilə əlaqədar ölkədə 10778,9 min nəfər 15 yaşa qədər əhali qrupuna daxildir. Onlar əhalinin 13,44%-nə bərabərdir [8].

Ölkəyə gələn xarici miqrantlar arasında orta yaşlı əhali, əsasən də cavanlar üstünlük təşkil edir. Ona görə əmək qabiliyyətli yaşda olan əhali qrupu yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Belə vəziyyət yaxın və orta perspektivdə də yuxarı yaş qruplarında olan əhalinin sayının yüksək səviyyədə qalmasına səbəb olmuşdur. Təhlil aparılan dövrdə ölkədə əmək qabiliyyətli yaşda əhalinin sayı 52913,6 min nəfər olmuş, onların əhali arasında payı 65,97% səviyyəyə yüksəlmişdir.

2017-ci il üçün tərtib olunan demoqrafik piramidanın təhlili göstərir ki, əhali arasında ən yüksək paya malik olan yaş qruplarına 50-54, 55-59 və 45-49 yaş arasında olan əhali aiddir. Bu yaş qruplarında qadınlar və kişilərin sayı arasında əsaslı fərqlər hələlik azdır. Bu yaş qruplarından sonra onlar arasındakı fərqlər tədricən yüksəlir. Demoqrafik piramidanın aşağı yaş qruplarına aid hissələrində (0-15 yaş arasında) əhalinin sayı azdır və belə vəziyyət uzun müddətdir ki, davam edir [3].

Müasir sosial-iqtisadi və demoqrafik inkişaf şəraitində əhalinin orta ömür müddətinin yüksəlməsi və doğumun aşağı düşməsi onların qocalması prosesinin davam etməsinə gətirib çıxarır. 2006-cı ildə ölkədə yeni doğulan oğlan uşaqları arasında orta ömür müddəti 74,4 il, qızlar arasında 80,6 il olmuşdur. Aparılan hesablamalar və verilən proqnozlar göstərir ki, hazırda 60 yaşdan yuxarı əhali 23% xüsusi çəkiyə malik olsa da, 2030-cu ilə qədər olan dövrdə bu göstərici 30%-ə qədər yüksələcəkdir. Doğumun azalması yaxın vaxtlarda əhalinin sayının azalmasına səbəb olacaqdır. XXI əsrin ortalarına qədər ölkədə əhalinin sayı 16%-ə qədər azala bilər və onların sayı 69-74 mln. nəfərə düşə bilər. 2019-cu ilin əvvəlində əhalinin yaş qrupları üzrə paylanması aşağıdakı kəmiyyətlərə malikdir. 15 yaşa qədər uşaqlar əhali arasında 13,3% paya malikdir. 15-65 yaşlar arasında olan əhalinin xüsusi çəkisi 66,1%-dir. 65 yaşdan yuxarı əhalinin payı 20,6%-dir.

Cədvəl 4.

Əhalinin yaş qrupları üzrə cins tərkibi

Yaş qrupları	Əhalinin sayı, nəfər			Xüsusi çəkisi, faizlə	
	Cəmi	Kişi	Qadın	Kişi	Qadın
15 yaşa qədər	10841979	5564665	5278128	51,3	48,7
16-64 yaş	53799626	27204665	26594961	50,6	49,4
65 yaş və yuxarı	16760743	7210620	9549309	43,0	57,0
Cəmi	81402348	39979950	41422398	49,1	50,9

[8]

Əhalinin cins tərkibinin öyrənilməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Cins tərkibi əhalinin yaş tərkibinə, təbii artıma, ölüm səviyyəsinə, miqrasiyalara, nikah və boşanmalara ciddi təsir göstərir.

Ümumilikdə ölkə üzrə əhali arasında qadınların payı yüksəkdir. Onlar ümumi əhalinin 50,9%-ni təşkil edir, mütləq hesabla 41422,4 min nəfərdir. Kişilərin əhali arasında payı 49,1%-ə yaxındır. Ölkədə yuxarı yaş qruplarına malik əhalinin sayının çox olması və onlar arasında qadınların yüksək göstəriciləri əhalinin cins tərkibinin formalaşmasını müəyyən edən əsas amillərə daxildir. 65 yaşdan yuxarı əhali arasında qadınlar 57% paya malikdir. Bu yaş qruplarında qadınlar mütləq hesabla 2338,7 min nəfər çoxdur.

15 yaşa qədər uşaqlar arasında kişilərin sayı çoxdur. Doğulan uşaqlar arasında oğlanların sayca çox olması aşağı yaş qruplarında onların sayının da çoxluğuna təsir göstərir. Almaniyada əmək qabiliyyətli yaşda əhali arasında da kişilərin sayı az fərqlə də olsa çoxdur. Burada ölkəyə gələn miqrantlar arasında kişilərin say üstünlüyünün təsiri özünü aydın şəkildə göstərir. Bu yaş qruplarında kişilər 50,6% paya malikdir.

Almaniyada əhalinin cins-yaş tərkibinin mövcud strukturu regressiv tipə (azalma tipi) malikdir. Cins-yaş piramidasının bu forması yüksək İEO üçün səciyyəvidir. Bura daxil olan ölkələrdə səhiyyə kifayət qədər yüksək inkişaf səviyyəsinə malikdir, vətəndaşların təhsil səviyyəsi yüksəkdir, doğum səviyyəsi çox aşağıdır, yuxarı yaş qruplarına malik əhali arasında ölüm nisbətən aşağıdır, əhali yüksək gözlənilən orta ömür müddətinə malikdir. Nəticə olaraq əhali davamlı olaraq qocalır, yəni 65 yaşdan yuxarı əhalinin payı artır, onun orta yaş müddəti çoxalır.

Nəticə: Beləliklə, aparılan statistik təhlillər göstərir ki, miqrasiya prosesləri hər üç ölkədə əhalinin yaş-cins strukturuна ciddi təsir göstərir. Lakin ayrı-ayrı yaş qruplarında əhalinin cins tərkibi üzrə paylanmasında xeyli fərqlər müşahidə olunur. Böyük Britaniyada 15-64 yaş qruplarında kişilər və qadınların sayında kəskin fərqlər hiss olunmur. Aşağı yaş qruplarında ölüm hallarının çox olması, kişilərin sayının azalmasına səbəb olur. Xarici miqrantların arasında kişilər üstünlük təşkil edir. Ona görə də bu fərq hiss olunmur. Fransada əhalinin cins tərkibinin təhlili göstərir ki, ümumi əhali arasında və 65 yaşdan yuxarı qruplarda qadınların payı çoxdur. Ölkəyə gələn miqrantlar arasında kişilərlə yanaşı, qadınların da sayının çoxluğu, əhalinin cins tərkibində fərqlərin azalmasına gətirib çıxarır. Almaniyaya gələn miqrantlar arasında cavanlar üstünlük təşkil edir. Buna görə əmək qabiliyyətli əhalinin yüksək çəkiyə malik olmasına və əhalinin yaş-cins tərkibinə təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev V.Ə., Nağıyev S.Q. Əhali coğrafiyası. –Bakı: Bakı Universiteti, –2006, –338 s.
2. Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası./ H.B.Soltanova red.ilə. –Bakı, –2019. –510 s.
3. İbrahimova G.İ. Miqrasiya anlayışı, əsas növləri və sosial-siyasi təhlil / G.İ. İbrahimova, N.Yaqubova. // Tarix və onun problemləri. –Bakı, –2013. –№3, –S.218-228.
4. [Avrupada goc ve multeci olgusu 2017-2018-2019 birlesik.pdf \(sakarya.edu.tr\)](http://sakarya.edu.tr)
5. Зверева Н.В., Елизаров В.В., Веселькова И.Н. Основы демографии. –М.: Высшая школа, –2004, –374 с.

6. <https://www.gov.uk/government/statistics>
7. <http://www.insee.fr/fr/>
8. <https://www.destatis.de/DE/Startseite.html>
9. Mədədzadə, K. M. Q. Müasir dünyanın global problemləri / K. M. Q. Mədədzadə // Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2021. – Vol. 17. – No 3. – P. 63-64.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=47177799>

РЕЗЮМЕ

ВЛИЯНИЕ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ НА ГЕНДЕРНЫЙ И ВОЗРАСТНОЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ В СТРАНАХ ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЫ

Джафарова Г.Дж., Маммедов И.В

Ключевые слова: миграционные процессы, возрастно-половой состав населения, трудовые ресурсы, средняя продолжительность жизни, экономически активное население

Миграционный процесс является сегодня одной из важнейших проблем международного сообщества. Крах социализма в 1990 году, появление новых очагов конфликтов, гражданские войны, социально-экономические различия между странами, безработица и другие факторы ускорили миграционный процесс. Одним из регионов, наиболее затронутых этим процессом была Европа. Мигранты, прибывающие в европейские страны нелегально, создают дополнительные проблемы для каждой страны, и этот процесс продолжается и сегодня. В результате возникают определенные проблемы в демографическом развитии населения. Это наиболее очевидно в странах Западной Европы. В результате миграция влияет на расположение населения, возраст и пол, национальный состав, формирование трудовых ресурсов и т. д. имеет большое влияние.

SUMMARY

IMPACT OF MIGRATION ON AGE-GENDER STRUCTURE IN WESTERN EUROPE

Jafarova G.J., Mammadov I.B.

Key words: migration processes, age-gender structure of the population, labor resources, life expectancy, economically active population.

The migration process is one of the most important problems in the international arena today. The collapse of socialism in 1990, the emergence of new hotbeds of conflict, civil wars, socio-economic disparities between countries, unemployment and other factors accelerated the migration process. One of the regions most affected by these migration processes was Europe. Migrants arriving in European countries illegally create additional problems for each country, and this process continues today. As a result, certain problems arise in the demographic development of the population. This is most evident in Western European countries. As a result, migration affects the location of the population, age and sex, national composition, the formation of labor resources, etc. has a greater impact

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	22.09.2021
	Son variant	06.12.2021

UOT 316.3

DOI 10.54758/16801245_2021_17_4_59

İDEOLOJİ FƏALİYYƏTDƏ SOSİOLOGİYANIN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

NƏSİROVA NƏRGİZ MƏHƏMMƏD qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, doktorant

nargiz917@gmail.com

Açar sözlər: cəmiyyət, ideologiya, ideoloji fəaliyyət, ideoloji hədəf, sosial vəziyyət, sosial ehtiyaclar, sosial araşdırmalar.

İdeologiya və sosiologiya. İlk baxışdan hər ikisi təlimdir. Biri ideya barədə, biri isə cəmiyyət haqqında. Bunları bir xətt birləşdirir - hər ikisi cəmiyyətə xidmət edir. İdeyasız cəmiyyət, cəmiyyətsiz ideya olmadığı üçün hər iki təlim bir-biri ilə üzvi surətdə bağlıdır. Hətta ideologiyanın sosiologiyaya ehtiyacı böyükdür. İlk növbədə ideologiya və onun cəmiyyətdə rolu barədə bəzi məqamları diqqətə çatdıraraq.

Dünyada ideologiya ilə bağlı yanaşmalar müxtəlifdir. Bəziləri hesab edirlər ki, cəmiyyətdə, ümumiyyətlə, buna heç bir ehtiyac yoxdur, cəmiyyət ideyasız da yaşaya bilər. Lakin əksər alimlərin iddia etdiyi kimi, cəmiyyəti, yaxud onun ayrı-ayrı təbəqələrini birləşdirmək və idarə etmək üçün insanların maraqlarını ifadə edən ideyaya – ideoloji iş ciddi ehtiyac var. Dünya tarixinə nəzər salsaq, görürük ki, insanların qrup halında yaşadıkları ibtidai icma quruluşundan tutmuş bütün formasiyalarda onları birləşdirən bir amil, məqsəd olub. Vahid ideya ətrafında sıx birləşmələr tarixin sınaqlarından çıxmağa, öz mövcudluqlarını qoruyub saxlamağa müvəffəq olublar. Məhz buna görə də alimlər ideologiyayı cəmiyyətin, yaxud onun müəyyən sosial qrupunun maraqlarını əks etdirən ideyalar sistemi adlandırırlar. [4, s.14] Hətta ideologiyayı insanların sosial-siyasi fəaliyyətinin məhsulu hesab edənlər də vardır. [3, s.385] Bir sözlə, müəyyən ideyalara xidmət etməyən, yəni ideologiyasız sivil cəmiyyət mümkün deyil. Qısa və ya uzunmüddətli olmasından, ümumbəşəri, ümumdövlət, ümumxalq, ümummilli, partiya, sinfi və s. mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, ideologiya həmişə mövcud olub, bu gün var və gələcəkdə də, sözsüz, buna ehtiyac olacaqdır.

Bəs bu gün ideoloji iş ehtiyac harda və necə özünü büruzə verir? Demokratik inkişaf yolunu seçmiş dövlətlərdə siyasi partiyalar seçicilər arasında fəal təbliğat işi aparmaqla hakimiyyət uğrunda mübarizədə öz məqsədlərinə nail ola bilirlər. Buna görə də belə cəmiyyətlərdə müxtəlif ideyaların mövcudluğu labüddür. Doğru-dürüst hesablanmış ideya öz ətrafına daha çox tərəfdar toplayır. Hər bir siyasi partiyanın fəaliyyətinin əsas məramı, məqsədi cəmiyyət üzvləri arasında nüfuz, inam, etibar qazanmaqla demokratik - seçki yolu ilə hakimiyyətə gəlməkdir. Dünya təcrübəsində siyasi hakimiyyəti əldə etməyin sivil siyasi mübarizə yolu məhz budur.

Yer üzündə çox partiyalar yaradılıb, bu gün də müəyyən aktual ideyalarla fəaliyyət göstərənlərin sayı kifayət qədərdir. Lakin onlardan çox az miqdarı öz məqsədlərinə nail ola biliblər. Qalanlarının ciddi-cəhdi isə boş çıxıb. Niyə? Səbəb sadəcə təbliğat - təşviqat mexanizmini düzgün qura bilməməkdir. Məhz buna görədir ki, partiya daimi təbliğat mexanizmi - ideoloji iş olduqca vacibdir.

Demokratik cəmiyyətdə ideoloji amil. İndi demokratik cəmiyyətlərdə ideoloji işin əsas aspektlərinə nəzər salaq:

- demokratik rəqabətə uyğun təkmil strukturun yaradılması;
- şəxsi keyfiyyətləri nəzərə alınmaqla, ideoloji fəalları düzgün seçilməsi;

-siyasi təhlil və proqnozlaşdırma;

-ideoloji fəaliyyətin ideya istiqamətlərinin dəqiqləşdirilməsi, təbliğat vasitələri və onlardan səmərəli istifadə.

Hakimiyyətdə olarkən qarşıya qoyulan əlavə hədəflər isə təxminən bunlar olmalıdır:

-sözün əməli işlə sübutu;

-iqtidar – xalq birliyinə nail olunması;

-aşkarlıq və şəffaflığın təmin olunması;

-real vəziyyətin xalqa vaxtlı-vaxtında çatdırılması.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz ideoloji işin əsas aspektlərindən sivil cəmiyyətdə siyasi partiya üçün məqbul hesab edilən və sosioloqların maraq dairəsi ilə uzlaşan ikisi üzərində dayanaq:

İdeoloji iş gerçəkliyə, reallığa söykənməlidir. Bu baxımdan təhlil və proqnozlaşdırma xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də cəmiyyəti narahat edən siyasi, sosial, hüquqi problemlərin və onların həlli yollarının düzgün müəyyən edilməsi partiyanın fəaliyyətində əsas məsələlərdən biri olmalıdır.

Partiyada ideoloji fəaliyyətin səmərəli təmin edilməsi onun ideya istiqamətlərinin dəqiqləşdirilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Müasir dövrdə Azərbaycan mühitində ideoloji işin prioritet hesab edilən istiqamətini Azərbaycançılıq ideyası təşkil edir. Bu da özündə aşağıdakıları birləşdirir:

-Vətən eşqi, vətənpərvərlik, torpağa bağlılıq;

-müstəqil dövlətin müdafiəsi, güclü ordu quruculuğu;

-milli birlik, milli təəssübkeşlik;

-ədalətli, azad cəmiyyət;

-qanunun aliliyi;

-etibarlı sosial dəstək;

-tolerantlıq, multikulturalizm və s.

Ulu öndər Heydər Əliyevin müəllifi olduğu və ümumdövlət, ümumxalq ideologiyasına çevrilmiş Azərbaycançılıq ideyası indiki və gələcək nəsillərə daim aşılmalıdır. 31 dekabrın Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik gününün elan edilməsi, Dünya Azərbaycanlılarının Qurultaylarının keçirilməsi, xarici ölkələrdə diaspor təşkilatlarının yaradılması və onların fəaliyyətinin xüsusi dövlət qurumu tərəfindən əlaqələndirilməsi və s. bu ideyanın reallaşdırılmasına yönəldilmiş tədbirlərdir.

Belə bir deyim var: Vətənsiz insan qanadsız quş, köksüz ağac kimidir. Torpağa bağlılıq, yurd sevgisi bizim millətin genindədir, həyatı boyu özü ilə daşıyır və əbədi olaraq daşıyacaq. Atababa yurdundan didərgin salınan soydaşlarımız 30 il ərzində ürəklərində torpaq həsrəti ilə yaşadılar, amma heç vaxt ümidlərini itirmədilər. Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qazanılan tarixi Zəfər onların yurd həsrətinə son qoydu.

Rəsmi statistikaya görə, dünyada 4 minə yaxın xalq, rəsmi tanınan 193 dövlət var. Onlardan 192-si Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvüdür. BMT-yə üzv olmayan və beynəlxalq arenada tanınan ölkə isə Vatikandır. [8, s.48] Rəqəmlərdən də göründüyü kimi, hər xalqa özünün ayrıca dövlətini qurmaq nəsisib olmayıb. Ərazisinin kiçikliyinə, əhali sayının azlığına baxmayaraq, bizim müstəqil dövlətimiz var.

Doğru deyiblər: müstəqilliyi qorumaq onu əldə etməkdən çətindir. 30 illik müstəqillik dövrü bu həqiqəti açıq-aşkar bir daha sübut etdi. Ölkəmiz bu qısa zaman kəsiyində çox çətin, lakin böyük uğurlu yol keçib. Bəlkə də başqalarının yüzilliklər ərzində keçə bilmədiyi yolu addımlayıb.

Atalar gözəl deyib: “Birlik olmayan yerdə dirilik olmaz”. Azərbaycan xalqı 1990-cı ilin yanvarında tankların qarşısında əliyalın dayananda, 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsində düşməni torpaqlarımızdan mərdliklə qovanda dünya bizim birliyimizin, övladlarımızın qəhrəmanlığının bir daha şahidi oldu. Bu, həm də xalqımızın dünyanı heyretə gətirən milli birliyinin, milli təəssübkeşliyinin təzahürü idi.

Tarixən xalqımız tolerant, multikultural mühitdə yaşayıb. Azərbaycan dünyada müxtəlif dinlərə etiqad edən çoxsaylı xalqların, millətlərin dostluq, mehribanlıq şəraitində birgə yaşadıkları nadir ölkələrdən biridir. Bu gün dövlət siyasəti olan və dünyanın əksər dövlətlərinin həsəd apardıqları tolerantlıq və multikulturalizm bizim ən böyük mənəvi sərvətimizdir.

Siyasi partiya xalqın dəstəyini qazanaraq hakimiyyətə gələrkən verdiyi vədi əməli işlə sübut etməlidir. Xalq siyasi partiyanın sözü ilə işinin vəhdətinin, ölkənin bütün sahələrində davamlı irəliləyişlərin şahidi olmalı, bunun nəticələrini öz gündəlik həyatında yaxından hiss etməlidir. Bu, əhalinin iqtidara və onun mənsub olduğu partiyaaya olan inamının uzunömürlü olmasına möhkəm zəmin yaradır.

Hakimiyyətin və iqtidar partiyasının yalnız bir dayacağı var – xalq. Konstitusiyamızda da hakimiyyətin mənbəyinin xalq olduğu dəqiq göstərilib. Buna görə də hakimiyyətin və iqtidar partiyasının fəaliyyətinin əsas hədəfi iqtidar – xalq birləyinə nail olmaqdır. Hakimiyyət xalqa, xalq hakimiyyətə arxalananda güclü, əzəmətli olur!

Bütün deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ideoloji iş siyasi partiyanın fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri olduğu üçün onun düşünülmüş, ölçülüb-biçilmiş şəkildə həyata keçirilməsi daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

İdeoloji fəaliyyətdə sosioloji tədqiqatların rolu. Bütün bu sadaladığımız məsələlərin həlli ilə bağlı ideoloji fəaliyyətdə sosiologiya elminin xüsusi rolu və əhəmiyyəti vardır. Fikrimizi konkret faktlarla izah etməyə çalışaq. Sosioloqların əksəriyyəti sosiologiyanın predmetinin cəmiyyətin real vəziyyətinin öyrənilməsi. [5, s.15] olduğunu, bəziləri isə sosioloji xidmətin vahid sifarişçisi və istifadəçisinin beynəlxalq sistem olduğu fikrini irəli sürürlər. [6, s.127]

İnsanları daha çox düşündürən və narahat edən məsələ təhlükəsiz yaşayışın və etibarlı gələcəyin təmin edilməsidir. Bunun üçün isə güclü dövlət olmalıdır. Dövlət güclü, qüvvətli və qüdrətli olmalıdır ki, öz müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamağa qadir olsun. Belə olduğu təqdirdə, insanların gündəlik qayğıları azalır, sosial problemləri tədricən həll olunur və gələcəyə inam möhkəmlənir. Ona görə də dövlətin bütün fəaliyyətinin əsasını “Hər şey xalq üçün” məqsədi təşkil etməlidir. Belə olan halda, xalqın gündəlik qayğılarının, üzləşdiyi problemlərin vaxtında təhlil edilərək aşkara çıxarılması və onların həlli yollarının göstərilməsi olduqca vacibdir. Bütün bu məsələlər isə sosiologiya elminin və sosioloqların üzərinə düşən vəzifədir. Bu məqsədlə ixtisaslaşmış sosial tədqiqatlar mərkəzləri tərəfindən əhali arasında aparılan rəy sorğuları, analitik təhlillər real vəziyyət barədə müfəssəl məlumat əldə etməyə, gələcək üçün düzgün proqnozlar verməyə imkan verir.

Azad, ədalətli cəmiyyətdə təhlükəsizlik şəraitində yaşamaq tarixən hər bir xalqın ən ülvü arzularından biri olub. Sərbəst toplaşmaq, söz, fikir, dini etiqad azadlığı və s. hüquqlar Ana Qanunumuz Konstitusiyada konkret təsbit olunub və bir sıra qanunlar qəbul edilib. İnsanlara yaşayış üçün nə lazımdır? Arzusuna uyğun peşəyə yiyələnmək, biliyinə, təcrübəsinə, qabiliyyətinə uyğun işlə təminat, ailəsinin ehtiyaclarını ödəmək imkanı, seçmək və seçilmək hüququ, özünü azad cəmiyyətin bir üzvü kimi hiss etmək, fikrini sərbəst şəkildə bildirmək, səhiyyə, sosial xidmətlərdən yararlanmaq, hökumətin davamlı sosial dəstəyini rahat əldə etmək. Ölkəmizdə bu istiqamətdə çox işlər görüldü və görülməkdədir. Lakin hələ görüləsi işlər də çoxdur. Bütün bu vacib məsələlərlə bağlı həyata keçirilən və nəzərdə tutulan tədbirlərin işıqlandırılması, əhalinin məlumatlandırılması ideoloji işin əsasını təşkil edirsə, cəmiyyətin inkişafına mane olan mövcud çatışmazlıqların vaxtında üzə çıxarılması və aradan qaldırılmasında yaxından iştirak etmək isə sosioloqların qarşısında duran ən vacib məsələlərdən olmalıdır. Bu sahədə ideoloqlarla sosioloqların birgə fəaliyyəti daha səmərəli ola bilər.

Hakimiyyətin fəaliyyətində əsas meyarlardan biri də aşkarlıq və şəffaflığın təmin olunmasıdır. İqtidar hər zaman xalq üçün açıq olmalıdır, xalqla birbaşa ünsiyyətdən heç vaxt çəkinməməlidir. Əhalini ciddi narahat edən heç bir məsələ gizli qalmamalıdır. Bir sözlə, aşkarlıq və şəffaflıq gündəlik fəaliyyətin güzgüsü olmalıdır.

Problemlə üzləşməyən dövlət yoxdur. Əsas məsələ bu problemlərin yarana biləcəyini mütəxəssislər-sosioloqlar cəlb etməklə, qabaqcadan proqnozlaşdırmaq, qabaqlayıcı tədbirlər görməklə onların təsir dairəsini azaltmaq və aradan qaldırmaqdır. Doğrudur, bəzən gözlənilməz hallar (xarici müdaxilələr, təbii fəlakətlər, pandemiya və s.) meydana çıxa bilər. Bütün hallarda, o cümlədən fors-major halları ilə bağlı ən çətin məqamlarda ən doğru yol həqiqəti, real vəziyyəti olduğu kimi xalqa vaxtlı-vaxtında çatdırmaq, ehtiyac varsa, zamanında xalqın maddi və mənəvi dəstəyini istəməkdir. Müstəqillik illərində hamımız belə hadisələrin dəfələrlə canlı şahidləri olmuşuq.

44 günlük Vətən Müharibəsində Ali Baş Komandanımız cənab İlham Əliyev 10 dəfə xalqa müraciətində real vəziyyəti, işğaldan azad olunmuş şəhərlər, kəndlər, hətta mühüm yüksəkliklər barədə məlumatı şəxsən özü çatdırdı, xarici ölkələrin 30-dan çox telekanalına verdiyi müsahibələrdə xalqımızın haqq səsinə, ədalətin bərpası uğrunda mücadiləsini bütün dünyaya və ölkə ictimaiyyətinə hər dəfə bəyan etdi. Bu da xalq tərəfindən rəğbətlə qarşılandı və təqdir edildi. Müharibədən sonra yaradılmış “Qarabağ Dirçəliş” [1] və “Yaşat” [2] fondlarına əhali tərəfindən qısa müddətdə xeyli vəsaitin köçürülməsi, bu ümumdövlət, ümumxalq işində geniş kütlənin fəal iştirakı da xalqımızın həyat əhəmiyyətli, vacib məsələlərə dəstəyi, töhfəsidir. Bu işdə də sosioloqlar və sosioloji tədqiqatlar mərkəzlərinin iştirakı vacibdir.

Gənc müstəqil Azərbaycanda sosiologiya elminin inkişafı ilə bağlı müəyyən tədbirlər həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 aprel 2019-cu il tarixli fərmanı ilə Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi yaradılmışdır. Azərbaycan Sosioloqlarının 3 may 2006-cı ildə keçirilmiş birinci qurultayında Azərbaycan Sosioloqlar Birliyi yaradılmışdır. 2005-cı ilin dekabr ayında Türkiyənin İzmit şəhərində Türk dünyası sosioloqlarının I qurultayı keçirilmiş və Türk Dünyası Sosioloqlar Birliyi (TDSB) yaradılmışdır.

Azərbaycanda sosiologiya elmi müstəqillik əldə edildikdən sonra tədris edilir. Son illərdə sosial problemlərin həm nəzəri, həm praktiki öyrənilməsi sahəsində aparılan elmi araşdırmaların sayı xeyli artmaqla yanaşı, AMEA-da, Bakı Dövlət Universitetində, Sumqayıt Dövlət Universitetində sosiologiya sahəsində ixtisaslı kadrların hazırlanması istiqamətində xeyli iş görülür.

Sosioloqların fikrincə, inkişafda olan və keçid dövrünü yaşayan cəmiyyətlərdə müəyyən sosial problemlərin olması təbiidir. 1990-cı illərin əvvəllərində mərkəzləşmiş iqtisadiyyatın dağılması müttəfiq respublikalarda bütün sahələrin qısa müddət ərzində tənəzzülünə səbəb oldu. Bir tərəfdən süni şəkildə yaradılmış Dağlıq Qarabağ problemi, Azərbaycanın əzəli torpaqlarının işğalı, digər tərəfdən isə dövlətin idarə olunmasında baş verən nizamsızlıq bu tənəzzülü daha da dərinləşdirdi, ölkəmizi bürüyən işsizlik, yoxsulluq isə əhəlinin həyat səviyyəsinin acınacaqlı hala düşməsi ilə nəticələndi. [7, s.75]

1993-1994-cü illərdən başlayaraq həyata keçirilən siyasi, iqtisadi, hüquqi islahatlar, dövlət idarəçiliyində qanunların möhkəmləndirilməsi, ölkədə sabitliyin bərqərar edilməsi, xarici təzyiqlərə baxmayaraq Əsrin Neft Müqaviləsinin imzalanması ilə yeni maliyyə resurslarının əldə edilməsi Azərbaycanı böhran vəziyyətindən qurtularaq sürətli inkişaf mərhələsinə keçməyə geniş imkanlar açdı. Həyata keçirilən sistemli iqtisadi, sosial siyasət nəticəsində bu gün Azərbaycan regionun lider dövlətinə, dünyada sürətlə inkişaf edən, çox parametrlərə görə qabaqcıl ölkələrdən birinə çevrilib.

Ölkəmizdə sosiologiya elminin inkişafı üzrə müəyyən tədbirlərin görülməsinə baxmayaraq, bu elmin imkanlarından lazımi səviyyədə istifadə edilmir. Gənc müstəqil dövlət kimi Azərbaycanda da həllini gözləyən sosial problemlər qalmaqdadır və onların mütəmadi olaraq öyrənilməsi və həlli ilə bağlı təkliflərin irəli sürülməsi sosioloji tədqiqatların obyektə olmalıdır. Bu məqsədlə yeni sosial tədqiqatlar mərkəzlərinin yaradılması, sosioloji tədqiqatların əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, bu işə mütəxəssislərlə yanaşı vətəndaş cəmiyyəti institutlarının da cəlb edilməsi məqsədəuyğundur. İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlət idarəetməsində, sosial siyasətin müəyyənləşdirilməsində sosioloqlar kadr kimi məsul sahələrdə çalışırlar. Lakin bizdə bu göstərici xeyli aşağıdır. Araşdırmalar göstərir

ki, ixtisasca sosioloq olub başqa sahələrdə çalışanlar kifayət qədərdir. Bu, sosioloji təhsil sahəsində və onlardan istifadədə problemlərin olduğunu göstərir.

Ümumiyyətlə, sosiologiya elmi bu gün cəmiyyətdə baş verən proseslərə vaxtında zamanın tələblərinə uyğun olaraq reaksiya verməlidir. Dövlətin tərəqqisi və möhkəmlənməsi şəraitində milli sosiologiyanın inkişafı ilə bağlı yeni perspektivlər açılır. Bütün bunlar Azərbaycanda sosiologiya elminin cəmiyyətin və ideoloji işin barometri kimi daha da inkişaf etdirilməsini tələb edir.

Nəticə. Müasir dövrdə istər dövlət, istərsə də siyasi partiyalar tərəfindən həyata keçirilən ideoloji fəaliyyətdə sosiologiya elminin və sosioloqların da rolu böyükdür. Birgə iş əhəmiyyətli nəticələr əldə etməyə əlverişli imkan yarada bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün müdafiəsi ilə əlaqədar yaralananların və şəhid ailələrinin təminatına dəstək fondunun ("YAŞAT" Fondu) yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 8 dekabr 2020-ci il tarixli Fərmanı // <https://president.az/articles/48582>
2. "Qarabağ Dırçəliş Fondu" publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 yanvar 2021-ci il tarixli Fərmanı // <https://president.az/articles/49876>
3. Эфендиев А.Г. Общая социология. Учебное пособие. –М.: ИНФРА-М, –2000. –654 с.
4. Кузнецов В.Н. Социология идеологии. Учебное пособие. М.: 2007.
5. Танчер В. Социология и идеология в ракурсе постмодерного мышления // Социология: теория, методы, маркетинг. –М., –2000. –№4, –с.125-132.
6. Култыгин В.П. Социология. Учебное пособие. –М., –2004. –213 с.
7. Məmiyev, C. M. Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi islahatların yoxsulluğun azaldılmasında rolu / C. M. Məmiyev, Z. V. Bünyadov // SDU, Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2020. – Vol. 16. – No 4. – P. 75-78. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44598010>
8. Кунина, И. А. Модель системы международных отношений в рамках реалистической парадигмы / И. А. Кунина // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2021. – Т. 17. – № 2. – С. 48-53. <https://elibrary.ru/item.asp?id=46294133>

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ СОЦИОЛОГИИ В ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Насирова Н.М.

Ключевые слова: общество, идеология, идеологическая деятельность, идеологическая цель, социальная ситуация, социальные потребности, социальные исследования.

В статье рассматривается сущность идеологии, ее значение в обществе и в деятельности политических партий, причины необходимости идеологической работы, ее цели, основные аспекты и направления. Также рассматривается опыт Азербайджана в этой области, в частности, идея азербайджанства, приводятся конкретные цели и примеры реализации этой идеи. Затем в качестве важного элемента идеологической работы отмечается необходимость своевременного изучения проблем, с которыми сталкивается население, правильного объяснения их решения и сроков. В статье в этой связи рассматриваются возможности и роль социологии. С этой целью подчеркивается необходимость опросов общественного мнения и анализа их результатов, проводимых специализированными центрами социальных исследований для получения подробной информации о реальной ситуации и составления точных прогнозов на будущее.

SUMMARY
THE ROLE AND IMPORTANCE OF SOCIOLOGY IN IDEOLOGICAL ACTIVITY
Nasirova N.M.

Keywords: *society, ideology, ideological activity, ideological goal, social situation, social needs, social research.*

The article examines the essence of ideology, its importance in society and in the activities of political parties, the reasons for the need for ideological work, its goals, main aspects and directions. The experience of Azerbaijan in this area, in particular, the idea of Azerbaijanism, is also considered, specific goals and examples of the implementation of this idea are given. Then, as an important element of ideological work, the need for timely study of the problems faced by the population, the correct explanation of their solution and timing is noted. In this regard, the article discusses the possibilities and role of sociology. To this end, the need for public opinion polls and analysis of their results, conducted by specialized centers for social research, is emphasized in order to obtain detailed information about the real situation and make accurate forecasts for the future.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	23.09.2021
	Son variant	20.10.2021

УДК 330.101

DOI 10.54758/16801245_2021_17_4_65

ФАКТОРЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

¹МАХМУДОВА ЛАЛА ФАГАЙЛ гызы²ОСМАНОВ ИЛЬГАР ОСМАН оглу*Сумгаитский государственный университет, 1-доцент, 2-ассистент*ilqarosmanov1975@mail.ru

Ключевые слова: устойчивое развитие, экономика, экономическая безопасность, финансы, банковское дело, кредит, население, человеческий капитал

Рост глобальных экономических проблем, истощение природных ресурсов, возникновение кризисов различного типа превращает поиск путей обеспечения устойчивого развития в объективную необходимость. Для определения путей обеспечения устойчивого развития, в первую очередь, требуется определение, влияющих на нее факторов.

Во время пандемии COVID-19 проведение реформ в экономике страны, обеспечение ее устойчивого и безопасного развития являются актуальными проблемами. Устойчивость определяется терпимостью государства к негативным внешним факторам, способностью адаптироваться к ним и избавляться от них. Если не обеспечить устойчивость на необходимом уровне, то возможности социально-экономического развития государства ослабевают.

Устойчивость формируется под влиянием ряда универсальных факторов. Если невозможно нейтрализовать последствия экономических дисбалансов, то под влиянием негативных внешних воздействий нарушается устойчивое развитие экономики. В таких условиях государство не может в полной мере выполнять свои функции, не в силах предотвратить снижение благосостояния и уровня доходов населения.

В целом, характеристики воздействия негативных факторов на устойчивость экономического развития следующие:

- ✓ негативные факторы нарушают структуру социально-экономической системы;
- ✓ значительная часть ресурсов затрачивается на устранение негативных факторов;
- ✓ снижаются темпы роста показателей социально-экономического развития. [1, с. 54]

С этой точки зрения, правильное определение факторов развития превращается в актуальную проблему.

Социально-политические факторы входят в группу важных факторов устойчивого развития страны. Социально-политические факторы необходимы для нормальной жизни общества и личности. Деятельность общественно-политических организаций напрямую связана с сохранением и развитием человеческого капитала, что в свою очередь ускоряет экономический рост, способствует развитию отношений предприниматель-сотрудник и облегчает возможности получения информации. Более активное использование человеческого капитала приводит к увеличению качественных и количественных аспектов экономического роста.

Есть также социальные факторы, влияющие на устойчивое развитие. Они путем инвестирования в человеческий капитал напрямую влияют на защиту здоровья, обеспечение занятости, повышение уровня образования и жизни населения. Человеческий капитал - это интенсивный и продуктивный фактор экономического развития. Надо отметить, что человек обладает качеством создания системы. Неотъемлемой частью человеческого капитала

являются межличностные отношения, убеждения и нормы поведения. В совокупности они образуют механизм социального взаимодействия.

Наряду с вышеперечисленными факторами, влияющими на устойчивое развитие, выделяют также экономические факторы, основными из которых являются финансово-кредитная система. Финансовая система важна с точки зрения инвестирования в национальную экономику. Финансовая система – движущая сила устойчивого развития. Поэтому, правильное управление финансами в стране – одна из актуальных задач.

Система кредитования, также, имеет значение, с точки зрения влияния на устойчивое развитие. Создание эффективных механизмов и инструментов кредитования, эффективное использование имеющихся в этой отрасли средств государственного регулирования стимулирует активную инновационную и инвестиционную деятельность, обеспечивает рост производства конкурентоспособной продукции. Здесь, следует особо отметить роль банковского сектора.

Природно-экологические факторы играют ключевую роль в устойчивом развитии экономики каждой страны. Основное условие устойчивого развития страны – безопасность окружающей среды. Обеспечение экологической безопасности очень важно как для развития сельского хозяйства, так и для жизни и деятельности человека. Поскольку производство пищевых и непродовольственных товаров, важных для жизни человека, их здоровье напрямую связано с природными факторами (почва, лесной покров, реки, моря и др.). [5, с.62] Эта концепция напрямую связана с необходимостью поддержания определенного уровня природно-ресурсного потенциала и требуемого качества окружающей среды. Без выполнения условий эффективного использования природных ресурсов и защиты окружающей среды реализация подобной концепции невозможна. Природно-экологические факторы подразумевают формирование и развитие определенных областей специализации, а также, обеспечение долгосрочного устойчивого развития региона.

Следующим фактором, влияющим на устойчивое развитие, является фактор конкурентоспособности. Данный фактор является одним из основных условий успешной деятельности промышленных предприятий в стране. Обеспечение конкурентоспособности создает предпосылку для обеспечения экономической безопасности, повышения уровня жизни населения, сохранения и развития внутреннего рынка, успешной интеграции страны в мировую экономику. [3, с.529] Поэтому, наше время, когда пандемия COVID-19 широко распространена, задача состоит в том, чтобы разработать новые стратегии конкурентоспособности и улучшить существующие, чтобы предотвратить негативные воздействия, что в конечном итоге станет важным фактором устойчивого развития.

В целом, устойчивое развитие требует создание механизмов и инструментов, обеспечивающих систему налогов, кредитов, цен, таможенных тарифов и пошлин, государственной помощи и поддержки. Они также проявляются как факторы внешней среды, влияющие на развитие предприятий на микроуровне.

Важной проблемой в обеспечении устойчивого развития является то, что источником действий, влияющим на это развитие, являются компетентные органы и многочисленные хозяйствующие субъекты, которые принимают независимые управленческие решения, исходя из собственных интересов. К этим субъектам относятся: государственные, региональные, местные органы власти, субъекты предпринимательства, общественные организации и др. [2, с. 7-28]

Ряд управленческих факторов, регулирующих потребление природных запасов, обеспечивающих жизнедеятельность общества, объединяющих в себе планирование, определение стандартов и ограничений имеют большое значение.

Основная задача управления процессами устойчивого развития заключается не только в исключении или минимизации рисков и потерь, но и в определении и использовании факторов развития в соответствии с тенденциями динамики социально-экономического

развития страны. Экономический механизм, решающий данную проблему, представляет собой набор правил, процедур, функций и методов, регулирующий их в процессе функционирования социально-экономической системы. В рамках данного механизма реализуются цели и задачи, обеспечивающие устойчивое развитие страны. Эффективный механизм управления обеспечивает стабилизацию и последующее улучшение системы с помощью ряда инструментов.

Важными факторами, влияющим на устойчивое развитие являются, также, интеграционные процессы. Следует отметить, что один из путей развития интеграционных процессов в нашей стране – это расширение сотрудничества с мировыми странами. В результате этой политики Азербайджан в настоящее время поддерживает взаимные экономические и торговые отношения более чем с 160 странами. Экономический потенциал страны, богатство сырьевых и минеральных ресурсов, природные условия и выгодное экономико-географическое положение еще больше увеличивают возможности для сотрудничества. [4, s.72]

Принимая во внимание местные особенности Азербайджана и направления экономического развития, для обеспечения устойчивого развития необходимо обратить внимание на следующие факторы:

1. Количество и качество природных ресурсов. Целенаправленное использование природных ресурсов - важный фактор устойчивого развития страны. Для определения направления развития страны на ближайшие годы необходимо дальнейшее совершенствование способов целевого использования природных ресурсов.

2. Одним из факторов, влияющих на устойчивое развитие, является совершенствование таможенной деятельности в рамках международных организаций, а также на основе укрепления сотрудничества с отдельными странами. Азербайджанская Республика, проводящая активную таможенную политику, также стремится максимально использовать сотрудничество с различными международными финансовыми и таможенными организациями и отдельными странами. Благодаря таможенному сотрудничеству усиливается интеграция экономики Азербайджана в мировую экономику, повышается уровень внешнеэкономической деятельности, а также таможенная деятельность организована в соответствии с международными требованиями.

3. В настоящее время идет процесс интеграции национальной экономики в мировую экономическую систему. Учитывая это, необходимо выстраивать структуру сельскохозяйственного производства в нашей стране в соответствии с разделением труда на мировом рынке и требованиями этого рынка. Мировой рынок должен быть сформирован таким образом, чтобы изменить структуру производства на основе как более высоких инновационных технологий, так и критериев качества. Внутренний рынок должен быть сформирован так, чтобы удовлетворять его потребности, особенно в плане улучшения продовольственной корзины потребителей и продовольственной безопасности страны. Безусловно, обеспечение экономической продовольственной безопасности является ключевым условием нормальной жизни и деятельности людей.

4. Принять во внимание такие факторы, как совершенствование экономической правовой базы, привлечение иностранного капитала и создание совместных предприятий в соответствии с современными требованиями, эффективная реализация инвестиционных решений, рынок, сырье, трудовые ресурсы, технологические особенности, доход от лицензионных прав. следует принимать.

5. Расширение экономических интеграционных отношений во многом зависит от устойчивого развития. Регулирование внешнеэкономической деятельности связано с укреплением экономических и политических позиций страны.

В результате можно сказать, что выявление и анализ факторов, обеспечивающих движение социально-экономической системы страны по траектории устойчивого развития,

следует рассматривать как сложную и комплексную задачу с использованием институционального и синергетического подхода. Этот подход следует учитывать при взаимодействии природно-экологических, общественно-политических, экономических, социальных и др. аспектах устойчивого развития. Такой подход к взаимодействию этих факторов носит системный характер, направлен на противодействие влиянию внешней и внутренней среды, поддержание баланса и устойчивого развития.

ЛИТЕРАТУРА

1. Шедько Ю.Н. Факторы и условия устойчивости развития региона: синергетика взаимодействия // Вестник МГОУ. Серия: «Экономика» 2014, № 4, с. 49-55
2. Ускова Т.В. Управление устойчивым развитием региона. Вологда: ИСЭРТ РАН, 2009, 355 с.
3. Şəkəraliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: Dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi. Bakı: İqtisadi Universiteti, 2011, 531 s.
4. Mahmudova L.F., Osmanov İ.O. Ölkənin iqtisadi inkişaf prosesində beynəlxalq integrasiya əlaqələrinin rolu // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi, –2019, –C.15, –№1. –s.72-75 . <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/pdf/S19-1.pdf>
5. Vəliyeva, L. M. Q. Ekoloji təhlükəsizlik və onun təmin olunmasının iqtisadi aspektləri / L. M. Vəliyeva // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2020. – Vol. 16. – No 2. – P. 60-63.; <https://elibrary.ru/item.asp?id=43169097>

XÜLASƏ

MİLLİ İQTİSADİYYATIN DAVAMLİ İNKİŞAF AMİLLƏRİ

Mahmudova L.F., Osmanov İ.O.

Açar sözlər: *dayanıqlı inkişaf, iqtisadiyyat, iqtisadi təhlükəsizlik, maliyyə, bank, kredit, əhali, insan kapitalı*

Müasir dövrün aktual problemlərindən biri dayanıqlı inkişafın təmin edilməsidir. Dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi üçün, ilk növbədə, ona təsir göstərən amillər tədqiq edilməlidir. Bu baxımdan məqalənin mövzusu aktualdır. Məqalədə dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi yollarını tapmaq üçün ona təsir göstərən amillərin müəyyən edilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır. Dayanıqlı inkişafa təsir edən ictimai-siyasi, sosial, iqtisadi, təbii-ekoloji və s. kimi amillər haqqında məlumat verilmişdir. Həmin amillərin hər birinin dayanıqlı inkişafa təsir dərəcəsi tədqiq edilmişdir.

SUMMARY

FACTORS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY

Mahmudova L.F., Osmanov I.O.

Key words: *sustainable development, economy, economic security, finance, banking, credit, population, human capital*

One of the main problems of our time is to ensure sustainable development. To ensure sustainable development, first of all, the factors influencing it should be investigated. From this point of view, the topic of the article is relevant. In order to determine the paths of sustainable development, the article substantiates the need to determine the factors influencing it. Information on social, socio-political, economic, natural-ecological and other factors influencing sustainable development is provided. The influence of each of these factors on sustainable development is investigated.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	05.04.2021
	Son variant	28.05.2021

UOT 327.7:341.1

DOI 10.54758/16801245_2021_17_4_69

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОРГАНИЗАЦИИ, РЕГУЛИРУЮЩИЕ МЕЖДУНАРОДНУЮ ТОРГОВЛЮ

ГАМИДОВА АЛМАС МАМЕДАГА ГЫЗЫ

Сумгаитский государственный университет, д.ф.э., ст. преподаватель

almashamidova@mail.ru

Ключевые слова: *международная торговля, импорт, экспорт, услуги, ВТО, ОПЕК.*

Международная торговля – одна из самых сложных экономических категорий. В современных условиях международная торговля – важная часть развития каждой страны и мировой экономики в целом. Потому что ни одно государство не может развиваться в условиях глобализации без создания эффективной системы экономических отношений с экономиками других стран. Международная торговля – это международный обмен товарами и услугами между государствами, т.е. сфера международных товарно-денежных отношений, охватывающая совокупную внешнюю торговлю всех стран мира. Международная торговля охватывает импорт и экспорт товаров и услуг.

На протяжении веков международная торговля была важнейшей формой внешнеэкономической деятельности, сохраняя ключевую роль в развитии национальных экономик и мировой экономики в целом. Международная торговля представляет собой процесс, связанный с перемещением товаров и услуг за пределы государства. Под ним понимается отношение государств, с целью экспорта и импорта товаров и услуг. [3, с.81]

Так или иначе, все страны мира зависят от международной торговли. Степень зависимости определяется как отношение объема международной торговли (общего объема импорта и экспорта) к валовому внутреннему продукту. Согласно последним аналитическим данным, международная торговля в настоящее время составляет 4/5 от общего объема международных экономических отношений. Это показывает, что международная торговля оказывает сильное влияние на состояние и общее развитие мировой экономики. Поэтому регулирование международной торговли – одна из актуальных проблем современности.

Международные экономические организации играют важную роль в регулировании международной торговли. Международные экономические организации – очень важное и неразрывное звено в системе международных отношений. Значение международных организаций в экономической и финансовой деятельности стран велико. Они способствуют сближению, взаимной интеграции стран и интенсификации экономического роста. Международные организации пытаются устранить таможенные границы между странами, что, несомненно, благотворно сказывается на торговых процессах. Международные организации помогают улучшить показатели мировой экономики и финансового развития.

Причина создания международных организаций – широкая сфера регулирования международных торговых операций и процедур их выполнения странами всего мира. Одной из таких организаций является Всемирная торговая организация (ВТО), которая устанавливает основные принципы регулирования международной торговли. Рассмотрим роль ВТО в регулировании международной торговли.

Всемирная торговая организация (ВТО) – международная экономическая организация, занимающаяся многосторонним регулированием торговли товарами, услугами и интеллектуальной собственностью.

ВТО играет ведущую роль в системе многостороннего регулирования международной торговли. Это один из крупнейших экономических союзов в мире. ВТО начала свою работу в начале 1995 года. Основная цель - помочь странам-членам преодолеть таможенные барьеры, а также способствовать свободной конкуренции во всем мире. Органы ВТО контролируют выполнение всех положений Устава государств-членов ВТО.

Положительная роль ВТО в мировой экономике заключается в удешевлении импортных товаров при снижении торговых барьеров. В борьбе за место на рынке по мере повышения качества продукции местных производителей появляется широкий спектр товаров и услуг. Растет и количество рабочих мест (особую роль в этом играет экспорт).

Деятельность ВТО основана на нескольких принципах:

1. Торгуйте без дискриминации. Принцип дискриминации имеет двойственную природу. Во-первых, нет дискриминации между торговыми партнерами. Каждая страна предлагает всем партнерам менее выгодные условия торговли, чем те, которые она предлагает хотя бы одной стране. Это требование направлено против дискриминации в международной торговле по стране происхождения или стране назначения. Другой аспект - недопустимость дискриминации иностранных товаров по отношению к отечественным товарам после таможенного оформления. Выполнение этого требования подразумевает отношение к иностранным товарам, поступающим на местный рынок.

2. Осуществление мер ограничения импорта только на основании правил ВТО. При этом для защиты внутреннего рынка применяются защитные меры, антидемпинговые пошлины, компенсационные пошлины.

3. Прогнозирование торговой политики - проведение торговой политики в соответствии с установленными правилами и предотвращение одностороннего нарушения обязательств. Страны, инвесторы и компании должны гарантировать, что тарифы, нетарифные ограничения и другие инструменты торговой политики применяются странами в соответствии с правилами ВТО.

4. Стимулирование конкуренции является ключевым принципом ВТО, а это означает, что страны должны отказаться от таких недобросовестных методов торговой политики, как демпинг и экспортные субсидии. Многосторонние соглашения в рамках ВТО предусматривают санкции против экспортеров и стран, проводящих несправедливую торговую политику.

5. Принцип прозрачности заключается в том, что все страны должны регулярно и полностью информировать других членов ВТО об использовании инструментов торговой политики, а также заранее информировать о мерах, которые необходимо реализовать. [1, с.485]

Первые годы существования ВТО показали, что между членами существуют серьезные и растущие разногласия, прежде всего, по поводу будущей деятельности организации. Позиции развитых и развивающихся стран существенно различались. Развитые страны неоднократно выступали за включение торговли товарами и услугами в ту форму, в которой они являются частью мандата ВТО. Эти страны справедливо отметили, что решения Уругвайского раунда еще не полностью выполнены. В частности, США, ЕС и Япония поддерживают высокие барьеры для импорта текстиля. Они поддерживают чрезвычайно высокий уровень протекционизма в этой сфере, субсидируя сельхозпроизводителей. Западные страны, в свою очередь, настаивают на расширении сферы действия ВТО. Они утверждают, что цены на рабочую силу и экологические стандарты должны приниматься во внимание при определении торгового режима в стране. При этом сами экономически развитые страны постоянно втягиваются в торговые споры друг с другом, обвиняются в нарушении принципов свободной торговли, проводят антидемпинговые расследования, вводят санкции и другие торговые ограничения.

Глобальное регулирование торговли услугами регулируется Генеральным соглашением по торговле услугами (GATS). Услуги, охватываемые GATS, разделены Секретариатом ВТО на 12 основных разделов: бизнес, инженерия, образование, туризм, транспорт, финансы и другие услуги. В связи с характером торговли услугами благоприятный режим для каждой страны применяется отдельно.

По инициативе ряда развивающихся стран основная идея Конференции Организации Объединенных Наций по торговле и развитию (ЮНКТАД), еще одной организации, регулирующей международную торговлю в системе ООН на более справедливой основе, заключается в интеграции и развитии нормативно-правовой базы.

Основной экспорт для развивающихся стран - сырье. По этой причине желательно регулировать международную торговлю в этом сегменте. Одним из эффективных методов регулирования межгосударственных товарных потоков являются межгосударственные товарные соглашения.

Интеграционные объединения также играют важную роль в разработке механизмов межгосударственного регулирования мирового рынка. В настоящее время существует более 80 региональных экономических профсоюзов, в том числе ЕС (Европейский союз), АСЕАН (Союз государств Юго-Восточной Азии), СНГ (Содружество Независимых Государств), ШОС (Шанхайская организация сотрудничества), ОПЕК (Организация стран производящих нефть). Они также покрывают более 60% мировой торговли.

Как уже было сказано, международная организация - это специализированная организация, которая занимается вопросами в определенной сфере экономики. Одной из самых популярных экономических организаций такого типа является Организация стран экспортеров нефти (ОПЕК). Сфера деятельности ОПЕК - регулирование и координация процессов добычи и экспорта нефти между ее членами. ОПЕК начала работать на международном рынке в 1961 году. Создание ОПЕК было, безусловно, важным историческим событием, положившим начало целому периоду в развитии международных и межправительственных организаций. [2, с.65]

Значение ОПЕК в мировой экономике состоит в том, что она следит за соблюдением уровня добычи «черного золота» на международном уровне и одновременно регулирует цены на нефть в пределах, установленных ее членами. Роль ОПЕК в регулировании мирового нефтяного рынка не имеет себе равных. Учитывая, что цены на нефть играют эталонную роль в формировании цен на другие источники энергии, а также влияют на стоимость акций нефтяных компаний, экономический рост, а также экономические и политические процессы, определяющие инфляцию в странах-импортерах нефти.

Как и любая организация, ОПЕК постоянно сталкивается с различными проблемами, как из-за рубежа, так и внутри организации. Ведь, с одной стороны, цены на нефть должны покрывать издержки производства и основные риски производителей. С другой стороны, цены не должны отрицательно влиять на развитие мировой экономики и, в частности, должны позволять инвестировать в развитие нефтяной отрасли. Таким образом, решение этих проблем возможно только усилиями стран-членов ОПЕК и независимых производителей. Только сбалансированная, организованная и эффективно организованная деятельность в этом направлении позволит добиться долгосрочных решений существующих проблем.

Следует отметить, что в последние десятилетия иностранные инвестиции все больше влияют на развитие международной торговли. Это происходит по мере углубления интернационализации производства, основанной на растущей технологической взаимозависимости промышленных предприятий в разных странах. Изучение и понимание системы взаимодействия между торговлей и инвестициями особенно важно для развивающихся стран и стран с переходной экономикой. Это позволит определить вклад

каждого процесса в экономическое развитие страны, сформировать комплексный подход к национальной политике и торговой политике для привлечения иностранных инвестиций, добиться синергетического эффекта и повысить их положительное влияние.

Таким образом, международные организации помогают улучшить показатели мировой экономики, регулируя международную торговлю, развивая прямые инвестиции в финансовые секторы стран-участниц.

ЛИТЕРАТУРА

1. Şəkərəliyev A.Ş., Şəkərəliyev Q.A. Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər. –Bakı: Turxan NPB, –2016, –536 s.
2. Китиева М.И., Кокурхаева Р.М. Международные организации и их роль в мировой экономике. / Китиева М.И., Кокурхаева Р.М. / Colloquium-journal, –2(26), –2019, –с. 63-66.
3. Руднева А. О. Международная торговля. –М.: ИНФРА-М, –2013, –234 с.
4. Rüstəmov, G. R. Q. Beynəlxalq maliyyə ə-valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsində beynəlxalq İqtisadi təşkilatların rolu / G. R. Q. Rüstəmov // Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2020. – Vol. 16. – No 3. – P. 78-81.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44219943>

РЕЗЮМЕ

BEYNƏLXALQ TİCARƏTİ TƏNZİMLƏYƏN BEYNƏLXALQ İQTİSADI TƏŞKİLATLAR

Hamidova A.M.

Açar sözlər: *beynəlxalq ticarət, idxal, ixrac, xidmətlər, ÜTT, OPEK*

Beynəlxalq ticarət ölkələr arasında iqtisadi münasibətlərin mühüm forması kimi çıxış edir. Beynəlxalq ticarətin inkişafı məqsədilə tənzimlənməsi müasir dövrün aktual problemlərindən biridir. Bu baxımdan beynəlxalq iqtisadi təşkilatların beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsində rolunun araşdırılması mühüm praktiki əhəmiyyətə malikdir. Məqalədə beynəlxalq iqtisadi təşkilatların beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsində rolu araşdırılır. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsində fəaliyyəti nəzərdən keçirilir. Bu proseslərin dünya ölkələrinə nə dərəcədə təsir etdiyi müəyyən edilmişdir.

SUMMARY

INTERNATIONAL ECONOMIC ORGANIZATIONS REGULATING INTERNATIONAL TRADE

Hamidova A.M.

Key words: *international trade, import, export, service, WTO, OPEC*

International trade acts as an important form of economic relations between countries. The regulation of international trade with the aim of its development is one of the pressing problems of our time. From this point of view, the study of the role of international economic organizations in the regulation of international trade is of great practical importance. The article examines the role of international economic organizations in the regulation of international trade. The activity of international economic organizations in the regulation of international trade is considered. The degree of influence of these processes on world countries has been determined.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	23.03.2021
	Son variant	10.05.2021

UOT 338.45

DOI 10.54758/16801245_2021_17_4_73

ОЦЕНКА ИНФОРМАЦИОННОЙ БАЗЫ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ В ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ СФЕРАХ

АМИРАСЛАНОВА ДИЛЯРА АМИРАСЛАН ГЫЗЫ

МАМЕДОВА ШАЛАЛА РАГИМ ГЫЗЫ

Сумгаитский государственный университет, 1-й д.ф.э. 2-й ст. преподаватель

dilare.amiraslanova@mail.ru

Ключевые слова: сфера, управление, решение, информационная база, управленческий учет, оценка

Выполнение задач, поставленных Государственной программой социально-экономического развития Азербайджанской Республики в современное время, во многом зависит от эффективной организации производственной деятельности и правильного управления этой деятельностью. Подавляющее большинство материальных благ, удовлетворяющих потребности общества, создается в производственных сферах. Дифференциация производственных сфер в структуре экономики обусловлена учетом влияния ряда факторов на экономические процессы. В качестве первого фактора необходимо учитывать характер осуществления хозяйственной деятельности. С этой точки зрения важно оценить управленческие характеристики предприятий, работающих периодически (сезонно) или непрерывно. Вопрос о привлечении краткосрочных заимствований следует решать в связи с увеличением и уменьшением резервов оборотных средств в производственных сферах и на предприятиях, где в течение года хозяйственная деятельность резко меняется. Для предприятий несезонного производства в основном характерна стабильность объема оборотных средств в течение года.

В зависимости от характера производимой продукции необходимо различать основные фонды и сферы, производящие оборотный фонд. Производство основных фондов организовано в форме капитального строительства. Средства в строительном секторе вычитаются из текущего оборота и выплачиваются в течение многих лет посредством амортизационных отчислений, что указывает на то, что управленческая деятельность в капитальном строительстве имеет разные характеристики.

Ценообразование считается важным фактором в обосновании управленческих задач в производственных сферах и определении направления контроля.

Таким образом, для эффективной организации деятельности производственных сфер наряду с технико-экономическими характеристиками сферы необходимо создание информационных ресурсов для обоснования управленческих решений и их правильной оценки.

Экономическая значимость управленческих решений в производственных сферах. Каждая из производственных сфер представлена предприятиями, занимающимися производством и продажей аналогичной или похожей продукции. Предприятия создаются и функционируют в организационно-правовой форме как полное товарищество, командитное товарищество, общество с ограниченной ответственностью, открытое акционерное общество, закрытое акционерное общество, кооператив, унитарная организация, филиал, дочерняя компания. Механизмы корпоративного управления применяются в акционерных обществах, обществах с ограниченной ответственностью, а также в кооперативах. Вопросы,

связанные с созданием, увеличением уставного капитала, долей в капитале, приобретением и использованием активов, заимствованием, погашением расходов, образованием, распределением и использованием доходов на таких предприятиях решаются в соответствии с решениями общего собрания акционеров.

На предприятиях менеджеры отвечают за организацию производственной и сбытовой деятельности, использование доходов по функциональному назначению. Управленческая деятельность менеджера может считаться приемлемой, если принятые им решения обеспечивают эффективное использование ограниченных материальных и денежных ресурсов, имеющихся в распоряжении предприятия. Следует признать, что регулирование управленческих решений путем недобросовестной конкуренции между предприятиями в несовершенных рыночных условиях имеет решающее значение для разработки внутренней антикризисной стратегии, оправдываемой менеджерами. Управленческие решения играют важную роль в адаптации поведения руководства и персонала к точным измерениям и стандартам при осуществлении производственной и сбытовой деятельности, производстве и продаже продукции в соответствии с требованиями рынка, получении прогнозируемого дохода, укреплении позиций компании на рынке, правильном направлении управленческой деятельности руководства.

Создание информационной базы управленческих решений. Основным источником информации, используемой для подготовки и принятия управленческих решений на производственных участках и предприятиях, является бухгалтерский учет и финансовая отчетность. Вопросы оценки бухгалтерского учета и финансовой отчетности как информационной базы для принятия управленческих решений рассматриваются в экономической литературе в различных формах. По словам Г.А. Аббасова, бухгалтерский учет дает полную информацию обо всех активах и финансовом состоянии организации, особенно о материальных, трудовых и финансовых ресурсах, результатах инвестиционной и кредитной политики, производственных затратах и эффективности производства и т.д. Это связано с созданием широких возможностей для управления хозяйственной деятельностью и контроля за исполнением задания (прогноза) по прибыли, разработкой перспективных планов по развитию производства. Бухгалтерская информация считается основным ведущим инструментом принятия управленческих и финансовых решений как внутри, так и за пределами организации [1, с.28]. Анализ взглядов автора показывает, что он рассматривает полученную из бухгалтерской и финансовой отчетности информацию, как средство предоставления пользователям своевременной и полезной информации о финансово-хозяйственной деятельности предприятия, осуществляемой для принятия обоснованных управленческих решений. Подтверждено, что источники информации Г.А.Джафарли отражают наиболее важную и достоверную информацию о деятельности экономических субъектов и эта информация включается в письменные формы отчетности и регистры (таблицы) бухгалтерского учета на основе научно разработанных принципов [2, с.30].

Комментируя сущность международного бухгалтерского учета, Р. Фатуллаев представляет финансовый учет как учет, который в основном формирует информацию в соответствии с требованиями внешних пользователей и определяет его основное предназначение - подготовку информации по следующим трем направлениям:

1. Финансовое состояние; 2. Финансовые результаты; 3. Изменения в финансовом положении. [3, с.23]. А.Е. Суглобов, Б. Т. Жарылгасова, С.А. Хмелев рассматривают бухгалтерский учет как систему сбора, наблюдения, измерения, регистрации, обработки и представления информации об имуществе, обязательстве и хозяйственных операциях организации в денежном выражении посредством полного, непрерывного и документального учета [4, с.7].

Оценка информационной базы предприятий. Управленческие инновации - это нововведения, которые изменяют некоторые особенности предприятия, применяются впервые и ускоряются, развиваются, облегчают решение управленческих задач или являются построением работ на основе нововведений, которые не могли быть решены предыдущими методами. Управленческие инновации являются основой организации инновационного процесса, позволяя предприятиям создавать необходимые условия для внедрения других видов инноваций [5, с.1]. Одним из необходимых условий для принятия всесторонне обоснованных управленческих решений в производственных сферах является оценка точности и объективности информации, используемой для подготовки этих решений. Оценка информационной базы руководством предприятия осуществляется по двум направлениям: 1) проверка соответствия процесса создания информации требованиям действующего законодательства; 2) определение пригодности представленной информации о финансово-хозяйственной деятельности предприятия для принятия управленческого решения. В результате проверки, проведенной по первому направлению, оценивается состояние и соответствие основных документов (методические рекомендации, учетная политика, распоряжения о доходах, расходах, расчетах и т.д.), используемых для регулирования текущей хозяйственно-финансовой деятельности, нормам Гражданского кодекса, Налогового кодекса, Закона о бухгалтерском учете. Оценка информационной базы по второму направлению завершается подтверждением соответствия признанных в качестве источников информации балансового отчета, отчета о прибылях и убытках, отчета об изменениях в капитале, отчета о движении денежных средств Международным стандартам финансовой отчетности, полноты и правильности расчета показателей отчета, отражающего финансово-хозяйственную деятельность предприятия. В ходе аудита рассматривается вопрос оценки информационной базы управленческих решений на предприятиях. Примечания о соответствии или несоответствии формирования информационной базы нормам действующего финансово-хозяйственного законодательства указываются в аудиторском заключении специальными положениями.

Оценка информационной базы охватывает не только изучение источников информации, но и следующие элементы финансовой отчетности предприятий:

- 1) долгосрочные и краткосрочные активы;
- 2) долгосрочные и краткосрочные обязательства;
- 3) уставный капитал и резервы;
- 4) доход от хозяйственно-финансовой деятельности;
- 5) расходы, связанные с хозяйственно-финансовой деятельностью.

Таким образом, оценка и анализ информационной базы управленческих решений в условиях определенности при идеальном рынке позволяет точно подтвердить мотивацию для принятия управленческих решений с учетом действующих нормативных правовых актов и финансовой отчетности предприятий на основе международных стандартов. В условиях неопределенности приоритетным должно быть принятие решений, обеспечивающих управление рисками. Точная оценка рисков усиливает роль решений в сокращении потенциальных убытков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аббасов Г.А. Бухгалтерский учет, Учебник и методическое пособие. –Баку: Текнур. – 2017. – 528 с.
2. Джафарли Г.А. Экономический анализ, Учебник. –Баку: Елм ве Тяхсил. –2009, –560 с.
3. Фатуллаева Р. Введение в международный бухгалтерский учет (на основе МСФО), III-е издание. –Баку: İAİM, –2017, 360 с.

4. Суглобов А.Е., Жарылгасова Б.Т., Хмелев С.А. и др., Бухгалтерский учет и анализ, Учебник. –М.: РИОР: ИНФРА. –2017. –478 с.
5. Köçərli, H. R. Müəssisədə idarəetmə innovasiyalarının tətbiqinin zəruriliyi / H. R. Köçərli // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2020. – Vol. 16. – No 4. – P. 87-90.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44598013>

XÜLASƏ
İSTEHSAL SAHƏLƏRİNDƏ İDARƏETMƏ QƏRARLARININ İNFORMASIYA
BAZASININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ
Əmiraslanova D.Ə., Məmmədova Ş.R.

Açar sözlər: sahə, idarəetmə, qərar, informasiya bazası, idarəetmə uçotu, qiymətləndirmə

Müasir dövrdə sosial-iqtisadi inkişaf istehsal sahələrinin fəaliyyətinin səmərəli təşkilindən və bu fəaliyyətin düzgün idarə olunmasından asılıdır. Müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəli təşkil edilməsinin mühüm şərtlərindən biri isə idarəetmə qərarlarının informasiya bazasının yaradılması və qiymətləndirilməsidir. Məqalədə istehsal sahələrində idarəetmə qərarlarının iqtisadi əhəmiyyəti, idarəetmə qərarlarının informasiya bazasının yaradılması və müəssisələrdə informasiya bazasının qiymətləndirilməsi kimi vacib məsələlər öz əksini tapmışdır.

SUMMARY
EVALUATION OF THE INFORMATION BASE OF MANAGEMENT SOLUTIONS
IN THE PRODUCTION SPHERE
Amiraslanova D.A., Mammadova Sh.R.

Key words: sphere, management, decision, information base, management accounting, assessment

Social and economic development in our time depends on the effective organization of production activities and the correct management of these activities. One of the important conditions for the effective organization of economic and financial activities of enterprises is the creation and assessment of the information base of management decisions. The article touches upon such important issues as the economic significance of management decisions in the production area, the creation of an information base for management decisions and an assessment of the information base at enterprises.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	14.02.2021
	Son variant	04.05.2021

УДК 338.24

DOI 10.54758/16801245_2021_17_4_77

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЭЛЕКТРОННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

НАДЖАФОВА ЧИЧЕК МАГОМЕД ГЫЗЫ

Сумгаитский государственный университет, ассистент

chichak64@mail.ru

Ключевые слова: электронное государство, электронное правительство, электронный документооборот

До недавнего времени Интернет использовался для передачи файлов и других целей через почтовые службы, но быстрое развитие и широкое использование информационных и коммуникационных технологий привело к свободному обмену информацией между основными информационными центрами, мировыми библиотеками, научными и юридическими базами данных, государственные учреждения, банки и коммерческие организации превратили его в инфраструктуру. Наряду со всем этим расширился перечень услуг, предоставляемых через Интернет, которые положительно влияют на жизнь и уровень жизни населения. Использование информационных технологий также позволило усовершенствовать механизм взаимодействия государства и общественности для решения насущных проблем. Использование информационных технологий упрощает процедуры предоставления государственных услуг, снижает затраты на содержание государственного аппарата и обеспечивает принципы прозрачности управления. [1]

В современном законодательстве существуют разные подходы к понятию «электронное правительство». По некоторым данным, электронное правительство воспринимается как теория управления населением, которая включает в себя концепцию, сущность, характеристики, функции и институты электронного правительства как основу для взаимодействия общества и государства. [2]

Согласно второму подходу, электронное правительство - это система государственных органов, которые используют информационные технологии при реализации государственной политики. Третьи стороны считают, что понятие электронного правительства означает правительство, основанное на использовании информационных и коммуникационных технологий.

Для организации электронного правительства в стране, прежде всего, необходимо разработать его концепцию. При разработке этой концепции необходимо изучить и принять во внимание уровень информационных технологий, доступных в каждой стране, уровень предоставления и использования информационных технологий населением, взаимоотношения между государством и правительственными учреждениями, предприятиями, предпринимателями и гражданами. При этом концепция электронного правительства и государственного управления должна включать следующие положения:

- цели и задачи электронного правительства;
- направления создания электронного государства;
- этапы электронного правительства.

Как мы уже отмечали, информационные технологии являются ключевым фактором повышения качества электронного правительства. То есть, используя информационные и коммуникационные технологии электронного правительства, правительство становится

более открытым для граждан, его деятельность более эффективна, качество государственных услуг улучшается, уровень жизни граждан страны повышается. [3]

В последние годы государственные органы в Азербайджане, как и в других странах, добились широкомасштабного применения информационных и коммуникационных технологий, и движущей силой этого процесса является растущая потребность в повышении качества государственного управления. Можно с уверенностью сказать, что сегодня значительные инвестиции в образование, здравоохранение, транспорт и другие сферы, реформы в Азербайджане заложили основу для перехода к электронным услугам.

В целях принятия в 2010 году очередного этапа государственной программы «Электронный Азербайджан» Президент Ильхам Алиев подписал указ «О реализации Национальной стратегии развития Азербайджана в области информационно-коммуникационных технологий на 2003-2012 годы». Указ об утверждении «Государственной программы развития информационных технологий» («Электронный Азербайджан»).

Исходя из мирового опыта, мы видим, что деятельность электронного правительства более эффективно организована за счет создания порталов государственных услуг. Единая система таких порталов создана и в нашей стране. На этих порталах отражено следующее:

- единое окно, позволяющее напрямую общаться между государством и правительством и гражданами, исключаящее промедление, посещения офисов и организаций, бюрократию;
- создает условия для получения подробной информации о государственных услугах;
- разрешает доступ к электронным документам;
- предоставляет возможность регистрироваться для подачи заявок и подавать заявки онлайн в банках, государственных и государственных учреждениях;
- позволяет заказывать услуги онлайн.

На начальном этапе создания электронного правительства важно добиться автоматизации документооборота и внедрения электронного документооборота. На данном этапе предпочтение отдается телекоммуникациям при установлении отношений с государственными органами. Важно разработать и внедрить электронные версии часто используемых госуслуг. Эти услуги включают заполнение различных форм, анкет, электронную оплату коммунальных услуг, выплату зарплаты по картам, электронную уплату налогов и других расходов в бюджет. Быстрый рост числа пользователей мобильных телефонов и Интернета в нашей стране создал хорошую основу для создания и становления электронного правительства и управления.

Понятно, что уровень использования ИКТ населением страны играет особую роль в создании электронного правительства и правительства. В последние годы количество пользователей компьютеров в нашей стране увеличилось. В настоящее время на 100 человек приходится 87 компьютеров. В последние годы указы Президента Республики об «электронном документообороте», «электронном правительстве», «электронной коммерции» стали важным шагом в становлении электронного правительства в нашей стране и создании общества с высоким уровнем демократического интеллекта.

Электронные опционы уже широко используются в финансовых, банковских и кредитных операциях в нашей стране. Выплата заработной платы, пенсий, различных социальных пособий по пластиковым картам, транзакции между предприятиями и организациями, между предприятиями и банками практически полностью осуществляются в электронном виде. Электронные услуги также используются для оплаты коммунальных услуг.

На сегодняшний день в различных городах и регионах страны действуют центры «ASAN service» по оказанию услуг гражданам государственными структурами. Первый сервисный центр ASAN (Azerbaijan Service and Assessment Network - Азербайджанская сеть

обслуживания и оценки) был запущен в 2013 году, и в настоящее время существует 20 центров в Баку и различных регионах Азербайджана.

Согласно результатам исследования электронного правительства, проводимого Организацией Объединенных Наций каждые два года и охватывающего 193 страны-члена, в 2020 году Азербайджан занял 13-е место из 69 стран в верхней группе (30-е место из 70 стран мира), и входит в тройку лидеров среди развивающихся стран, не имеющих выхода к морю. Наша страна увеличила свой индекс в рейтинге с 66 до 71 пункта по сравнению с 2018 годом. Как правило, если индекс страны составляет 0,75, считается, что она достигла наивысшего уровня развития электронного правительства, а это означает, что Азербайджан является реальным кандидатом на переход в высшую группу. [4]

Критерии, составляющие “Индекс развития электронного правительства”, включают “Индекс онлайн-услуг”, “Индекс телекоммуникационной инфраструктуры” и “Индекс человеческого капитала”. По итогам 2020 года Азербайджан набрал 70 баллов из 100 возможных в “Индексе онлайн-услуг” (средний мировой показатель 56). Согласно отчету ООН, при группировке стран согласно Online Service Index Азербайджан входит в группу стран с «высоким индексом» наряду с Израилем, Венгрией, Германией, Чехией и Беларусью. Азербайджан набрал 65 баллов по индексу развития телекоммуникационной инфраструктуры (средний мировой балл 54) и 77 баллов по индексу человеческого капитала (средний мировой балл 68). [5]

ЛИТЕРАТУРА

1. Сорокин В. В. Юридическая глобалистика. – Барнаул, – 2009. – 700 с.
2. Соколова О. С. Электронное государственное управление // Правовые вопросы связи. – 2007. – № 2. – с. 80-85
3. Что такое «электронное правительство» 2002. № 1-2 (61-62).
4. <http://faktor.az/az/social/97992>
5. <https://az.trend.az/azerbaijan/society/1959809.html>
6. Cəmilzadə, Ş. V. Q. Rəqəmsal İqtisadiyyat və onun İnkişafında dövlətin rolunun gücləndirilməsi İstiqamətləri / Ş. V. Q. Cəmilzadə // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2020. – Vol. 16. – No 3. – P. 85-88.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44219945>
7. Nəcəfova, Ç. M. Beynəlxalq ticarət əlaqələri sistemində elektron ticarətin mahiyyəti / Ç. M. Nəcəfova // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2021. – Vol. 17. – No 1. – P. 78-81. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46202333>

XÜLASƏ

AZƏRBAYCANDA ELEKTRON DÖVLƏTİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

Nəcəfova Ç.M.

Açar sözlər: elektron dövlət, elektron hökumət, elektron sənəd dövriyyəsi

Məqalədə elektron dövlətin, elektron hökumətin yaradılmasının nəzəri aspektləri təhlil olunmuş, elektron dövlətin hüquqi konsepsiyası, formalaşmasının ilkin şərtləri müəyyənləşdirilmişdir. Elektron dövlətin yaradılmasında əsas şərt kimi şəbəkə və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının vacibliyi və elektron sənəd dövriyyəsinin formalaşması məsələləri nəzərə alınmışdır. Azərbaycanda elektron hökumətin yaradılmasında əldə olunmuş uğurlar, əsasən ASAN xidmət mərkəzlərinin məqsədi araşdırılmışdır.

SUMMARY
THEORETICAL ASPECTS OF ELECTRONIC GOVERNMENT IN AZERBAIJAN
Najafova Ch.M.

Keywords: *e-government, e-document management*

The article analyzes the theoretical aspects of the creation of e-government, e-government, defines the legal concept of e-government, the conditions for its formation. The importance of network and information and communication technologies and the formation of electronic document management were taken into account as the main condition for the creation of e-government. Achievements in the creation of e-government in Azerbaijan have been studied, mainly on the purpose of service centers ASAN.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	25.03.2021
	Son variant	10.06.2021

UOT37.046.14

DOI 10.54758/16801245_2021_17_4_81

TƏFƏKKÜRÜN FORMALAŞMASINDA MOTİVASİYANIN ROLU

¹NİYAZOVA AYTƏN AĞAİSA qızı

²ƏSKƏROV AĞAİSA BAYRAMƏLİ oğlu

¹Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), dosent

²Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

aqaisa.askerov55@mail.ru

Açar sözlər: təfəkkür, məntiq, idrakı fəaliyyət, motivasiya, problemlə təlim

İnsan, hər zaman həyat yollarında cəsarətlə irəliləyərək ona məna və dəyər vermişdir. Sürətlə inkişaf edən həyatla həmahəng hərəkət etmək üçün insan öz zəkasının məhsulu olan tərəqqi yollarını kəşf etmiş, onun zamanla səsələşməsinə, hətta onu qabaqlamasına nail olmuşdur.

Müxtəlif pedaqoji ədəbiyyatların tədqiqindən insanın dünyagörüşünün, ağılının səviyyəsi təfəkkürlə nizamlanır. Təfəkkürün inkişafı hər zaman şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasına səbəb olur. İnsanların hamısı dünyaya saf, mənəvi sağlam və pak gəlirlər. Lakin həyat onları şəraitə və zamana müvafiq yetişdirir, hansı mərhələdə necə hərəkət etməyə istiqamət verir.

Şagirdin şəxsiyyətə çevrilməsində mühitin, zamanın, ailənin rolundan daha önəmli amil ona dərs deyən, ona bilik verən müəllimdən asılı olur.

Müəllim öyrətdiyi şagirdin məqsədayönlü inkişafını təlim proqramına uyğun olaraq yönəldir və onun cəmiyyətə yararlı fərd kimi inkişaf etməsinə şərait yaradır. Nəticədə, müəllimin qarşısında duran vəzifə təkcə elm öyrətmək deyil, milli mentalitetimizi, adət-ənələrimizi tam mənası ilə dərk edən milli ruhlu, azad fikir söyləmək qabiliyyətlərinə malik müasir ruhlu gənclər tərbiyə etməkdən ibarətdir.

Dünya təhsil sisteminin innovativ ruhunu dərk edən müəllim təlimdə yeni interaktiv metodlardan istifadəni ön plana gətirir və təhsilin təlim stratediyasına yanaşmada yeni baxış tətbiq edir. Bu zaman məqsədayönlü olaraq gənclərin şəxsiyyət kimi özünü dərk etməsi ni müəllim bir vəzifə kimi əsas götürür.

Cənc nəslin şəxsiyyət kimi yetişməsində təfəkkürün bəşəri rolu çox önəmli amildir. Fəal təlimin iş formalarından istifadə zamanı şagirdlərdə idrakı qabiliyyətlər formalaşır, onlarda məntiqi və yaradıcı təfəkkür təkmilləşir.

Təhsil sistemində həyata keçirilən müxtəlif islahatlar təhsil-təlim prosesində geniş miqyaslı dəyişikliklərin həyata keçirilməsini zəruri edərək ona zəmin yaradır. Yəni, pedaqoji ustalıq, biliklərə yiyələnmə, şagird şəxsiyyəti və şəraitin birgə kompleksi sonda uğur və nailiyyətə səbəb olur.

Danılmaz həqiqətdir ki, ənənəvi təlim formaları nə qədər modernləşsə də zamanla səsələşə bilmirdi. Bu səbəbdən yeni təlim metod və üsullarının təlim prosesinə gətirilməsi zərurəti yaranır. Dünya təhsil sistemini incələyərək, onlardan bəhrələnməklə daha səmərəli, modern təlim yanaşmalarını təlimə (dərsə) gətirmək bir istək olaraq qalmayıb fəaliyyət predmetinə çevrilir.

Artıq Azərbaycan təhsil sistemində son on ildə tamamilə yeni təlim formaları tətbiq olunur. Orta ümumtəhsil məktəblərində tətbiq olunan fəal/interaktiv təlim formaları dediklərimizə əyani sübutdur.

Metodik ədəbiyyatlardan məlumdur ki, idrakı fəaliyyətin formalaşması təfəkkürün inkişafı ilə həyata keçirilə bilər. Təfəkkürün inkişafına nail olmanın əsas yolu problemlə təlim formasıdır. Təlim prosesində müəllimin problemlə təlim formasını təşkil etməsinin bir sıra praktik

formaları mövcuddur. Şagirdin təlimi problemi müəllimin onun üçün məqsədayönlü formada hazırladığı tapşırıqlardır. Bu tapşırıqlar şagirdlərə motivasiya formasında təqdim olunur. [1]

Müəllimin peşəkarlığı tədris etdiyi tədris materialını şagirdlərə mənimsətməkdə, bu elmi öyrənmələrə sevdirməklə xarakterizə edilir. Təcrübələrdən məlumdur ki, peşəkar müəllimlər yeni mövzunun əsas materiallarını dərs zamanı şagirdlərə öyrədirlər. İxtisasını sevən, onu mükəmməl bilən müəllimlər təlim zamanı şagirdləri həvəsləndirən, onları cəlb edən müxtəlif iş priyomlarından istifadə edirlər.

Bu təlim prosesinin əsas tərkib hissəsi olan metodların təkmilləşdirilməsi, müəlliminin şəxsi mənəvi keyfiyyətləri, emosionallığı, şagirdlərlə canlı ünsiyyət qurması, fəallığı, təfəkkürü yüksəldən tapşırıqlardan istifadə, vasitəçilik funksiyasını düzgün tətbiq etmək və s.

Qeyd olunan təlim mexanizmi öz səmərəliliyi ilə uğurlara yol açır, müəllimin öz kollektivində hörmətini, nüfuzunu artırır və tədris materialına olan tələbatı genişləndirir.

Müəllimin təlim prosesindəki çevikliyi, ekstremal vəziyyəti dəqiq qiymətləndirməsi və qərarlar qəbul etməsi dərslərin uğurlu sonluğu deməkdir. Müəllimlər bu amili hər zaman diqqətdə saxlamalıdır.

Dərs zamanı problemlə vəziyyətin yaradılması, sualların aşağıda göstərilən xüsusiyyətlər nəzərə almaqla yaradıldıqda səmərəli olur:

- sualların müasirliyi və elmiliyi;
- tapşırıqların didaktik prinsiplərə uyğunluğu;
- ilk baxışda sadə görünən, əslində, düşündürücü olan;
- şagirdi baza biliklərini tətbiq etməyə sövq edən;
- təhsil standartına və proqram tələblərinə müvafiq olan.

Müəllim müasir dərsmotivasiya ilə başlayır. Motivasiyanın metodik ədəbiyyatlardan məlum olan aşağıdakı formalarını qeyd etmək olar [2]:

- biliyin yada salınaraq sistemləşdirilməsi mərhələsində yaradılan motivasiya;
- mövzulararası əlaqənin yaradılması mərhələsində yaradılan motivasiya;
- yeni mövzunun öyrədilməsi mərhələsində yaradılan motivasiya;
- öyrədilən mövzunun ümumiləşdirilməsi və yaradıcı tətbiq etmə mərhələsində yaradılan motivasiya;

- bilik, bacarıq və vərdislərin qiymətləndirilməsi mərhələsində yaradılan motivasiya.

Göründüyü kimi, motivasiyanı müasir dərslərin istənilən mərhələsində tətbiq etmək olar. Araşdırmalara istinad edərək motivasiyanın dərslərin hər bir mərhələsində tətbiq olumasının təfəkkürün inkişafına müsbət təsir etdiyini qeyd edə bilərik.

Müəllim motivasiyanı qurmaq üçün aşağıda göstərilən amillərə xüsusi diqqət yönəltməlidir:

Sövqetmə və tapşırığın verilməsi. Bu zaman müəllim hansı işləri görməyi planlaşdırırsa, onların aparılacağı alqoritmi müəyyənləşdirir. Yəni, sövqetmənin keyfiyyətlə həyata keçirilməsi, bütövlükdə dərslərin uğurlu sonluğuna səbəb olacaqdır.

Sövqetmənin keyfiyyət göstəricisi sualların düzgün hazırlanmasından, onların məntiqi düşüncəyə əsasən cavablandırılmasından asılıdır.

Bu prosesdə problem, yəni tədqiqat obyektini müəyyənləşdirir. Deməli, motivasiya problemin müəyyənləşdirilməsi üçün şərt olur və problemin izahı, həlli müxtəlif fərziyyələr doğurur. Qoyulan suallara şagirdlərin cavabları şagirdin fərziyyəsi kimi qiymətləndirilir. Deməli, şagirdlərin fərziyyəsi kimi qəbul etdiyimiz amil onların təfəkkürünün göstəricisidir.

Bəzi ədəbiyyatlarda göstərilənlərə istinad edərək deyə bilərik ki, motivasiya “motiv” sözündən düzəlmişdir. “Motiv” isə “psixologiyada müəyyən tələbin ödənilməsi ilə əlaqədar insanı bilavasitə konkret fəaliyyətə təhrik edən psixi hadisədir. Bu, şəxsiyyətin fəallığını şərtləndirən müxtəlif psixoloji amilləri bildirmək üçün işlədilir”. [1]

Araşdırmalardan məlumdur ki, sövqetmə şagirdlərə tapşırığın verilməsi mərhələsidir.

Motivasiyanın əsas məqsədlərindən biri tədqiqat sualının meydana çıxarılmasıdır.

Araşdırma üçün nəzərdə tutulan sual mövzunu mənimsəmək yollarına dair ilkin ehtimalların irəli sürülməsinə imkan verir. Dərsin növbəti mərhələsi həmin problemin araşdırılması üçün kiçik və ya böyük qrup şəklində işlərin icrası planlaşdırılır. Təşkil olunan qrupun nümayəndələri təşəbbüs göstərərək qarşıya qoyulan sualları cavablandırmaq üçün onlara məlum olan ədəbiyyatlardan istifadə etməklə sualların incələnməsinə başlayırlar.

Dərsin təşkilində müəllim mövzuya aid yaradıcı fəaliyyəti yüksəldən problemləri təyin etmelidir. İlk öncə, tədris olunan materialı xarakterizə edən suallar təyin olunmalıdır. Suallar monoton olmayıb düşündürücü, müxtəlif idrakı cavablara əsaslanmalıdır. Unutmaq lazım deyil ki, şagirdlər hər zaman onlara tədris olunan materiallar həcmində yaradıcı uğurlara daha tez nail olurlar. Təbii burada müəllimin istiqamətverici rolu daha önəmlidir.

Dərsin bu pilləsinin sövqetmə adlandırılması müəyyən məntiqə əsaslanır. Çünki, insanı müəyyən fəaliyyətə cəlb edən amil psixologiyada sövqetmə kimi qiymətləndirilir. [2]

Təlimin sövqetmə mərhələsinin mahiyyəti də bundan ibarətdir. Yəni, sövqetmə sualların verilməsi, şagirdlərin bu sualları cavablandırması, bəzi fikirlərin təklif olunması və tədqiqat sualının yaranması kimi başa düşülməlidir. Buradan belə nəticə hasil olur ki, sövqetmə müəyyən mənada təlim zamanı şagirdlərdə interaktivlik yaradan motiv kimi "çıxış" edir. Bu mərhələnin əsas funksiyası şagirdləri mövzuya aid yaradıcılıqla düşünərək öz şəxsi fikirlərini söyləməsinə imkan yaratmaqdır. Bunula şagirdlər sağlam yarış fəaliyyətinə bəslənmiş olacaqlar.

Aktiv fəaliyyətin yaradılması idrakı fəaliyyətin ilkin mərhələsi və təfəkkürün formalaşmasıdır.

İnsanın təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi tədqiqat və sintezlə bağlıdır. Müəllim şagirdi yaradıcı işə cəlb etmək məqsədi ilə mövzuya aid bəzi düşündürücü sualları müəyyənləşdirir.

Düzgün tərtib olunmuş sual öyrənmələrdə idrakı bacarıqları inkişaf etdirir.

Təlimin ilk mərhələsində verilən sualların məntiqi nəticəsi kimi, şagirdlərdə idrakı bacarıqların yüksəlməsinə aparmalıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, müəllim müasir dərsə sövqetmə ilə başlayır. Təlimin müffəqiyyəti müəllimin peşəkarlığından, onun seçdiyi üsul və metodlardan asılıdır. Klassik təlimdə olduğu kimi müəllimlər dərsə şagirdlərin mövzu haqqında biliklərini yada salan sualların verilməsi ilə başlayırlar. Klassik təlimdə bu hal frontal sorğu mərhələsinə uyğun gəlir.

Fəal dərsə motivasiya ilə başlanılır və sövqetmədən kimya dərsinin müxtəlif pillələrində də istifadə olunur.

Deməli, biliyi yada salan, sistemləşdirilməsi məqsədinə xidmət edən suallar ("əqli hücum") müxtəlif formada yaradılan motivasiyanın tətbiqi ilə reallaşa bilər.

Metodik ədəbiyyatlardan məlumdur ki, sövqetmənin əsas funksiyası interaktivliyi bərpa etməkdirsə, çalışmaq lazımdır yaradılan aktivlik uzun müddətli, yəni 45 dəqiqə davam etsin. Müəllim hər zaman yeni mövzunun mənimsədilməsində integrasiyadan istifadə etməlidir.

Bu əlaqə zamanı müəllimin məqsədyönlü surətdə verdiyi suallar şagirdləri düşünməyə və nəticə çıxarmağa sövq edərək onların təfəkkürünü inkişaf etdirir.

Müasir dərsin alqoritminin qurulmasında önəmli yeri sövqetmə mərhələsi tutur. Bu mərhələ elə də sadə təşkil işi deyil. Müəllimdən xüsusi bacarıq və qabiliyyət tələb edilir. Çünki dərsin uğuru məhz sövqetmənin necə qurulmasından bir başa asılıdır.

Fikirlərimizi belə ifadə edə bilərik [3]:

- Müəllim tərəfindən yaradılan və motivasiya qismində istifadə olunan materiallar cəlbedici, gözlənilməz, maraqlı və müstəqil təfəkkürü sövqləndirməyə qabil, başa düşülən olması;

- Tədris olunan mövzunun mənimsədilməsində istifadə olunan iş formaları, onların təqdimatının müxtəlifliyi;

- Yaradıcılıq imkanı;

- Müəllimin fasilitatorluğu və optimal şəraitin və sosial- psixoloji mühitin yaradılması;

- Baza bilikləri əsasında şagirdlərin fikir söyləmələri və fərziyələr səsləndirmələrinin köməyi ilə emosiyaların əldə edilməsi.

Göründüyü kimi, motivasiyanın şagirdlərin idrak fəaliyyətini gücləndirmək, təfəkkürü inkişaf etdirmək (aktivləşdirmək) baxımından əhəmiyyəti böyükdür. Onun yaradılması üçün müəllim xeyli düşünməli və yaradıcı olmalıdır. Təfəkkürü inkişaf etdirən motivasiyanı yaratmaq üçün müəllim nələri bilməli və fəaliyyət zamanı daim diqqət mərkəzində saxlamalıdır?

Pedaqoji ədəbiyyatda bu barədə az danışılmayıb. Motivasiyanın yaradılması yollarını ümumiləşdirərək üç qrupa bölmək olar:

1. Simvolik materiallardan istifadə.
2. Suallardan (müxtəlif funksiyalı suallardan) istifadə.
3. Problemin müxtəlif yollarla həll edilməsi. [3]

Motivasiyanı yaratmaq çətin görünsə də, əslində, asan və maraqlıdır. Onun tətbiq imkanları da genişdir. Eyni zamanda motivasiya yaradılan zaman aşağıda göstərilən amillər aparıcı rol oynayır:

- 1) Sövdətmənin yaradılması prosesində müəllim çalışmalıdır ki, mövzunu tam əks etdirən, onlarda fənnə maraq yaradan və proqram materialı çərçivəsində olan suallar olsun;
- 2) Verilən tapşırığın prezentasiyasına xüsusi diqqət verilməlidir;
- 3) Yönləndirici suallar həvəsləndirmə və psixoloji dəstəklənməyə xidmət etməlidir;
- 4) Tədqiqat sualının tərtibatında sinif şagirdlərinin bilik səviyyəsinin nəzərə alınması vacib amil olmalıdır;
- 5) Suallar proqram tələblərinə cavab verməli və təlimi məqsədlərin qorunmasına xidmət etməlidir;
- 6) Sövdətməni təşkilində müəllim əsasən əyanilik və müvafiqlik prinsiplərinin tələblərini nəzərə almalıdır;
- 7) Sövdətməyə ayrılan vaxt 5-7 dəqiqə olub təlim fəaliyyətində gözlənilməlidir.

Sövdətmə zamanı öncə suallar səsləndirilir, bu sualları cavablandırmaq üçün şagirdlərə şərait yaradılır, müəllim öz fasilitator işini görür və yeni tədris olunacaq mövzunun mahiyyəti açıqlanır. Müəllim məqsədəyönlü olaraq mənimsədiləcək dərslərin öyrədici funksiyasını şagirdlər üçün sualların köməyi ilə onlara tam izah etməyə çalışmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, dərslərin iştirakçıları orta məktəb şagirdləridir, yəni təklif olunan araşdırma suallarının onlar tərəfindən açılması dərslərin təlim vəzifəsinin uğurlu həyata keçməsi kimi səciyyələndirilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, dərslərin uğurlu sonluğu sövdətmənin düzgün yaradılmasından birbaşa asılıdır. Çünki, şagirdlərdə elmə, tədqiqata və yaradıcı fəaliyyətə meyil dərslərin bu anından başlayır. [5]

Çox təsadüf edilən hallardan biri də motivasiyanın yaradılması zamanı müəllimlərin buraxdığı səhvlərdir, məsələn,

Səhv 1. Müəllimin qapalı suallardan istifadəsi.

Səhv 2. Müəllim sövdətmə zamanı əsasən həvəsləndirici materiallardan istifadə edir və c..

Digər iş forması-problemin müxtəlif yollarla həll edilməsidir. Motivasiyanı yaratmağın bu üçüncü yolu zahirən çətin görünsə də, əslində həm asan, həm də maraqlıdır. Onun tətbiq imkanları da genişdir. Bu imkanların bəzilərini nəzərdən keçirək:

1. Təlim materialının verdiyi imkanlardan çıxış etməklə fərqli təsnifatın (qruplaşdırmanın) aparılması.

2. Mövzunun (təlim materialının) öyrənilməsinə müxtəlif yollardan istifadə ilə nail olunması. [3]

Göründüyü kimi, fəal (interaktiv) dərslərin üçüncü – motivasiya mərhələsi tədqiqat sualının müəyyənləşdirilməsi ilə tamamlanır.

Şagirdlərdə idrak fəallığı yaradacaq motivasiya, mövzuya uyğun düzgün seçilmiş və fəal dərslərin mərhələlərinə uyğun qurulmuş təlim üsulları, iş formaları təlimdə iştirak edən şəxslərdə məntiqi və yaradıcı təfəkkürün inkişafına zəmin yaradır.

Müasir təhsil şagirdlərə təkcə elmi bilik verməyi deyil, onlarda azad, sərbəst fikir söyləməyi, arqumentlərlə danışmağı, müəyyən bacarıq və vərdislərin inkişaf etdirilməsi tələbi ilə çıxış edir. Şagirdlərin harmonik şəxsiyyət kimi formalaşmasında təfəkkürün rolu müəllim tərəfindən tam dərk edildikdə müəyyən gözlənilən nəticəyə nail olunması mümkündür. Məntiqi təfəkkür insan həyatının özəyini təşkil edir.

Düşünmək, fikirləşmək daxili əks-əlaqənin təzahürüdür. Verilən sualların cavabları şagird təxəyyülünün məhsuludur. Təlimin səmərəliliyinin artırılmasının səbəb-nəticə əlaqələrini aşağıdakı ardıcılıqla göstərmək olar: təlim motivasiyasının gücləndirilməsi – təfəkkürün fəallaşdırılması-biliklərin səmərəli mənimsənilməsi - müstəqil yaradıcı idrak. [6]

Təfəkkür nədir? Təfəkkürü insan zəkasının dəyər ölçüsü kimi qiymətləndirmək olar.

Onun vasitəsi ilə insan həyat həqiqətlərini dərk edir.

Ümumi halda təfəkkür, fəaliyyətə gətirən bilikdir. [4] Bütün bu amillər şagirdlərdə zəkayı inkişaf etdirir. Təbii ki, zəkanın gücü təfəkkürdədir. Orta ümumtəhsil məktəblərində əsasən təfəkkürün iki növündən: əyani-əmali və sözlü-məntiqi təfəkkürdən istifadəyə üstünlük verilməlidir. Dərs prosesində müəllim təfəkkürdən təxəyyülə keçidi təmin etməlidir.

Məlumdur ki, təxəyyülün iki əsas növü vardır: passiv (xəyal və təxəyyül), aktiv (bərpaedici və yaradıcı).

Proqramda nəzərdə tutulan tapşırığı tədqiq edən şagird mövzuya aid məlumatlardan yaranan mahiyyəti təxəyyülündə canlandırır.

Təlim prosesində müəllim xüsusi diqqətyaradıcı təxəyyülə istiqamətləndirməlidir. [4]

Qeyd olunan təminatların uğurla həyata keçirilməsinə zəmin yaradan amillərdən ən önəmlisi motivasiyadan düzgün istifadədir. Bu mənada təfəkkür-məntiq və səbəb-nəticə əlaqəsinin təlim prosesində hər zaman diqqət mərkəzində olması tövsiyyə edilir.

Elmi yeniliyi: Yeni iş forması və üsullarının təlim prosesinə tətbiqi ilə şagirdlərdə idrakı fəaliyyətin inkişafı və formalaşdırılması.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Motivasiyanın düzgün hazırlanması, yaradılması və tətbiqi şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirməyə, onların düşünmə qabiliyyətlərini və intellektual səviyyələrini yüksəltməyə, bilik, bacarıq və vərdislərinin daha məzmunlu, ətraflı formalaşmasına şərait yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əskərov A.B. Kimya dərslərində yeni texnologiyalar: Fəal/interaktiv təlim / A.B.Əskərov, A.A.Niyazova, Z.S.Şərəfova. // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2012. – C. 8. – N. 2. – S. 82-87.
2. İbrahimov F.N. Pedaqogika. [II cildə]./ F.N.İbrahimov, R.L.Hüseynzadə. –Bakı: Mütərcim, – 2013. –c.1. –254 s.
3. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. –Bakı: UNİSEF, –2007, –149 s.
4. Seyidov S.İ., Həməyev M.Ə. Psixologiya. –Bakı, –2007, –626 s.
5. Ümumi təhsil kurikulumunun əsasları. Mədəd Azərbaycan təşkilatı. –2014
6. Orucov, K. C. O. Təhsil davamlı inkişafın mühüm komponenti kimi / K. C. O. Orucov, A. A. Q. Niyazova, A. B. O. Əskərov // Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2020. – Vol. 16. – No 1. – P. 82-87. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=43169135>

РЕЗЮМЕ
РОЛЬ МОТИВАЦИИ В ФОРМИРОВАНИИ МЫШЛЕНИЯ

Ниязова А.А., Аскеров А.В.

Ключевые слова: мышление, логика, познавательная деятельность, мотивация, проблемное обучение

В статье дан анализ роли мышления в формировании логического, критического и творческого мышления. Указаны факторы, влияющие на развитие сознательной деятельности учащихся. Исследовано создание мотивации, развивающее мышление учащихся, повышающее их познавательную деятельность и интеллектуальный уровень, а также условия для более обширного формирования знаний, умений и навыков самостоятельного выражения своих мыслей.

Современное образование должно передавать учащимся не только научные знания, но и учить их свободе слова и мысли, аргументации и развитию определенных навыков и знаний. Роль мышления в формировании учащихся, как гармоничной личности, определяется преподавателем при полном понимании для достижения определенного ожидаемого результата.

SUMMARY
THEROLE OF MOTIVATIONINTHEFORMATION OF THOUGHT
Niyazova A.A., Askerov A.B.

Key words: thinking, logic, cognitive activity, motivation, problem-based learning

The article analyzes the role of thinking in the formation of logical, critical and creative thinking. The factors influencing the development of conscious activity of students are indicated. The creation of motivation that develops the thinking of students, increases their cognitive activity and intellectual level, as well as conditions for a more extensive formation of knowledge, skills and skills of independent expression of their thoughts is investigated.

Modern education should transfer students not only scientific knowledge, but also teach them freedom of speech and thought, argumentation and the development of certain skills and knowledge. The role of thinking in the formation of students as a harmonious personality is determined by the teacher with full understanding in order to achieve a certain expected result

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	22.04.2021
	Son variant	14.07.2021

UOT 37.026

DOI 10.54758/16801245_2021_17_4_87

CONTEMPORARY APPROACHES TO THE USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF TEACHING MATHEMATICS

HEYDAROVA MAFTUN NIZAMI

Sumgait State University, assistant professor

meftun.heyderova.82@mail.ru

Key words: *Information technology, teacher-student interaction, interactive learning, mobile devices, 3D imaging technology, online whiteboard.*

Information technology is being played an essential role for a long time among the vehicles of teaching of mathematics. The use of programs applied for establishment of multimedia presentations, test assignments, electronic textbooks, functions, or geometric objects has become an integral part of the mathematics teaching process.

There are vital opportunities for the use of information technology in the process of teaching during the teaching of mathematics. They can be used both at various stages of the learning process (while learning new material, systematizing previously learned information, summarizing and repeating material) and at different stages of the lesson (updating and presenting knowledge), at the same time, extracurricular activities that are an integral part of the learning process.

The main information technology tools traditionally used in the process of teaching mathematics include:

- multimedia presentations that accompany frequently the study of theoretical material and its initial strengthening process;
- electronic textbooks with posted video clips, test questions and self-examination questions;
- programs used in the process of teaching mathematics (PhET, Excel, Mathematica, Graphing Calc, MathCad, etc.);
- Virtual constructors used in teaching geometry (Geogebra, WinGeom, Stereoconstructor, etc.);
- test assignments.

The current rapid improvement of information technology in the world-wide, which can also be successfully used in the learning process, significantly updates this list. Along with obtaining ready-made information from various sources through modern information technologies, there are opportunities to collect information and analyze them in terms of independently drawing conclusions and also taking them away, which allows the teachers to implement the positions set by the State Program on Informatization of Education System in the Republic of Azerbaijan.

The following difficulties hinder the process of bringing information technology into the teaching process by the mathematics teachers :

- Lack of necessary material and technical support: schools do not always support the necessary equipment (mainly computer rooms are equipped with) or the equipment used in the educational process does not allow the realization of the existing capabilities of information technology;
- Lack of necessary training of teachers on the use of modern information technologies;
- Insufficient methodological development of present-day approaches directed to the use of information technology and limited time spent on independent preparation of teaching materials.

Socio-economic innovations, systematic changes in the composition and scope of academic subjects, as well as changes in the role of the modern teacher require new approaches to the use of new ICT tools in the teaching of all subjects in Azerbaijani education, including mathematics.

As noted by R.S.Khatayeva and D.A.Abdullayev, the active use of digital educational resources leads to changes in the content of education, teaching technology and the relationship between the participants of the educational process, allows training to be more in line with students' abilities and perceptions [1, p. 74].

From this point of view, in order to study the modern possibilities of information technology and apply in the teaching process of mathematics in schools, and then in secondary and higher education institutions arises a problem which depends upon the need to prepare instructions.

The solution of this problem will allow to use new ways, methods and techniques of interaction between teachers and students and to speak about application of modern technologies in educational process which will provide effective achievement of results of pedagogical activity [2, p. 135].

The purpose of the article is to analyze the tools of modern information technology, to consider modern trends for the application of information technology in the teaching process of mathematics.

Innovations in education can be linked to a variety of conditions, including the use of information technology. In accordance with VA Krasilnikova: "... computer technologies of teaching become the basis of modern educational technologies, because education and sustainable professional development allow to fulfil the individual desires of the student, to ensure his development as a person and increase his accessibility [3, p. 55].

On taking into account the growing capabilities of the Internet, information technology in the education system will be understood as a set of technical means and capabilities of the global network, ensure sustainable reception and processing of information in use in order to expand the knowledge of learners.

According to S.A. Sokolova [4], modern information technologies are teaching and learning methods aimed at the use of interaction and methods between teachers and students using information technology and interactive equipment that help to transform general information into personal knowledge and skills.

Taking into consideration innovative information technologies, S.A. Sokolova [4] identifies the following innovations in educational activities: hypertext technologies for presenting information; use of interactive equipment (electronic boards); creation and presentation of presentations; use of distance learning technologies, video conferences; development of interactive educational complexes.

Thus, modern approaches to the use of information technology in the teaching of mathematics include the use of computer programs, special applications and Internet resources that provide interactivity, distance and mobility of all participants in the educational process.

New ways of organizing interaction between the participants of the educational process include various online services of the Internet, interactive whiteboards, educational platforms that can combine different types of functions, etc.

There are several reasons for this: at first, it refers to the mental activity of each student; second, every student has the opportunity to study, regardless of the location of the educational institution; third, it removes restrictions on the use of information technology tools related to the list of free software that can be used in educational institutions.

It should be noted that the use of modern information technology will allow learners to develop not only a certain system of knowledge and subject skills, but also the necessary ICT skills that they can use while keeping on their education in secondary and higher education.

Let's look through the modern trends for the application of information technology in the teaching of mathematics.

- **Created Interactive trainings using online services** - with the help of many online applications it is possible to create a set of interactive tasks of different nature: interactive lectures, questions and answers; answering test, quiz questions (by giving one or more correct answer options); build tables and graphs, etc. An example for this can be the Learning Apps service (<http://learningapps.org/>). This application not only has a rich library of ready-made tasks on various topics, but also allows you to create your own tasks using ready-made templates. Here it is also possible to organize the study of new material using a video lecture template.

- **Use of mobile devices in math classes** - Can be used as a ruler or transporter after installing special applications on mobile devices (smartphones and tablets). With their help it is possible to make measurements, solve practical problems of geometry or organize research related to the measurement of objects. This will not only increase interest in geometry, but also help to establish a link between the subject and practice.

- Applications installed on mobile devices make them a real helper for teachers and students. Here are the most interesting opportunities to work with such applications:

- programs used as calculators; You can use this application to work with ordinary fractions and mixed numbers.

- simulator programs that can be recommended for students to use at home;

- mobile versions of well-known programs in order to work with mathematical objects (for instance, GeoGebra). On using this application, it is possible to perform mathematical calculations, create graphs of functions or geometric figures. It can also be used to study mathematics at other levels of education.

- Use of mobile devices to work with downloaded applications using online services of the Internet. Such applications include Learning Apps, Kahoot and others. If we consider these two applications, it is necessary to note their functional differences. Thus, working with applications created in Learning Apps in a case of organized separately working over Kahoot involves a group or frontal interaction, because via a mobile device, learners see only a graphical description of the intended answer and the task itself, and the specified answer is displayed on the screen. In this case, mobile devices become not only a vehicle for access to toys or social networks, but also a tool for teaching mathematics.

- **Using 3D imaging technology** - currently, there are some applications for mobile devices that allow you to see 3D objects. For instance, the ARRuleApp application allows users to measure objects around them using a smartphone camera (linear dimensions, angles, area and edges, sound, etc.). Such applications can be used to learn new material, to form the image of a geometric object, and finally to solve practical problems.

- **Using interactive whiteboards in the process of teaching mathematics** - online board is also a tool that plays a unique role in the process of teaching mathematics; assessment of the psychological state at any stage of the mathematics lesson (mood board); visualization of mathematical data; evaluation of collaborative skills; establishment of clusters, key records; wall newspapers, math posters and so on. Let's highlight some online board services: Stixy, WikiWall, Magnoto, Pen, RealtimeBoard, Popplet, Tackk, etc.

LITERATURE

1. Хатаева, Р.С. Использование интернет-технологий в обеспеченности будущих бакалавров по профилю «Математика» в образовательном процессе / Р.С.Хатаева, Д. А. Абдуллаев // Мир науки, культуры, образования.– 2014. – № 6 (49). – С. 74–76.
2. Дербуш, М. В. Особенности подготовки будущих учителей математики к формированию универсальных учебных действий посредством инновационных технологий /М. В. Дербуш, С.Н.Скарбич // Вестник Омского государственного педагогического университета. Гуманитарные исследования. Научный журнал. – 2019. – № 3 (24). – С. 134–139.
3. Красильникова, В. А. Использование информационных и коммуникационных технологий в образовании /В.А.Красильникова. – Оренбург : ОГУ, 2012. – 291 с.
4. Соколова, С.А. Современные инновационно-информационные технологии в образовательном процессе / С.А.Соколова // NOVAINFO. RU. – 2015.–№ 36-1. – С. 187–191.
5. Heydərova, M.N. Riyaziyyatın tədrisində interaktiv vasitələrin mənimsənilməsi və onlardan istifadə imkanları / M. N. Heydərova, Ü. S. Əliyeva // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2021. – Vol. 17. – No 1. – P. 82-85.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46202334>

XÜLASƏ

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ İNNOVATİV TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏYƏ MÜASİR YANAŞMALAR Heydərova M.N.

Açar sözlər: *informasiya texnologiyaları, müəllim və şagirdlər arasında qarşılıqlı əlaqə, interaktiv təlim, mobil cihazlar, 3D görüntü texnologiyası, onlayn lövhə.*

İnformasiya texnologiyalarının daimi inkişafı təhsil prosesində onlardan istifadənin daha da genişləndirilməsini tələb edir. İnteraktiv dərslər, mobil cihazlar, interaktiv onlayn lövhələr, mikrobloqlar, müxtəlif tətbiqlərinin istifadəsi riyaziyyatın tədrisi prosesinə müasir yanaşmalar tətbiq etməyə imkan verir. Məqalədə bütövlükdə təlim prosesinin effektivliyini artırmaq məqsədi ilə bu imkanların həyata keçirilməsinə imkan verən tətbiqlərin təhlili təqdim olunmuş, onların tədris prosesində tətbiqetmə istiqamətləri araşdırılmış, şagirdlərin əqli fəaliyyətini və marağını artırmaq üçün riyaziyyatın tədrisi prosesində onlardan istifadə qaydaları verilmişdir.

РЕЗЮМЕ

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ Гейдарова М.Н.

Ключевые слова: *информационные технологии, взаимодействие учителя и ученика, интерактивное обучение, мобильные устройства, технология трехмерного изображения, интерактивная доска.*

Постоянное развитие информационных технологий требует дальнейшего расширения их использования в образовательном процессе. Использование интерактивных уроков, мобильных устройств, интерактивных онлайн-досок, микроблоков, различных приложений позволяет применять современные подходы к процессу обучения математике. В целях повышения эффективности учебного процесса в целом в статье представлен анализ приложений, позволяющих реализовать эти возможности, исследуется их применение в учебном процессе, приводятся правила их использования при обучении математике для повышения учащихся, умственная активность и интерес.

. Daxilolma İlkın variant 19.03.2021
tarixi:

UOT 37.026

DOI 10.54758/16801245_2021_17_4_91

TEKNOLOGİYA DƏRSLƏRİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

QULİYEV ƏDALƏT FİRİDUN OĞLU

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, baş müəllim

quliyevadalet62@gmail.com

Açar sözlər: bacarıq, texnologiya, düşüncə, interaktiv, yaradıcılıq, şagird

*Bu gün kiminsə yardımı ilə nə isə bacaran uşaq
sabah həmin işi təkbaşına görəcək.*

Lev Viqotski

Yaşadığımız XXI əsr, xüsusilə də son on illik kəskin dəyişikliklər dövrüdür: yeni informasiya, yeni insanlar, yeni texnologiyalar yeni problemlər. İnsanlar hər gün yeni şeylərlə qarşılaşırlar. Reallıq biz onu tam dərk etmədən tez-tez dəyişir. Bu cür dəyişikliklərin olduğu dünyada artıq ənənəvi problem həlletmə üsulları heç də bütün situasiyalarda effektiv olmur. Yeni xarakterli problemlər yeni də yanaşmalar tələb edir ki, bu da yaradıcı təfəkkür sayəsində mümkün olur.

Yaradıcılığa çatmaq ən çətin və eyni zamanda ən çox tələb olunan bacarıqdır. Yaxşı öyrənmə mühiti dərsi daha maraqlı və interaktiv etmək üçün özündə yaradıcılıq elementlərini daşmalıdır.

Müasir dövrdə təlimə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur:

1. Problemlə təlim;
2. Proqramlaşdırılmış təlim;
3. Alqoritmləşdirilmiş təlim;
4. Diferensial təlim.

Problemlə təlim dedikdə təlim prosesində problemlə vəziyyət yaradıb şagirdlərin təfəkkürünü, düşüncə tərzini inkişaf etdirmək nəzərdə tutulur. Bu ideyanın kökləri çox qədimdir. Bu yanaşma müasir dövrdə ən çox tətbiq olunan yanaşmalardır. Problemlə vəziyyətin yaradılması fəal təlimin əsas mexanizmlərindən biridir. Texnologiya dərslərində problemlə vəziyyət şagirdə idrak fəallığı oyadır, onu düşünməyə, axtarış etməyə sövq edir.

Dərs prosesində təlim problemlərinin həllinə müasir, vahid yanaşma Texnologiya fənni üçün belədir: aktiv idrak prosesində şagirdləri əmək fəaliyyətinə alışdırmaq, mövcud materialları seçmək üçün ən sadə texnologiyalarla tanış etmək, şagirdlərin yaradıcılıq fəaliyyəti təcrübəsinə sahib olmaqdır. Şagirdlər tərəfindən yaradıcılıq fəaliyyətinin təcrübəsinin mənimsənilməsi onlarda yaradıcılığa hazırlığının formalaşmasını nəzərdə tutur. Bunun üçün problemlər və bir sistem quraraq gerçəkliyin yaradıcılığa çevrilməsi texniki və mənimsəmə daxil olmaqla düşünmənin inkişafına yönəlmiş yaradıcı tapşırıqlar əmək bacarıqlarıdır.

Texnologiya dərsləri yuxarıdakı yanaşmanı iki şəkildə həyata keçirir:

Birincisi mövcud olan şəraitə uyğun şagird şəxsiyyətinin formalaşmasını: zehni keyfiyyətlərin inkişafı (düşüncə, təxəyyül, yaddaş, diqqət, nitq), estetik zövq, təcrübəyə ehtiyac, yaradıcılıq fəaliyyəti, eləcə də texniki və bədii elementlərin inkişafı, tənqidi düşünmə, dizayn bacarıqları.

İkincisi, ümumiləşdirilmiş texniki bacarıqların (yaradıcı tətbiqetmənin) meydana gəlməsidir, yəni şagirdlər üçün əlçatan olan materialların əl ilə işlənməsində texnoloji bilik və bacarıqların formalaşmasını.

Bu şərtlər düşünülmüş, sistemli və yaradıcı şəkildə həyata keçirilir: tapşırığa uyğun olaraq seçilmiş məmulatlar; yaradıcı tapşırıqların icrası və s.

Bu baxımdan bütün vəzifələr aşağıdakı tələblərə cavab verir:

1. Məmulatın hazırlanması da daxil olmaqla tapşırığı yerinə yetirmək dərsin məqsədi deyil, yalnız axtarma, spesifik təhsil problemlərinin həlli vasitəsidir.

2. Hər hansı bir tapşırığın icrası mümkün olmalıdır, eyni zamanda çalışmaq lazımdır ki, "kəşf edilə bilən" bir və ya ikidən çox olmayan yeni bilik və bacarıqlar tətbiq zamanı şagirdlər tərəfindən mənimsənilsin.

3. Şagirdlərə Texnologiya dərslərində hazırlanması üçün təklif olunan praktiki işlər dərsin məqsəd və hədəflərinə cavab verməlidir və öyrədilməlidir. Öyrətmə zamanı icra ardıcılıqları yaxşı və düşünülmüş olmalıdır.

4. Tapşırıqlar şagirdlərə dünya haqqında geniş məlumat verməli, düşüncə tərzini inkişaf etdirməlidir. Bu onlarda texnika və mənəvi keyfiyyətlər aşılamalıdır.

Metodik olaraq bu şagirdlərin fikirlərini öyrənmə, istifadə etmə fəaliyyətlərinə əsaslanan bir yanaşma yolu ilə həyata keçirilir. Səmərəli metodlar seçilir: bunlar evristik söhbətlərdir; axtarış, tədqiqat fəaliyyətləridir; şagirdlərdə yeni biliklərin "kəşfi" haqqında fikirləridir; istifadə olunan materialların xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsidir; yaradıcı tətbiqetmənin həyata keçirilməsi üçün mümkün və rəşional yollarının axtarılmasıdır və s.

Dərslərdə texnoloji problemlərin həlli üçün aşağıdakıların icrası vacibdir:

1. Hər dərstdə texnoloji problemlər, müəyyən edilmiş problemlərin mümkün həll yollarının axtarışını təşkil edin.

2. Hər bir konkret iş üçün lazım olan materiallar, alətlər haqqında dəqiq məlumat verin, səmərəsiz yanaşmanı aradan qaldırın və yaradıcı bacarıqların inkişaf etdirilməsi üçün lazımlı axtarışları stimullaşdırın.

3. Tapşırığın təhlili mərhələsində və şagirdlərin müstəqil praktik fəaliyyətində olduğu kimi informasiya dəstəyini artırın.

Öyrənməni inkişaf etdirməyin əsas şərti şagirdlərin aktiv idrak fəaliyyətidir, yeni biliklərin aşkarlanması prosesidir.

Təlimin əsas nəticəsi ortaya çıxan problemlərin müstəqil həllidir (təhsil və həyatı).

Inkişaf göstəricisi - əldə edilmiş biliklərdən və praktik bacarıqlardan istifadə etmək bacarığı yeni şərtlərdə müəyyənləşdirilməsidir.

Dərşin gedişatının təhlilində, dərşin özündə olduğu kimi, ətraflı bir təhlilə xüsusi diqqət edilir: tapşırığın analizi, tapşırığa xas olan problemlərin həlli yollarının axtarışı, davamında müstəqil praktik işin ardıcılığı (planlaşdırma), praktik iş zamanı özünüidarəetmə və nəzarət, şagird fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və s. məsələlərə baxılır.

Qeyd: Problemlı bir texnologiya dərşinin metodoloji diaqramını təxmini belə verə bilərik:

- problemi həll etmək (bilinəndən bilinməyənə qədər);
- şagirdlərin təcrübəsinə istinad edərək;
- müşahidə, kiçik tədqiqatlar;
- problemin müəyyənləşdirilməsi və səsləndirilməsi (dizayn xüsusiyyətləri, texnoloji proseslər və əməliyyatlar).

Müəyyən edilmiş problemin araşdırılması:

- Problemi həll etməyin yollarını tapmaq;
- tədqiqatçı praktik məşqlər (dizayn xüsusiyyətlərini axtarın, müəyyənləşdirin texnoloji əməliyyatın aparılması üsulunu müəyyən edin və s.);

- həqiqi obyektlər əsasında tapılan **həll** yolları barədə düşünmə və müzakirə, optimal həllin seçilməsi;
- zəruri (bu vəziyyətdə ən yaxşı) material və alətlərin müəyyənləşdirilməsi.

Qarşıdakı praktik işlərin planlaşdırılması üçün:

- qısa cümlələrlə, praktik işin mərhələlərini səsləndirmək;
- Praktik iş .İş yerinin təşkili;
- iş yerlərinin hazırlanması;
- işin tamamlanması;
- iş yerlərinin təmizlənməsi. (materialların və alətlərin yerləşdirilməsi).

Ümumiləşdirmə:

- nə öyrəndik, necə öyrəndik (açıq biliklərin formalaşdırılması);
- Görülən işlərin qiymətləndirilməsi və müzakirədə iştirak;
- işin keyfiyyəti;
- müstəqillik dərəcəsi (müəllimin köməyi ilə, müəllim nəzarəti altında, qrupda, müstəqil);
- yaradıcı tətbiqetmə (müzakirə edildikdə). (icra müstəqilliyini izləmək).

Texnologiya dərslərində fəal təlim metoduna geniş yer vermək lazımdır. Bu metod şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirir. Şagird kəşf olunanları özü üçün yenidən kəşf edir. Qruplar şəkilində iş sinifdə bütün şagirdlərin fəal şəkildə öz bacarıqlarını səfərbərliyə almaq imkanı yaradır, yaradıcı bacarıqlarını inkişaf etdirir, şagirdin özünü inamlı aparmasına yardım edir, əməkdaşlığın formalaşmasına imkan yaradır. Müxtəlif yaradıcı tapşırıqlarla şagirdlərin təfəkkürlərini, əmək vərdislərini inkişaf etdirmək olar. Fərqli vəziyyətlərdə yeni bilik öyrətməklə yanaşı tətbiqini həyata keçirməklə şagirdin yaradıcılıq fəaliyyətini genişləndirmək olar. Şagirdin yaradıcı fəallığı dedikdə, təşəbbüskarlıq, müstəqil mühakimə yürütmə fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Şagirdləri yaradıcı fəallığa istiqamətləndirən işlər bilavasitə müəllimin rəhbərliyi altında aparılır. Bütün bunlara nail olmaq üçün Texnologiya müəllim özü daimi axtarışda olmalıdır. Müəllim yaradıcı olmalıdır ki, şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətini inkişaf etdirə bilsin.

Yekun olaraq onu qeyd edə bilərik ki, problem həlletmə həyatın bütün sahələrində gərəkli olan bacarıqlardandır və sinifdə problem həlletmə fəaliyyətləri şagirdləri gələcək həyata hazırlayır və real həyat ssenariləri ilə real problemləri həll etmələri üçün şərait yaradır. Texnologiya dərslərində problem həlletmə bilmədiyimiz bir məsələni həll etmək üçün bildiklərimizi tətbiq etməyimizdir. Başqa sözlə desək, problem həlletmə problemi müəyyənləşdirmək və müvafiq bilik və bacarıqları sistemə şəkildə yaradıcı tətbiq etməklə onları həll etməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov İ. Kurikulum, Metodika, Pedagogika / İ. Həsənov, A. Rüstəmov, N. Babayeva. – Bakı: Mücrü, –2020, –227 s.
2. Hüseynova G. Kurikulum təliminə praktiki baxış. – Bakı: Hədəf. –2017, –356 s.
3. Daşdəmirov, A. O. STEM nədir və müasir təhsildə niyə vacibdir / A. O. Daşdəmirov, Ə. F. Quliyev // Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2019. – Vol. 15. – No 4. – P. 92-95. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43167294>

РЕЗЮМЕ

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ УРОКОВ ТЕХНОЛОГИИ

Кулиев А. Ф

Ключевые слова: умение, технология, мышление, интерактив, творчество, учащийся

Решение вопроса гарантирует, что учащийся решит проблемы, возникшие во время урока, своевременно и оптимальным образом.

Навыки решения проблем в классе поддерживают как когнитивное, так и социальное развитие учащихся и предоставляют им инструменты для решения проблем на протяжении всей жизни. В то же время они приобретают знания и навыки, связанные с технологиями обработки на производстве, и приобретают способность решать проблемы.

SUMMARY
SOME FEATURES OF TECHNOLOGY LESSONS
Guliyev A.F

Key words: *skill, technology, thinking, interactive, creativity, student*

Problem solving ensures that the student solves the problems encountered during the lesson in a timely and optimal way.

Problem solving skills in the classroom support both cognitive and social development of students and provide them with tools to solve problems throughout their lives. At the same time, they acquire knowledge and skills related to processing technologies in production, and acquire the ability to solve problems..

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	18.03.2021
	Son variant	04.05.2021

MÜNDƏRİCAT * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

Dilçilik

1. *Bayramov A.Ə.* Krım türklərinin deportasiyası və ortaq etnik kodumuz sayılan toponimlərin soyqırımı (oronim və hidronimlər) 4
2. *Paşayeva G.B.* Virtual diskursun linqvistik xüsusiyyətləri 10
3. *Yusibova X.Ş.* İngilis dilində sözönlərinin morfoloji quruluşu 15
4. *Məhərrəmov M.H.* Müasir Azərbaycan dilində “toy” konsepti 19

Ədəbiyyatşünaslıq

5. *Ağbaba A.* Aşıq Sümmaninin “Mahiri” dastanı və klassik ənənə 24
6. *Rzayev Ə.İ.* Nizami Gəncəvi yaradıcılığında gender bərabərliyi 29
7. *Kərimova D.A.* Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi irsi 35
8. *Zeynalova R.H.* Müasir Azərbaycan poeziyasının klassikləri ədəbi tənqiddə (Şamil Salmanovun yaradıcılığı əsasında) 39

Tarix

9. *Həsənov E.L.* Tarixi-etnoqrafik mənbələr əsasında Nizami Gəncəvi irsinin araşdırılması 43
10. *Məmmədov H.G.* Market economy and a new human problem in Adam Smith philosophy 49
11. *Cəfərova G.C., Məmmədov İ.B.* Qərbi Avropa ölkələrində miqrasiya proseslərinin əhəlinin yaş-cins tərkibinə təsiri 54
12. *Nəsirova N.M.* İdeoloji fəaliyyətdə sosiologiyanın rolu və əhəmiyyəti 59

İqtisadiyyat

13. *Махмудова Л.Ф., Османов И.О.* Факторы устойчивого развития национальной экономики 65
14. *Гамидова А.М.* Международные экономические организации, регулирующие международную торговлю 69
15. *Амирасланова Д.А., Мамедова Ш.Р.* Оценка информационной базы управленческих решений в производственных сферах 73
16. *Наджафова Ч.М.* Теоретические аспекты электронного правительства в Азербайджане 77

Pedaqogika. Psixologiya. Metodika

17. *Niyazova A.A., Əskərov A.B.* Təfəkkürün formalaşmasında motivasiyanın rolu 81
18. *Heydarova M.N.* Contemporary approaches to the use of innovative technologies in the process of teaching mathematics 87
19. *Quliyev Ə.F.* Texnologiya dərslərinin bəzi xüsusiyyətləri 91

Kompüter yığımı	<i>S.Şahverdiyeva</i>
Texniki redaktor	<i>E.Həsətova</i>
Dil dəstəyi	<i>Linqvistik Mərkəz</i>

Çapa imzalanmışdır: 28.12.2021-ci il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş 103. Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-70-41
Faks: (0-18) 642-02-70

Web: <https://www.ssu-scientificnews.edu.az>

E-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru

